

ვახტანგ ვახანია

ანტონ
ფურცელაძის
მსოფლმხედველობა

საქალაქო გამომცემლობა
«საბჭოთა საქართველო»

თბილისი-58

წინასიტყვაობა

ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძეს მე-19 ს. ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში თვალსაჩინო ადგილი უჭირავს. ის იყო ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ნ. ნიკოლაძის და თერგდალეულთა თაობის სხვა ცნობილი წარმომადგენლების თანამედროვე. განსხვავებით ამ მოღვაწეთაგან, ა. ფურცელაძეს არ უსწავლია პეტერბურგის უნივერსიტეტში (მას საერთოდ არ ჰქონდა კლასიკური განათლება), მხოლოდ თვითგანვითარებით შეძლო ამადლებულიყო თავისი ქვეყნისა და დროის საჭირობოროტო საკითხების გაგებამდე და გვერდით ამოსდგომოდა ჩვენი ინტელექტუალური ცხოვრების შემოჩამოთვლილ ბუმბერაზებს.

სამწერლო-სამოღვაწეო ასპარეზზე ა. ფურცელაძე გამოდის 60-იან წლებში — თითქმის ერთდროულად ი. ჭავჭავაძისა და მისი თანამოაზრეებისა. ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობა, რაც 60 — 70-იან წლებში ჩამოყალიბდა, ნასაზრდოები იყო იმ იდეური წყაროებით (რუსული რევოლუციურ-დემოკრატიული მწერლობა; ჩაგრულ ხალხთა ეროვნულ-რევოლუციური ბრძოლის იდეები; მრავალსაუკუნოვანი ქართული კულტურის ჯანსაღი ტრადიციები და დასავლეთ ევროპის საზოგადოებრივი აზროვნების მიღწევები), რის საფუძველზეც შემუშავდა აგრეთვე თერგდალეულთა მსოფლმხედველობაც. მსოფლმხედველობის საერთო წყაროებმა, ბუნებრივია, განაპირობა შეხედულებათა მსგავსება-სიახლოვეც. ასე რომ, ა. ფურცელაძე, მართალია, თერგდალეული არ ყოფილა, მაგრამ ის იყო ტიპური მესამოციანელი.

ა. ფურცელაძე არ იყო დაჯილდოებული დიდი პოეტური ნიჭით, უკეთეს შემთხვევაში ის მხოლოდ მეორეხარისხოვანი შემოქმედია, მაგრამ სამაგიეროდ ა. ფურცელაძე მნიშვნელოვანი ფიგურაა, როგორც რადიკალურად მოაზროვნე საზოგადო მოღვაწე, პროგრესული იდეების გამტარებელი და მქადაგებელი. სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლის პირველი დღეებიდანვე ა. ფურცელაძემ გაბედულად დაიკავა ჩვენი საზოგადოებრივი და კულტურულ-ინტელექტუალური ცხოვრების მოწინავე ხაზი, და მის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მოღვაწეობის ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ის მუდამ მოწინავეთა რიგებში იდგა.

ბევრი, ალბათ, ვერც კი წარმოიდგენს, რომ ა. ფურცელაძეს ჰქონდა, მაგალითად, გარკვეული ფილოსოფიური შეხედულებები. რა საკითხით არ ყოფილა დაინტერესებული და რაზე არ უწერია მას? ა. ფურცელაძე წერდა და თავის მოსაზრებებს გამოთქვამდა ფილოსოფიის მრავალ პრობლემაზე — დაწყებული ისეთი ვიწრო, სპეციალური საკითხით, როგორიცაა სახეობათა წარმოშობა და განვითარება, დამთავრებული კლასთა ურთიერთობისა და სამეურნეო ფორმათა ცვალებადობის ისტორიით. ამასთან, ა. ფურცელაძეს დასმული საკითხების დიდი უმრავლესობა განხილული და გადაჭრილი აქვს სწორი, მატერიალისტური პოზიციებიდან. ა. ფურცელაძის ფილოსოფიური ნააზრევნი, რაც ძირითადად მატერიალისტურია, მნიშვნელოვან ადგილს დაიკავებს მე-19 ს. ქართული ფილოსოფიური აზროვნების ისტორიაში.

60-იან წლებში ა. ფურცელაძე ჩვენს წინაშე დგას, როგორც ტიპიური განმანათლებელი. ა. ფურცელაძე შეურიგებლად ებრძოდა ბატონყმურ საზოგადოებრივ ფორმაციას, გამსჭვალული იყო შეურიგებელი მტრობით ყველა მისი გამოვლინებისადმი ეკონომიურ, სოციალურ და იურიდიულ დარგში; ა. ფურცელაძე ამავე დროს გაბედულად იცავდა განათლებას, თვითმმართველობას, თავისუფლებას, მოითხოვდა ცხოვრების ევროპული ფორმების შემოღებას; და ბოლოს, ა. ფურცელაძე თავდადებულად იცავდა ხალხთა ფართო მასების ინტერესებს, დარწმუნებული იყო, რომ ბატონყმობის მოსპობის შემდეგ

დამყარდებოდა საყოველთაო კეთილდღეობა. 70-იან წლებში ა. ფურცელაძე თითქმის ერთდროულად განიცდის რუსული ხალხოსნური მიმდინარეობისა და დასავლეთ ევროპის უტოპიური სოციალიზმის გავლენას, რის გამოც რამდენადმე უხვევს განმანათლებლობის პოზიციებიდან.

სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ შეურიგებლად მებრძოლი ა. ფურცელაძე, ამასთან ერთად მუდამ დაუღალავად ილაშქრებდა ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგაც, ამხელდა შოვინიზმისა და დიდმპყრობელური ნაციონალიზმის გამოვლინების შემთხვევებს, დაპყრობითი ომების უაზრო იდეებს და სხვა. ა. ფურცელაძე იყო ხალხთა ეროვნული თანასწორუფლებიანობის გულწრფელი პროპაგანდისტი, თვითმპყრობელობის რუსიფიკატორული პოლიტიკის წინააღმდეგ მგზნებარე მებრძოლი. ა. ფურცელაძე მოითხოვდა ადამიანთა განთავისუფლებას ყოველგვარი ჩაგვრისაგან — იქნებოდა ის სოციალური თუ ეროვნული. ის ოცნებობდა ისეთ დროზე, როდესაც ადამიანთა შორის დამყარდებოდა ძმობა, ერთობა და სიყვარული.

ლიტერატურისა და ხელოვნებისაგან ა. ფურცელაძე მოითხოვდა სინამდვილის სისწორით ასახვას, ამ სინამდვილეში რსებულ ეროვნულ და სოციალურ ბოროტებათა მხილებას და, ამასაღამე, სამსახურს ხალხისადმი. ა. ფურცელაძე მუდამ პატივს მცემდა ებრძოდა იდეალისტურ ესთეტიკას, ამხელდა მის რომოქმულ ლოზუნგს „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“ და მის აპირისპიროდ იცავდა მატერიალისტურ ესთეტიკას — „ხელოვნება ცხოვრებისათვის“.

ა. ფურცელაძე იყო მრავალმხრივი და მრავალფეროვანი საოგადო მოღვაწე: წერდა ის ლექსებს, მოთხრობებს, დრამებს, ველეტონებს, კრიტიკულ და პუბლიცისტურ წერილებს, ეწეოდა მთარგმნელობით საქმიანობას და სხვა. მოღვაწეობის ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში არ ყოფილა ჩვენში მოტიად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი საკითხი, რომლის შესახებაც მას თავისი სიტყვა არ ეთქვას, რომლის გადაჭრაშიც თავისი ვლილი არ შეეტანოს. მეტიც, რიგი საკითხების განხილვისა ა გადაჭრის საქმეში ა. ფურცელაძეს თერგდალეულებთან ელაირებით მემარცხენე-რადიკალური პოზიციებიც კი უკავია.

მე-19 ს. ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების მეცნიერულ შესწავლას საქმე დღეს მკვიდრ ნიადაგზეა დაყენებული. თერგდალეულთა — ი. ჭავჭავაძის, აკაკი და გიორგი წერეთლების, ნ. ნიკოლაძისა და სხვათა პუბლიცისტური და მხატვრული მემკვიდრეობის შესწავლა-ათვისება, რაც დიდი ხნის წინათ დაიწყო, ამჟამადაც წარმატებით გრძელდება. რომ არაფერი ვთქვათ მრავალ საგანზეთ და საეურნალო სტატიაზე, ცალკეულ მონოგრაფიულ გამოკვლევებზე და სხვა. თვითელი ამ მოღვაწის შესახებ არსებობს რამდენიმე სადისერტაციო ნაშრომი მეცნიერების სხვადასხვა დარგიდან, რომელთა ერთი ნაწილი გამოქვეყნებულია კიდევ. არაერთგზის გამხდარა სპეციალური შესწავლის საგანი აქ ჩამოთვლილ მოღვაწეთა ფილოსოფიური, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და ესთეტიკური შეხედულებანი. არ ვამბობთ, რომ ამ მხრივ უკვე ყველაფერი გაკეთებულია და, მაშასადამე, ეს მოღვაწენი არ საჭიროებენ შემდგომ გაღრმავებულ შესწავლას; ჯერ კიდევ ბევრი რამაა გასაკეთებელი, მაგრამ მდგომარეობა აქ მაინც გაცილებით უკეთესია, ვიდრე, მაგალითად, ა. ფურცელაძესთან.

ა. ფურცელაძის მრავალმხრივი მოღვაწეობა დღემდე არ ყოფილა სპეციალური შესწავლის საგანი. ამ საინტერესო პიროვნებაზე დღემდე არ მოგვეპოვება ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი გამოკვლევა. მკვლევარები უკეთეს შემთხვევაში ეხებოდნენ ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის მხოლოდ ცალკეულ მხარეებს, მეტწილად მის შემოქმედებას. ა. ფურცელაძის მხატვრული და პუბლიცისტური მემკვიდრეობის შესწავლის საქმეში წვლილი შეიტანეს ს. ხუნდაძემ, მიხ. ზანდუკელმა, ვ. კოტეტიშვილმა, გ. აბზიანიძემ, შ. რადიანმა, ს. კილაიამ, ვ. ბახტაძემ და გ. ქლენტმა. მაგრამ ის, რაც ამ მიმართულებით დღემდე გაკეთებულია, მაინც წვეთია ზღვაში.

მკითხველი საზოგადოება შედარებით უკეთესად იცნობს ა. ფურცელაძეს, როგორც მწერალს, ვიდრე როგორც მოაზროვნეს. და ეს მაშინ, როდესაც ა. ფურცელაძე — მოაზროვნე გაცილებით მაღლა დგას ა. ფურცელაძე — მხატვარზე. თუმცა, იმის გამო, რომ ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობა არ ყოფილა სათანადოდ შეფასებული, შემოქმედებაც არაა ამომწურ-

რავად შესწავლილი. ყოველივე ამას ემატება ისიც, რომ დღემდე არ მოგვეპოვება ა. ფურცელაძის ნაწერების ოდნავად დამაკმაყოფილებელი გამოცემა. განსაკუთრებით სავალალო მდგომარეობაშია ა. ფურცელაძის პუბლიცისტური და კრიტიკულ-ლიტერატურული წერილები, რომელთა ერთი ნაწილი გაბნეულია მე-19 (და ნაწილობრივ მე-20) საუკუნის ქართულ და რუსულ პერიოდულ ორგანოებში, ხოლო მეორე ნაწილი ხელნაწერებად ინახება და არა მხოლოდ ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის, არამედ სპეციალისტთა ვიწრო წრისთვისაც ნაკლებად ხელმისაწვდომია.

წინამდებარე ნაშრომი მიზნად ისახავს, თანმიმდევრულად დააღაგოს და მარქსისტულ-ლენინური შეფასება მისცეს ა. ფურცელაძის ფილოსოფიურ, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და ესთეტიკურ შეხედულებებს *.

როგორც ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის შესწავლის პირველი ცდა, წიგნი არ შეიძლება თავისუფალი იყოს ნაკლოვანებებისაგან. კმაყოფილებისა და მადლობის გრძნობით იქნება მიღებული ყველა სამართლიანი შენიშვნა.

ავტორი

* ვგრძნობდით რა ა. ფურცელაძის პუბლიცისტური და ლიტერატურული წერილების გამოცემის აუცილებელ საჭიროებას, პარალელურად ამ საკითხზედაც ჭეშუაბობდით. ხანგრძლივი შრომის შემდეგ გამოსაცემად მომზადებული გვაქვს ა. ფურცელაძის ნაწერების რჩეული კრებული შვიდ ტომად (შვიდივე ტომი მოიცავს დაახლოებით 250-მდე საავტორო თაბახს). თვითონ ტომს დაერთვის სარედაქციო შენიშვნები, ხოლო პირველ ტომს აგრეთვე შესავალი წერილი ა. ფურცელაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ამ კრებულის გამოცემით ამოიყვანება ქართული ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლის საქმეში დღემდე არსებული ეს ხარვეზი.

თავი პირველი

ანტონ ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბება და განვითარება

ანტონ ფურცელაძე დაიბადა 1839 წელს სოფ. მერეთში (გორის რაიონი). წინათაც და მე-19 საუკუნეშიც ფურცელაძეთა გვარის წარმომადგენლები ღარიბი აზნაურები ყოფილან. სოფლის უბრალო, ღარიბი აზნაური იყო ა. ფურცელაძის მამა ნიკოლოზი. ნიკოლოზ ფურცელაძე მეტად გულკეთილი პიროვნება ყოფილა, თანაც სწავლა-განათლების დიდად მოყვარული. „იგი აფასებდა სწავლას, სწამდა მისი ძლევამოსილებით“, — იგონებს ს. მაგლობლიშვილი.

მწერლის დედა ბარბარე გედევანიშვილი-ფურცელაძისა კეკიანი, დარბაისელი და სათნო მანდილოსანი იყო. ქმრის მსგავსად ისიც თურმე დიდ პატივს სცემდა სწავლა-განათლებას და შვილებსაც სწავლისადმი სიყვარულს უნერგავდა. თავისი დროის კვალობაზე იგი განათლებულ ადამიანად მოჩანს, მას კარგად სცოდნია როგორც სასულიერო, ისე საერო მწერლობა.

(ა. ფურცელაძის აღზრდას უშუალოდ დედამისი ბარბარე ხელმძღვანელობდა; დედამ შეასწავლა შვილებს (ნიკოლოზს და ბარბარეს სულ ექვსი შვილი ჰყავდათ), და მათ შორის ანტონსაც, წერა-კითხვა. ანტონის აღზრდაში ამავე დროს მონაწილეობას ღებულობდნენ მისი ახლო ნათესავი ქალები სოფიო და ელისაბედი, რომლებიც აგრეთვე კარგი მწიგნობრები ყოფილან. თვითონ „ვეფხისტყაოსნის“ ზეპირად მცოდნენი, ისინი ბავშვსაც ქართული მწერლობის სიყვარულს უნერგავდნენ. „ქართული მწერლობა მათ შემაყვარეს“, — იტყოდა თურმე ზმირად ა. ფურცელაძე.

ბავშვობის წლები ანტონმა თავის სოფელში გაატარა. მთის ორ მდინარეს — პატარა და დიდ ლიახვს შორის უხდებოდა მას ნავარდობა, აქ მიიღო მან პირველი შთაბეჭდილებები. სოფელი მერეთი სამხრეთ ოსეთის საზღვარზე მდებარეობს და ანტონს პატარაობიდანვე ჰქონდა საშუალება გაცნობოდა ოსების ყოფა-ცხოვრებას. ოსი ხალხის ცხოვრება, მათი გატანჯული ყოფა მწერალმა შემდეგ დამაჯერებლად დაგვიხატა მოთხრობებში „მართა“ და „თოთა“.

ხელმოკლეობის გამო მშობლებმა ვერ შეძლეს ანტონის სამოქალაქო სასწავლებელში მიბარება. მხოლოდ დიდი ცდის შემდეგ ის მაინც მოახერხეს, რომ 11 წლის ბავშვი სახელმწიფო ხარჯით მიაღებინეს ქ. ორიოლის კადეტთა კორპუსში. აქ ანტონი სამიოდე წელი დარჩა. 1854 წელს ის ვარჯიშობის დროს ორძელიდან ჩამოვარდა და მძიმედ დაშავდა. დაკოქლდა რა სამუდამოდ, ანტონი, როგორც სამხედრო სამსახურისათვის გამოუსადეგარი, იძულებული გახდა დაეტოვებინა სასწავლებელი და დაბრუნებულიყო სამშობლოში. „ნათქვამია: ზოგი ქირი მარგებელიაო, ეს უბედურება ანტონს სასიკეთოდ გადაექცა, — ამბობს ს. მგალობლიშვილი, — ის კადეტის კორპუსის გათავების შემდეგ, როგორც სხვა ბევრი ქართველი, სადმე ოფიცრად მოჰყვებოდა, ქართული დაავიწყდებოდა და დეგენერატი გამოვიდოდა. ამ უბედურებამ კი ფხიზელი ყმაწვილი სხვა ბაგაზე დააბა“¹.

მიუხედავად იმისა, რომ ა. ფურცელაძემ რუსეთში მხოლოდ რამდენიმე წელი დაჰყო და ისიც ბავშვობის ასაკში, ამ პერიოდმა მაინც გარკვეული კვალი დააჩნია მის ინტელექტუალურ ცხოვრებას. ერთ-ერთი ძვირფასი განძი, რაც მან აქ შეიძინა, ეს იყო რუსული ენის კარგი ცოდნა. სრულიად ახალგაზრდა ა. ფურცელაძე იმდენად ფლობდა ამ ენას, რომ არა მხოლოდ თარგმნიდა რუსულიდან ქართულად, არამედ თანამშრომლობდა კიდევ რუსულ პერიოდულ ორგანოებში. ასე, 1864 წელს 24 წლის ა. ფურცელაძე ითვლება რუსული ლიტერატურული გამოცემის „ლიტერატურნი ლისტოკ“-ის ერთ-ერთ თანამშრომლად.) ა. ფურცელაძის კალამს ეკუთვნის რუსულ ენაზე

¹ ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1938 წ., გვ. 200

დაწერილი სტატიების მთელი სერია, რაც მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს მის პუბლიცისტურ მემკვიდრეობაში.

ორიოლის კადეტთა კორპუსში ყოფნამ სხვა მხრივაც დადებითი როლი ითამაშა ა. ფურცელაძის ცხოვრებაში. სწორედ აქ, ქ. ორიოლის კადეტთა კორპუსში შეითვისა მან აიყვარული რევოლუციისადმი, რაც ასე დამახასიათებელი იყო მისთვის: მოღვაწეობის მთელ მანძილზე. როგორც ა. ფურცელაძის შესახებ მის მახლობელთა მოგონებებშია ნათქვამი, კადეტთა კორპუსის ბევრი მასწავლებელი რევოლუციურად განწყობილი პიროვნება ყოფილა. ზოგიერთი მათგანი ყოფილი დეკაბრისტი იყო, — იტყოდა თურმე თვითონ ა. ფურცელაძე.

ა. ფურცელაძისათვის ყოველთვის სასიამოვნო მოსაგონარი იყო ბავშვობის წლებში ქ. ორიოლში გატარებული დღეები. განსაკუთრებით არ ავიწყდებოდა მას სასწავლებლის უფროსი, რომელიც გამოირჩეოდა თურმე მოსწავლეებისადმი თავისი ლიბერალური დამოკიდებულებით. აი, ასეთ ატმოსფეროში მოუხდა ა. ფურცელაძეს ყოფნა, ყოველივე ამან ერთგვარი როლი ითამაშა მისი მსოფლმხედველობის ფორმირებაში.

არუსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ა. ფურცელაძეს სწავლა არ გაუგრძელებია (უნდა ვიფიქროთ, ისევე ხელმოკლეობის გამო). ის ერთხანს თავის სოფელში რჩება და დიდი მონდომებით ეწევა თვითგანვითარებას. ცნობისმოყვარე, ნიჭიერი ახალგაზრდა ამავე დროს ახლოს ეცნობა სოფელს და გლეხობისადმი აშკარა თანაგრძნობით იმსკვალება (ეს ამბები ა. ფურცელაძემ შემდეგ მხატვრულად აგვიწერა ნახევრად ავტობიოგრაფიულ ნაწარმოებში „ჩვენებური საქმის ბოლო“). თუმცა ამ პერიოდში ა. ფურცელაძე ბევრს კითხულობდა, მაგრამ, ვინაიდან სოფლის მაშინდელ პირობებში შეუძლებელი იყო რიგიანი განვითარების მიღება, ის ტოვებს მშობლიურ კერას. 1858 წელს 18 — 19 წლის ახალგაზრდა ანტონს უკვე თბილისში ვხვდავთ) აქ ის ერთი ახლო ნათესავის, დავით მირზაშვილის დახმარებით სამსახურსაც შოულობს. ეწყობა დავრდომილთა თავშესაფარში გადამწერის თანამდებობაზე, თვეში ხუთ მანეთად.

თბილისში ა. ფურცელაძემ რამდენიმე სემინარიელთან ერთად დაიქირავა ოთახი: კალოუბნის ქუჩაზე (ახლანდელი ფურ-

ცელაძის ქუჩა). მისი ბინა მაშინდელი მოწინავე ახალგაზრდების თავშესაყრელ ადგილად იქცა; აქ იკრიბებოდნენ არა მარტო სემინარიელები, არამედ გიმნაზიელებიც. გიმნაზიელი და სემინარიელი ახალგაზრდების მიერ შედგენილი იქნა პატარა წრე, რომლის სული და გული, ერთ-ერთი ხელმძღვანელი იყო ა. ფურცელაძე. წრის წევრთა რიცხვი თანდათან იზრდებოდა, ივსებოდა ახალგაზრდობის მოწინავე ძალებით. სხვათა შორის, წრეს თავისებური ინტერნაციონალური ხასიათიც ჰქონდა. მასში ირიცხებოდნენ არა მარტო ქართველები, არამედ რუსებიც, სომხებიც, პოლონელებიც და სხვები.

წრე მრავალი საზოგადოებრივი საკითხით იყო დაინტერესებული, მათ შორის, პირველ რიგში ქართული სცენის ბედით. როგორც ცნობილია, ქართული თეატრი ამ დროს დიდი ხნის დახურული იყო. ახალგაზრდებმა შეადგინეს სცენისმოყვარეთა პატარა ჯგუფი და დაიწყეს რეპეტიციების მართვა. ამ ჯგუფს რეჟისრობას უწევდნენ და ხელმძღვანელობდნენ ა. ფურცელაძე, ვ. თულაშვილი და პ. უმიკაშვილი. სიძნელეების მიუხედავად მათ მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწიეს, რამდენიმე პიესა დადგეს და ამით ერთგვარად ხელი შეუწყვეს ფართო საზოგადოების დაინტერესებას თეატრით.) პირველი წარმატებით აღფრთოვანებულ ახალგაზრდებს (მტკიცედ გადაუწყვეტიათ მუდმივი ქართული თეატრის აღდგენა.) მართალია, ამ ხანებში ეს განზრახვა არ განხორციელებულა, მაგრამ სამაგიეროდ მათმა საქმიანობამ ნიადაგი მოუმზადა მუდმივი დასის ჩამოყალიბებას.)

გარდა სათეატრო საქმიანობისა, წრის პროგრამაში როგორც ა. ფურცელაძე აცხადებს, სხვა საზოგადოებრივი საკითხებიც შედიოდა; მაგალითად, სპექტაკლებიდან შემოსული თანხით სოფლებში სახალხო სკოლების გახსნა, ღარიბი მოსწავლე ახალგაზრდობისათვის დახმარების გაწევა და სხვა.

სხვათა შორის, აღნიშნულ წრესთან ახლო ურთიერთობა ჰქონდა მაშინ უკვე ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს დ. ყიფიანს, რომელიც ა. ფურცელაძეს ნათესავდაც მოხვდებოდა. დ. ყიფიანთან ერთად ა. ფურცელაძემ გარკვეული მუშაობა ჩაატარა სათავადაზნაურო ბანკის დასაარსებლად. ა. ფურცელაძე ვარაუდობდა, რომ ბანკი ხელს შეუწყობდა ჩვენი ქვეყნის აღორძინ-

ნებას, კერძოდ, სკოლების და სხვა საგანმანათლებლო დაწესებულებების გაგრძელებას.

ასეთი ფართო პროგრამით გამოდიოდა აღნიშნული წრე. მაგრამ წრის არსებობის ისტორიიდან საყურადღებოა არა იმდენად ეს პრაქტიკულ-ორგანიზაციული საქმიანობა, რამდენადაც მის წევრთა სისტემატური თეორიული მუშაობა ახალი იდეების შესათვისებლად. წრეში გაერთიანებული ახალგაზრდები ბევრს მუშაობდნენ თავიანთ თავზე და ასე, ამ გზით ეწაფებოდნენ ეპოქის პროგრესულ იდეებს. წრე, როგორც ა. ფურცელაძე მოგვითხრობს, სისტემატურად იკრიბებოდა, კვირაში ერთხელ და აგრეთვე ყოველ უქმე დღეს აწყობდა ლიტერატურულ კითხვას. წრის წევრები ამზადებდნენ და შეკრებებზე კითხულობდნენ რეფერატებს, აგრეთვე პროგრესული მიმართულების რუსულ ჟურნალ-გაზეთებს, ხოლო დროდადრო საზღვარგარეთულ გამოცემებსაც¹.

(მე-19 საუკუნის 60-იანი წლები უპირატესად მნიშვნელოვანი ხანაა როგორც რუსეთის. ისე საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში). ეს ის დრო იყო, როდესაც მთელი ხმით ჰქუხდა გერცენის „კოლოკოლი“ და ჩერნიშევსკის „სოფრემენიკი“. თუ ქართველი ახალგაზრდების ერთი ნაწილი — ი. ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე და სხვ. ამ დროს პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდა და უშუალოდ იქ, საზოგადოებრივი და პოლიტიკური მოძრაობის ცენტრში ეწაფებოდა ეპოქის მოწინავე იდეებს, სამაგიეროდ, მეორე ნაწილი, რომელსაც შემთხვევა არ მიეცა უმაღლესი განათლების მიღებისა, აქვე, საქართველოში ეცნობოდა რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების ნაწერებს. ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით პეტერბურგის უნივერსიტეტში შემდგარ „პაწაწა კავკასიელების“ წრეს ბევრად ჩამოგავს იმავე ხანებში თბილისში არსებული მოწინავე ახალგაზრდების წრე. სწორედ აქ, ამ წრეში მოხდა მის წევრთა, და მათ შორის ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ფორმირება. ასე რომ, მართალია. ა. ფურცელაძე თერგდალეული არ ყოფილა, მას პეტერბურგის უნივერსიტეტში არ უსწავლია, მაგრამ ამ გარემოებას ხელი არ

¹ „Закавказская речь“, 1911 г., № 256.

შეუშლია მისთვის, განეცადა რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების მოწინავე იდეების ცხოველყოფილი გავლენა.

რუსეთის 60-იანი წლების პროგრესული იდეები იყო ის საერთო წყარო, რომელიც ჰკვებავდა, ერთი მხრივ, თერგდალეულების, ხოლო მეორე მხრივ, საქართველოში დარჩენილ ახალგაზრდათა ერთი ნაწილის, მათ შორის ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობას. მსოფლმხედველობის ამ საერთო წყაროს შესახებ თვითონ ა. ფურცელაძე გარკვეულად მიუთითებს 1872 წელს დაწერილ ერთ პოლემიკურ სტატიაში: ზ. ანტონოვისა და დ. კონქაძის შემდეგ სამწერლო ასპარეზზე „გამოდინი. კავკაზაძე და აკ. წერეთელი, რომელთაც მოსდევს მთელი ფალანგა, არა ილია კავკაზაძისაგან აღზრდილნი, არამედ იმ აზრებით გატაცებულნი, რომელნიც ტრიალებდნენ რუსეთში, საიდანაც გადმოდიოდა ჩვენს ძარღვებშიაც და ჩვენს თავშიაც, როგორც თვით კავკაზაძის თავშიც“¹. უფრო ადრე, 1867 წელს დაწერილ ერთ სტატიაში ა. ფურცელაძე ამბობს: „მთელი რუსული ლიტერატურა დაადგა ამ ზემოთ მოყვანილს სასარგებლო გზასა (ხელოვნება უნდა ემსახურებოდეს ცხოვრებას — ვ. ვ.) და ნამეტნავათ დაწინაურებული ყმაწვილ თაობის წარმომადგენელნი მწერალნი (იგულისხმება 60-იანი წლების რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატები: ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი, პისარევი და სხვა — ვ. ვ.). რადგან ჩვენი ყმაწვილი თაობა (ე. ი. თერგდალეულთა თაობა — ვ. ვ.) არის აღზრდილი ამ უკანასკნელის რუსის მწერლების შკოლაში, ამისთვის საკვირველი არ არის, რომ ესევე სასარგებლო მიმართულება მიიღო ჩვენმა ლიტერატურამაც... ესევე მიმართულება აქვს ა. ფურცელაძის „სამის თავგადასავალს“². მართალია, ამ ამონაწერში ლაპარაკია ა. ფურცელაძის მხოლოდ ერთი მოთხრობის შესახებ, მაგრამ არავითარი საფუძველი არ არსებობს; იგივე არ ვთქვით ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის შესახებაც მთლიანად. უკვე 60-იანი წლების დასაწყისშივე, სამწერლო-სამოღვა-

¹ ა. ფურცელაძე, „საწყალი კუდაბზიკა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 10 — 11 — 12.

² ზ. მონეიძე (ა. ფურცელაძე), „შეესრულებელი სურათი“, გაზ. „დროება“, 1867 წ., № 35.

წეო ასპარეზზე გამოსვლის პირველი დღეებიდანვე ა. ფურცელაძე განიცდის რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების მოწინავე იდეების ძლიერ გავლენას. ჯაი, თუნდაც სტატია „მიმოგზაური ურია“, რომელიც დაწერილია 1862 წელს, ე. ი. სწორედ იმ ხანებში, როდესაც ა. ფურცელაძე სემინარიელებისა და გიმნაზიელების წრეში დაუღალავ მუშაობას ეწეოდა, ეწაფებოდა ეპოქის პროგრესულ იდეებს. დასახელებული წერილი („ცისკარი“, 1862 წ., № 11), აშკარად ამჟღავნებს იმას, რომ ა. ფურცელაძე ამ დროს იცნობდა ბ. ბელინსკის. მასში ა. ფურცელაძე ხმარობს ქართული მწერლობისათვის მანამდე უჩვეულო ტერმინებს „შუა საუკუნოების რომანტიზმი“ და „ახალი რომანტიზმი“. ექვს გარეშეა, რომ ეს ტერმინები ქართველ პუბლიცისტს ნასესხები აქვს ბ. ბელინსკის ცნობილი ნაშრომიდან „ალ. პუშკინის თხზულებანი“.

მომდევნო, 1863 წელს ა. ფურცელაძე წერს მოთხრობას „სამის თავგადასავალი“, რომელიც განიცდის ნ. ჩერნიშევსკის ცნობილი რომანის „რა ვაკეთოთ?“ ერთგვარ გავლენას. ამ ორი ნაწარმოების იდეური სიახლოვის შესახებ თვითონ ა. ფურცელაძე მიუთითებს 1867 წელს ზ. მოენიძის ფსევდონიმით დაწერილ ავტორეცენზიაში.

ჩერნიშევსკის გმირებს ბევრ რამეში ემსგავსებიან „სამის თავგადასავლის“ პერსონაჟები დავით დესპანიძე, სვიმონ ბაღლაძე და მაშა სტრუგოვსკოვა. დავით დესპანიძე და სვიმონ ბაღლაძეც რაზნოჩინელი დემოკრატები არიან, ისინიც შეგნებულად იბრძვიან ბოროტებისა და უსამართლობის წინააღმდეგ და ყველაფერს აკეთებენ იმისთვის, რომ დააჩქარონ „ოქროს საუკუნის“ დადგომა. როგორც ჩერნიშევსკის გმირები, ა. ფურცელაძის რაზნოჩინელი დემოკრატებიც გატაცებულნი არიან ბუნებისმეტყველების შესწავლით. აქ დიდი რევოლუციონერი დემოკრატის გავლენით ა. ფურცელაძემ ქართულ ლიტერატურაში პირველმა დაგვიხატა რაზნოჩინელი დემოკრატები.

ჩერნიშევსკის რომანის აშკარა გავლენის შედეგია ისიც, რომ თავის მოთხრობაში ა. ფურცელაძე განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ქალთა ემანსიპაციის საკითხებს. მე-19 საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში ა. ფურცელაძემ პირველმა დასვა მთელი სიმკვეთრით ქალთა თანასწორუფლებიანობის

საკითხი და გადაწყვეტა ის რადიკალურ-პროგრესული თვალსაზრისით.

როგორც ცნობილია, ჩერნიშევსკიმ რომანი „რა ვაკეთოთ?“ დაწერა 1862 — 63 წლებში, როდესაც ის იჯდა პეტრე-პავლეს ციხეში. „რა ვაკეთოთ?“ მთლიანად გამოქვეყნდა ჟურნალ „სოვრემენიკის“ ფურცლებზე 1863 წელსვე. რომანის გამოქვეყნებიდან უკვე რამდენიმე თვის შემდეგ ა. ფურცელაძე მისი გავლენით წერს მოთხრობას. ეს ფაქტი ორ რამეზე მიუთითებს. ჯერ ერთი, ა. ფურცელაძეს, როგორც ჩანს, ჩერნიშევსკის რომანი წაუკითხავს პირველ ნაბეჭდ ტექსტში, „სოვრემენიკის“ ფურცლებზე („რა ვაკეთოთ?“ ცალკე წიგნად გამოვიდა დაწერიდან მხოლოდ ორმოციოდე წლის შემდეგ, 1905 წელს). ხოლო ეს კი თავის მხრივ ერთხელ კიდევ იმას ადასტურებს, რომ ქართველი პუბლიცისტი თვალყურს ადევნებდა რუსულ პერიოდულ გამოცემებს, ხარბად ეწაფებოდა რუსულ გაზეთებსა და ჟურნალებს. და შემდეგ: ირკვევა, რომ ჩერნიშევსკის მოღვაწეობას, მის იდეებს ა. ფურცელაძე იცნობდა გაცილებით ადრე, ვიდრე დაწერდა მოთხრობას „სამის თავგადასავალი“. ასე რომ, „რა ვაკეთოთში“ წამოყენებული პრობლემები ა. ფურცელაძისათვის უცხო არ იყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში შეუძლებელი იქნებოდა ჩერნიშევსკის გავლენას ასე სწრაფად, სულ რაღაც რამდენიმე თვეში ეჩინა თავი.

სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის პირველი დღეებიდანვე ა. ფურცელაძის საყვარელი მწერალი გახდა დიდი რუსი რევოლუციონერი პოეტი ნ. ნეკრასოვი. ა. ფურცელაძე ყოველთვის მაღალ შეფასებას აძლევდა ნეკრასოვს, როგორც ჩაგრულთა ქმამს, როგორც პოეტს, რომელიც ხალხის ჰირ-ვარამზე წერდა. ა. ფურცელაძე ეწეოდა ნეკრასოვის მებრძოლი პოეზიის პოპულარიზაციას საქართველოში. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ა. ფურცელაძე არის ნეკრასოვის პირველი ქართველი მთარგმნელი. 1861 წელს ის „ცისკარში“ აქვეყნებს ნეკრასოვის ლექსის „როდეს შემესმის კვალად ბრძოლის ხმა“ თარგმანს, ხოლო რამდენიმე წლის შემდეგ, 1867 წელს იმავე „ცისკარში“ ბეჭდავს ნეკრასოვის ცნობილი ლექსის „ფიქრებო საპარადო მისავალთან“ თარგმანს. ამ ლექსის შესახებ იმავე

1867 წელს გაზეთ „დროებაში“ ა. ფურცელაძე წერდა: „ჩვენ არ შევდივართ ეხლანდელს „ცისკრის“ განხილვაში, მაგრამ აქ არ შეგვიძლიან არ განვაცხადოთ ჩვენი თანაგრძნობა ნეკრასოვის ლექსის „ფიქრები საპარადო მისაველთან“ გადათარგმნისათვის და ვისაც არ წაუკითხავს ან რუსულად, ან ქართულად, ვურჩევ წაიკითხოს ეს ჩასათფიქრებელი და სამწუხარო საჩივრიანი ლექსი, რომელშიც არის წარმოთქმული ნალველი საუკუნოებით დასჯილისა და ცუდის მდგომარეობისაგან გაუქმებულის კაცისა. ეს ლექსი და ნეკრასოვის სხვა ლექსები ღირსეულადაც დააფასა ყოველმა რუსმა, რომელსაც კი ნამდვილი და მოსაზრებული სიყვარული აქვს თავისი მამულისა“¹. 1869 წელს ა. ფურცელაძე თარგმნის ნეკრასოვის ლექსს „ღარიბათ მორთული, მდიდრად გამოწყობილი“. ა. ფურცელაძის პოეზიაში გარკვეულად აღბეჭდილია ნეკრასოვის სოციალური ლექსების გავლენა.

ა. ფურცელაძის ურთიერთობის საკითხს რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებთან ჩვენ აქ დაწვრილებით ვერ შევხებით. ზემომოყვანილი რამდენიმე მაგალითი ცხადყოფს, რომ იგა აღრიდანვე იცნობდა რუს მესამრქიანელთა მოწინავე იდეებს და ჯერ კიდევ 60-იანი წლების გარიჟრაჟზე, ე. ი. სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის პირველ წლებშივე განიცდიდა ამ იდეების აშკარა გავლენას. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს გავლენა არასდროს ბრმა მიმბაძველობამდე არ მისულა. ა. ფურცელაძე, ისევე როგორც ი. ჭავჭავაძე და სხვები, ამ იდეებს ამუშავებდა თავისი ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ვითარებასთან შეფარდებით.

რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებისადმი 60-იან წლებში შეთვისებული ეს უდიდესი სიყვარული და პატივისცემა ა. ფურცელაძემ ბოლომდე შეინარჩუნა. მწერლის ქალიშვილი ივლიტა ფურცელაძე-ქარცივაძისა იგონებს: „ანტონ ფურცელაძე გატაცებული თაყვანისმცემელი იყო ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის, ნეკრასოვისა და პისარევისა... ჩერნიშევსკის „რა ვაკეთოთ?“ შეიძლება ითქვას, მისი სახარება იყო. გან-

¹ ზ. მოენიძე (ა. ფურცელაძე), „შეუსრულებელი სურათი“, გაზ. „დროება“, 1867 წ., № 35.

საკუთრებით უყვარდა ნეკრასოვი. მისი ლექსები მამამ ზეპირად იცოდა, თარგმნიდა კიდევ. ნეკრასოვის ლექსების ტომი მისი მაგიდის განუშორებელი წიგნი იყო. ჩამრჩა მესხიერებაში მისი გამოთქმა: „ვისაც ნეკრასოვი უყვარს, შეუძლებელია იგი ცუდი ადამიანი იყოს, რადგან ნეკრასოვის პოეზია ადამიანისადმი სიყვარულის პოეზიაა“. თვითონ ა. ფურცელაძესაც თავის გვიანდროინდელ წერილებში არაერთხელ გამოუხატავს დიდი სიყვარული და პატივისცემა რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებისადმი.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე ქართველ მუშა-ახალგაზრდობაში ეწეოდა რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა პროგრესული იდეების პროპაგანდას. ს. მგალობლიშვილი, ახლო მცნობი ა. ფურცელაძისა, ამის შესახებ წერს: ა. ფურცელაძემ „შეისწავლა და შეითვისა რუსეთის შესანიშნავი მოღვაწე მწერლების მიმართულება: ნ. ჩერნიშევსკის წრე იმისი სათაყვანებელი იყო. ამ წრეს იგი აღმერთებდა. ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი, პისარევი, გერცენი, ლავროვი გატაცებით უყვარდა და აშკარად ქადაგებდა მოსწავლე ახალგაზრდობასა და მუშებში მათ აზრებსა“¹.

ამ შრომის სხვა თავში („ანტონ ფურცელაძის ესთეტიკური შეხედულებანი“) ჩვენ ცალკე, სპეციალურად ვეხებით ა. ფურცელაძის ურთიერთობის საკითხს დიდ რუს მესამოციანელ დიმ. პისარევთან. აქ კი მხოლოდ გავკრით აღვნიშნავთ, რომ 60-იან წლებშივე ა. ფურცელაძე განიცდის აგრეთვე პისარევის ერთგვარ გავლენას. უფრო მეტიც, რიგ მომენტებში ის შორდება ბელინსკის და ჩერნიშევსკის და უახლოვდება პისარევს, თავის დროზე „ნიპილისტად“ ცნობილ მოაზროვნეს. მაგრამ აქვე ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ ა. ფურცელაძე დიმ. პისარევის ორთოდოქსალურ მიმდევრად მაინც არ შეიძლება ჩაითვალოს. პისარევის მსგავსად, ა. ფურცელაძე არასდროს არ ჩაუარდნილა მკვეთრ უკიდურესობაში, ქართველი პუბლიცისტი არასდროს არ მისულა აშკარა „უარმყოფელობამდე“.

ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების საქმეში უდიდესი როლი ითამაშა ჩაგრულ ხალხთა ეროვნულ-

¹ ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1938 წ., გვ. 200, 201.

რევოლუციური ბრძოლის იდეებმა. ა. ფურცელაძე მუდამ აღფრთოვანებით მიესალმებოდა დაპყრობილ ერთა განმათავისუფლებელ მოძრაობებს, მათს ბრძოლებს პოლიტიკური დამოუკიდებლობისათვის. დიდად აფასებდა ის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადებს: ვაშინგტონს (ჩრ. ამერიკის დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლთა ხელმძღვანელს), კოსტიუშკოს (პოლონეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ორგანიზატორს), კოშუტის (უნგრეთის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მეთაურს).

ა. ფურცელაძე განსაკუთრებულ პატივს სცემდა იტალიის ეროვნულ-რევოლუციური მოძრაობის ბელადსა და ორგანიზატორს ჯუზეპე გარიბალდის. ცნობილი ფაქტია, რომ ჩვენი მესამოციანელები აღფრთოვანებული არიან ჯ. გარიბალდის მოღვაწეობით, ისინი გატაცებულნი არიან იტალიის ეროვნული განთავისუფლებისათვის მებრძოლი პიროვნებით. მაგრამ მაინც თამამად შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოში გარიბალდის სახელის პოპულარიზაციისათვის ყველაზე მეტი ა. ფურცელაძემ გააკეთა. ჯერ კიდევ 1862 წლის „ცისკრის“ მე-10 და მე-12 ნომრებში ა. ფურცელაძე ბეჭდავს წერილებს გარიბალდის შესახებ („რედაქციისაგან“ და „რამდენიმე ცნობა გარიბალდზე“) ¹, ხოლო „ცისკრის“ 1863 წლის პირველ ოთხ ნომერში აქვეყნებს ვრცელ სტატიას „გარიბალდის ცხოვრება“. პირველ ორ წერილში გადმოცემულია უკანასკნელი ცნობები იტალიის სახელოვანი გმირის შესახებ (გარიბალდის დაქრა, ტყვედ ჩავარდნა და სხვა), ხოლო უკანასკნელ სტატიაში დაწვრილებითაა აღწერილი გარიბალდის ცხოვრების გზა, მისი მოღვაწეობის ძირითადი მომენტები. სამივე ეს სტატია დაწერილია იტალიის ეროვნული გმირისადმი უდიდესი სიყვარულისა და პატივისცემის გრძნობით. ამაში ადვილად დარწმუნდება ყველა, ვინც თუნდაც ზერელედ გადაათვალიერებს მათ. ქართველი პუბლიცისტი აღფრთოვანებით მიესალმება გარიბალდის ყოველ გამარჯვებას, ხოლო მის ყოველ წარუმატებლობას ღრმა მწუხარებით აუწყებს მკითხველს.

¹ „რედაქციისაგან“ ხელმოწერადაა გამოქვეყნდა, მაგრამ მომდევნო ორი წერილიდან ირკვევა, რომ ისიც ა. ფურცელაძეს ეკუთვნის.

რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ ყოფილა ა. ფურცელაძის ესოდენ დაინტერესება გარიბალდის პიროვნებით. გარიბალდის მოღვაწეობა, მისი კეთილშობილური ზრახვები ახლობელი იყო ეროვნულ-რევოლუციური იდეებით გატაცებულ ქართველ მოღვაწეთათვის. ა. ფურცელაძე, რომელიც ეძებდა თვით-მპყრობელობის ბორკილებისაგან სამშობლოს განთავისუფლების გზებს, ბუნებრივია, მაღალ შეფასებას აძლევდა გარიბალდის მოღვაწეობას. ამ მხრივ საყურადღებოა ლექსი, რომელიც მან „გარიბალდის ცხოვრებას“ წარუშმძღვარა და მიუძღვნა თავის მეგობარს ქაიხოსრო მამაცაშვილს:

„მისავით გიყვარს შენცა ქვეყანა,
მისავით ჰგოდებ შენც სიძარტლისთვის,
მისავით გწადს (ცენზურა)...
და სიძარტლე გაქვს საგნათ სიცოცხლის.
რადგანაც გიყვარს შენ ესე გმირი;
და გიყვარს, ძმაო, სამშობლო ენა,
ამისთვის გიძღვენ ესე ნაშრომი
შენებრ მხურვალე მამულის შვილმა“¹.

ლექსი იმდენად მის ადრესატს არ გვიჩანიათებს, რამდენადაც თვითონ ავტორს. მსგავსად დიდი ილია ჭავჭავაძისა, რომელიც ნატრობდა თავის მამულშიც გაეგონა „ხალხთ ბორკილის ხმა მტკრევისა“, ა. ფურცელაძესაც გულით ეწადა...?! ცენზურა სტრიქონების წაკითხვის საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ გასაგებია, თუ რა ეწადა „მხურვალე მამულის შვილს“. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობებისა და მათი ბელადებისადმი თერგდალეულთა და ა. ფურცელაძის დამოკიდებულება ერთნაირია.

თუ რამდენად დიდად აფასებდა ა. ფურცელაძე იტალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადსა და ორგანიზატორს, ეს განსაკუთრებით რელიეფურად ჩანს იმ რომანტიკული ეპიზოდებიდან, რომელიც გარიბალდის გარდაცვალებისთანაა დაკავშირებული. ჯ. გარიბალდის გარდაცვალების სამწუხარო ამბავი გორში ჩაიტანა ა. ფურცელაძემ. ს. მგალობლიშვილი იგონებს: „ანტონი მოვიდა გორს 1882 წლის ივლისში; მოიტანა ამბავი, რომ ღებეშამ გვამცნო ჯუშუბე გარიბალ-

¹ ჟურნ. „ცისკარი“, 1863 წ., № 1.

დის გარდაცვალებათ. მთელი მსოფლიო პარტივს სცემს ამ შესანიშნავ იტალიის პატრიოტსა, სამშობლოს განმათავისუფლებელს და შემაერთებელსაო, ჩვენც გორის სოციალ-რევოლუციონერთა წრემ, რითიმე უნდა აღვნიშნოთ ეს შემთხვევაო¹.
ა. ფურცელაძის ინიციატივით აღნიშნულმა წრემ გარიბალდის ოჯახს რომში გაუგზავნა შემდეგი შინაარსის სამძიმრის დეპეშა: „პარტივისმცემელნი ხალხთა დიდებულ განმათავისუფლებლისა, ყველა დროების დიდი მოქალაქის ჯუზეპე გარიბალდისა, თქვენის პირით მთელ იტალიის ერს უცხადებთ, რომ ამ კეთილშობილების გენიოსისა და ადამიანის უფლებისათვის დაუღალავ მებრძოლის სიკვდილმა იმგვარადვე შეგვაძრწუნა ჩვენ, როგორც შეძრწუნებულია ამჟამად მთელი კეთილშობილი ერი იტალიისა“².

დეპეშას, რომელიც ჩვენის ღრმა რწმენით, უშუალოდ ა. ფურცელაძის მიერაჲ შედგენილი, და არა მხოლოდ მისი ინიციატივით, ხელს აწერდა 35 კაცი. რამდენიმე ხნის შემდეგ იტალიის ერთ-ერთ გაზეთში გარიბალდის დასაფლავების აღწერასთან ერთად ნათქვამი იყო, რომ რუსეთის რომელიღაც ქალაქიდან, გორიდან, რომელიც რუკებში ნაჩვენები არაა, მივიღეთ სამძიმრის დეპეშაო. ს. მგალობლიშვილი გადმოგვცემს: „გაზეთები თურმე კითხულობდნენ, სად არის ქალაქი გორი და რომელ ქვეყანაშიო? ვითომ რომელიღაც ქართველს პარიზის გაზეთში დაებეჭდოს განმარტება საოცარი დეპეშისა“.

როგორც ვხედავთ, ჩაგრულ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იდეები ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ერთ-ერთი წყარო გახდა ჯერ კიდევ 60-იან წლებში. შემდეგშიც, მოღვაწეობის მთელ მანძილზე ა. ფურცელაძე ენერგიულად ეწეოდა ამ იდეების პროპაგანდას საქართველოში. მხოლოდ ორიოდე მაგალითი: 1895 წელს ა. ფურცელაძემ ლექსი მიუძღვნა სომეხი ხალხის აჯანყებას, ხალხისა, რომელმაც „ხელი მოჰკიდა მახვილს“ და გმირულად შესძახა: „ან სიკვდილი, ან ერი თავისუფალი!“³. მომდევნო, 1896 წელს ა. ფურცელაძე წერს ხუთმოქმედებიან ტრაგედიას „ასული ისრაელ-“

¹ ს. მგალობლიშვილი, მოგონებანი, თბილისი, 1938 წ., გვ. 205.

² გაზ. „დროება“, 1882 წ., № 111.

³ ა. ფურცელაძე, „ლექსები“, თბილისი, 1897 წ., გვ. 141.

სა", რომელშიც მხატვრულადაა დამუშავებული ბიბლიის ერთი ეპიზოდი, სახელდობრ, ებრაელი ხალხის გმირული ბრძოლა მოძალადე დამპყრობელთა წინააღმდეგ, ისრაელი ერის რაინდული თავგანწირვა სამშობლოს დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისათვის. ებრაელმა ხალხმა გმირი ქალის ივდიითის შთაგონებითა და ხელმძღვანელობით ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ტრაგედია მთავრდება განთავისუფლებული ერის დიდებულთა აღტაცებული შეძახილით: „გაუმარჯოს ქვეყნის მხსნელს! გაუმარჯოს ივდიოს! სიკვდილი მტარვალთა, ქვეყნის მმუსვრელთა და მტყვევენელთა! გაუმარჯოს თავისუფლებას!“

სხვა ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლებით ქართველი პუბლიცისტის ესოდენ დაინტერესება, — ეს იყო მშობლიური ქვეყნის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეებით შთაგონებული საზოგადო მოღვაწის კეთილშობილური გატაცება. ა. ფურცელაძე ყოველთვის დადებითად აფასებდა საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიულ აქტს. მისი მართებული აზრით, მე-18 საუკუნის მიწურულამდე საქართველო წარმოადგენდა მუსლიმანური ქვეყნების განუწყვეტელი თავდასხმებისა და ურთიერთშორის ცილობის ობიექტს, რის შედეგადაც ისპობოდა და ნადგურდებოდა არა მარტო მრავალსაუკუნოვანი ქართული კულტურა, არამედ ქართველი ერიც მიწის პირისაგან სამუდამოდ აღგვის აშკარა საფრთხის წინაშე დგებოდა. არაერთხელ ნათლად აღუნიშნავს ა. ფურცელაძეს, რომ „ჩვენმა მტრებმა (მაგალითად, მონგოლებმა, ოსმალებმა, სპარსელებმა და სხვათა) ...ქართველები მუსრეს, ჰყარეს თავის ქვეყნიდამ და ასახლეს უცხო ტომის ხალხებში, ან არა და ძალათი ათათრეს და აკარგვინეს თავისი სარწმუნოება“¹. მუსლიმანური ქვეყნების გარემოცვაში, მათი შეუწყვეტელი თავდასხმების პირობებში ქართველი ხალხის ბუნებრივ ნიქსა და უნარს არ ეწერა განვითარება. „მტრის მოგერებას და ხმლის ქნევას ის უნდებოდა, მოსაფიქრებლად იმას უამი აღარ რჩებოდაო“, — ამბობს ა. ფურცელაძე. მაგრამ თუ მე-18 საუკუნის მი-

¹ ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

წურულამდე „ჩვენი ბედი, ჩვენი ცხოვრება“ სხვა არაფერი იყო „თუ არა ოდენ სისხლი, ცრემლი, კვნესა, ვაება“, თუ საუკუნეების მანძილზე „სისხლ-ცრემლის ზღვაში საქართველო შიგ ცურაობდა“, რუსეთთან შეერთების შემდეგ მას საშუალება მიეცა დამშვიდებული სამეურნეო ცხოვრებისა და, მაშასადამე, თავისი ეროვნული შესაძლებლობის სრულად გაშლა-განვითარებისა. 1873 წელს ა. ფურცელაძე წერდა: „ჩვენ, რაკი გარეშე მტრისაგან მოგვეცა სიმშვიდე, ვიწყეთ მრავლობა. ასე რომ ამ სამოცდაათის წლის განმავლობაში ვიმატეთ ერთი ორათ, ერთი სამათ“¹. მაგრამ ხედავდა რა საქართველოს რუსეთთან შეერთების პროგრესულ მხარეს, აფასებდა რა, ერთი მხრივ, ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის, პისარევისა და სეჩენოვის რუსეთს, მეორე მხრივ, ა. ფურცელაძე შეურიგებლად იბრძოდა თვითმპყრობელობის უხეში კოლონიალური პოლიტიკის წინააღმდეგ საქართველოში. „ჩვენი ერობა დაცემულა ნაცვლად აღდგენის, ენა ქართული, ჩვენი მზრდელი, აღარიმართვის“-ო, — აღშფოთებით წერდა ის 1861 წელს და ამიტომაც გაბედულად მოითხოვდა ქართველი ხალხის ეროვნული უფლებების აღდგენას, მის დაცვასა და განვითარებას. სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის პირველი დღიდანვე ა. ფურცელაძე გაბედულად დადგა თერგდალეულთა მიერ აფრიალებულ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი დროშის ქვეშ, და სწორედ ესაა მიზეზი ჩაგრულ ხალხთა განმათავისუფლებელ მოძრაობებისადმი მათი (თერგდალეულთა და ა. ფურცელაძის) ერთნაირი დამოკიდებულებისა.

ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების საქმეში გარდა რუსული რევოლუციურ-დემოკრატიული ლიტერატურისა და ჩაგრულ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლების იდეებისა, უდიდესი როლი ითამაშეს აგრეთვე სამშობლოს თავისუფლებისათვის თვით ქართველი ხალხის გმირული ბრძოლების იდეებმა და მრავალსაუკუნოვანი ქართული კულტურის ჯანსაღმა ტრადიციებმა. მშობლიური ქვეყნის სახელოვანი წარსული, ქართველი ხალხის გმირული ბრძოლები მომხდურთა წინააღმდეგ, ბავშვობიდანვე ჰკვებავდა

¹ ა. ფ უ რ ც ე ლ ა ძ ე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 14.

ბ. ფურცელაძის ფანტაზიას. ა. ფურცელაძე თავის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეების გამოსახატავად, თერგდალეულების მსგავსად, მიმართავდა კიდევ საქართველოს ისტორიულ წარსულს. წარსულისადმი თავისი დამოკიდებულება ა. ფურცელაძემ რელიეფურად გამოხატა 80-იან წლებში დაწერილ ერთ სტატიაში, რომელშიც ვკითხულობთ: „უკეთეს ხალხს უჩვენებთ პოეზიაში ან ისტორიაში ვისმე მხნე პირთა, ქვეყნის და თავის ხალხის სიმართლისათვის მომქმედთ და თავგანწირულთ, — იმისთვის კი არა, რომ წარსული გაუხადოთ ხალხს სანატრელათ, მხოლოდ იმისთვის რომ ამ პირების მაგალითი აღვიძებდეს ხალხში მხნეობას და აძლევდეს ძალას, რომ გასწიოს ბრძოლა წარსულზედ უკეთესი მომავლის დასამყარებლად“¹. ა. ფურცელაძე გარკვეულად მიუთითებს, რომ „როდესაც პოეზია ცდილობს გამოსახოს ძველნი გმირნი, უნდა ცდილობდეს იპოვოს და აჩვენოს იმათში ის მხარენი, რომელნიც დღესაც სახმარნი იყვნენ კაცის წარმატებისა და ბედნიერებისათვის“.

საქართველოს სახელოვანი წარსული უხვად იძლევა „გმირი კაცის და დიდებულთ საქმეთ“ მაგალითებს. ის, რაც სხვაგან ზღაპრადაც ძნელი დასაჯერებელია, ჩვენს ქვეყანაში ნამდვილად მომხდარა და ა. ფურცელაძეც თავისი ისტორიული თხზულებებით („დიდი მოურავი“, „თამარ ლაზნელი“, „მარაბდა“, „წყალობა“, „დავით ასლანიშვილ-ჯანდიერი“ და სხვა) მხატვრულად აცოცხლებს გარდასულ დღეთა სინამდვილეს, რათა „მით შთაბეროს სიმხნევე, ძალა ერის დავრდომილს სულსა და გვამსა“.

სხვათა შორის, ა. ფურცელაძე თავის ისტორიულ თხზულებებში გვიჩვენებს წარსულის არა მარტო დადებით, არამედ აგრეთვე უარყოფით მხარეებსაც — სამეფოებსა და სამთავროებს შორის არსებულ კონფლიქტებს, ფეოდალურ პარტიკულარიზმს. მისი აზრით, უარყოფითის ჩვენება ისევე საჭიროა, როგორც დადებითი მხარეების, მისაბამი ეპიზოდების დახატვა და გამომწეურება. სახელდობრ, თუ ისტორიული წარსული-

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა „ივერიის“ მაისის შინაურ მიმოხილვაზედ“, ჟურნ. „იმედი“, 1882 წ., № 7 და № 8.

დან დადებითს სამაგალითოდ ვიღებთ და ებაძავთ, ე. ი. თუ მკითხველს „გმირ კაცს და დიდებულთ საქმეთ“, ქვეყნისათვის თავგანწირულ პირთ იმ მიზნით ვუჩვენებთ, რომ „ამ პირების მაგალითი აღვიძებდეს ხალხში მხნეობას და აძლევდეს ძალას“, უარყოფითი იმ მიზნით უნდა ვუჩვენოთ, რომ ხალხმა ის დაგმოს და ეცადოს წინაპართა მიერ დაშვებული შეცდომების გასწორებას: „თუ უნდა ხალხს ისწავლოს რაიმე ისტორიისაგან, უნდა დაინახოს და გაიცნოს თავის თავში დამკვიდრებული ისტორიისაგან ავი და კარგი მხარეები, რომ ამით ავს გაუწიოს ბრძოლა და მოიკეთოს, კარგს მოკიდოს მაგრად ხელი, უფრო დაიმკვიდროს თავში და მისცეს წარმატება“¹.

მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ეს სტრიქონები იწერებოდა, ჩვენში ერთ-ერთი აქტუალური პრობლემათაგანი იყო ეროვნული მთლიანობის საკითხი. ცნობილია, რომ თვით ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმოშობა ორგანულადაა დაკავშირებული საქართველოს, როგორც მთლიანი ეროვნული სხეულის, ჩამოყალიბების პროცესთან. ეროვნული მთლიანობის საკითხს მე-19 საუკუნის ქართველი მოღვაწეებისა და, კერძოდ, ა. ფურცელაძის შემოქმედებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. ა. ფურცელაძეს ღრმად აქვს შეგნებული ის ქეშმარიტება, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წარმატებით გაშლა-განვითარება შეუძლებელია ეროვნული მთლიანობის წინა პირობის გარეშე. გვიხატავს რა მშობლიური ქვეყნის ისტორიული წარსულის უარყოფით მხარეებს, ა. ფურცელაძე ამით სწორედ თავის თანადროულობას ეხმაურება. შემთხვევითი არ ყოფილა მისი დიდი დაინტერესება გიორგი სააკაძით. ა. ფურცელაძემ დიდი შრომა გასწია, რათა მოეხდინა გიორგი სააკაძის სახელის რეაბილიტაცია, ჩამოერეცხა მისთვის სამშობლოს მოღალატის ლაქა. გიორგი სააკაძე, როგორც საქართველოს გაერთიანებისათვის ღვაწლმოსილი მოამბაგე, როგორც ვიწრო პარტიკულარიზმის წინააღმდეგ მებრძოლი, ა. ფურცელაძის უსაყვარლესი გმი-

¹ ა. ფურცელაძე, „ბრძოლა საქართველოს მოსასპობად და საქართველოს შესაერთებლად, ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო“, ტფილისი, 1911 წ., გვ. 5.

რია. ასეთი თანადროული საჭირობოროტო კითხვების გამომხატველ გმირად გამოჰყავს ა. ფურცელაძეს გიორგი სააკაძე თავის ისტორიულ თხზულებებში და ცნობილ სქელტანიან ნარკვევში „ბრძოლა საქართველოს მოსასპობად და საქართველოს შესაერთებლად, ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო“.

ამრიგად, ერთი მხრივ, ჩაგრულ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელმა მოძრაობებმა, ხოლო მეორე მხრივ, სამშობლოს თავისუფლებისათვის თვით ქართველი ხალხის გმირული ბრძოლების მაგალითებმა გარკვეული როლი ითამაშეს ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ფორმირების საქმეში. გარიბალდი და გიორგი სააკაძე იყვნენ, ა. ფურცელაძის აზრით, სამშობლოს განთავისუფლებისათვის წარმოებულ ბრძოლათა დიდი იდეების ყველაზე სრულად გამომხატველნი. ეწეოდა რა ამ ადამიანთა სახელების, და საერთოდ ხალხთა განმათავისუფლებელ მოძრაობათა პროპაგანდას, ა. ფურცელაძე ამით გამოდიოდა როგორც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეების გამომხატველი საზოგადო მოღვაწე.

რაც შეეხება მრავალსაუკუნოვან ქართულ კულტურას, შეიძლება ითქვას, რომ ა. ფურცელაძე პირდაპირ სისხლხორცეულადაა დაკავშირებული მასთან. ოჯახში მიღებული აღზრდის წყალობით ბავშვობიდანვე შთანერგილი სიყვარული ქართული მწერლობისა ა. ფურცელაძეს ბოლომდე გაჰყვა. მაგრამ შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ა. ფურცელაძე არაკრიტიკულად ეკიდებოდა ლიტერატურულ-კულტურულ მემკვიდრეობას. მისი აზრით, ისე როგორც საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებას, ქართულ კულტურასაც, მწერლობას კერძოდ, ჰქონდა თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეები. გასაგებია, რომ ა. ფურცელაძე ითვისებდა და იზიარებდა რა, ერთი მხრივ, ქართული მწერლობის ჯანსაღ ტრადიციებს, მეორე მხრივ, კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა და უკუაგდებდა ყოველივე არაჯანსაღს.

ა. ფურცელაძე მაღალ შეფასებას აძლევდა ძველი და ახალი დროის მწერალთა ყველა იმ თხზულებას, რომლებიც გამსჭვალული იყო ჰუმანიზმის, დემოკრატიზმის, პატრიოტიზმისა და ოპტიმიზმის მაღალი იდეებით, მაგრამ უარყოფითად

აფასებდა იმ ნაწარმოებებს, რომლებშიც, მისი აზრით, არ იყო ცხოვრებაში გამოსაყენებელი აზრები. მაღალ შეფასებას აძლევდა ის, მაგალითად, შ. რუსთაველის პოემას, ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობას, გრ. ორბელიანის, ნ. ბარათაშვილის და ე. ორბელიანის პოეზიას, გ. ერისთავის „გაყარას“, დ. ჭონქაძის „სურამის ციხეს“, ი. ჭავჭავაძის „კაცია აღამიანს?!“ და „მუშას“, აკ. წერეთლის პოეზიას, ალ. ყაზბეგის „მოძღვარს“ და სხვა მრავალს. უარყოფით შეფასებას აძლევდა თეიმურაზ I-ის პოეზიას, გრ. რჩეულიშვილის სანტიმენტალურ-რომანტიკულ რომანებს, „ცისკრის“ მრავალ „უაზროდ მჯღაბნელ“ მწერალს და სხვა.

„ავაზაკნში“ არის ერთი ასეთი სურათი: საპყრობილეში მჯდარ ტოტოლას, ავტორის საყვარელ გმირს, რომელიც რევოლუციურადაა განწყობილი, ზემოსართულიდან ესმის სიმღერა: „ნუ დავიმარხო ჩემსა მამულში“... ამის შემდეგ ტოტოლა განაგრძობს: „თითქო რაღაც ნაცნობს ეუბნება ჩემს გულს ეგ, ვიღაც არის მალა, თავის სიმღერებითა და ლაპარაკითა... მახსოვს ჩემს სიყმაწვილეში, სწავლაში რომ ვიყავი და ჯერ გული გველივით შხამით არა მქონდა სავსე, ხშირად მესმოდა ბოლმე მაგისტანები... თითო ოროლა წიგნის აზრი ეხლაც გულში მაქვს ისევ ჩარჩენილი... მახსოვს, მენატრებოდა მაგ გზაზედ დადგომა და ველოდი: როდის იქნება გავიზარდო, ესეები კარგად გავიგო და გავიდე მეთქი იმ გზაზედ“¹. ეს სიტყვები მცირეოდენი კორექტივით თვითონ ა. ფურცელაძეს შეიძლება ეთქვა, და ეთქვა არა მარტო ნ. ბარათაშვილის ერთი ლექსის შესახებ, არამედ მთლიანად მრავალსაუკუნოვანი ქართული ლიტერატურის ჯანსაღ ტრადიციებზე. წინა დროის ქართულ მწერლობასთან ა. ფურცელაძის ორგანული დამოკიდებულება ზოგჯერ ისე ხელშეასახებად ჩანს, რომ მის შემოქმედებაში შეინიშნება კიდევ ამა თუ იმ თხზულების გავლენის კვალი. ასე მაგალითად, ფურცელაძის ლექსი „პასუხი“ შთაგონებულია ნ. ბარათაშვილის „მერანით“, რაც, სხვათა შორის, თავის დროზე აღნიშნა გ. წერეთელმაც ერთ თავის პო-

¹ ა. ფურცელაძე, „ავაზაკნი“, ტფილისი, 1891 წ., გვ. 81, 82.

ლემიკურ წერილში „ლიტერატურული გამოლაპარაკება“¹. ეს გავლენა ძირითადად იდეური ხასიათისაა. „პასუხში“, ისე როგორც „მერანში“, ასახულია ლირიკული გმირის სწრაფვა უკეთესი მომავლისაკენ, თანამომეტაფივის საკუთარი თავის მსხვერპლად მიტანის იდეა. „მერანის“ ლირიკული გმირის სულიერი სწრაფვა და მაღალი მიზნებისათვის თავგანწირვის იდეაა ასახული ა. ფურცელაძის საყვარელ გმირ სვიმონ ბაღლაძეში (მოთხრობიდან „სამის თავგადასავალი“), რაც თვითონ ა. ფურცელაძემ აღნიშნა ზ. მოენიძის ფსევდონიმით დაწერილ თავისივე მოთხრობის ვრცელ რეცენზიაში „შეუსრულებელი სურათი“; ასევე, სადავო არ შეიძლება იყოს, რომ ა. ფურცელაძის მოთხრობა „მართა“ დაწერილია დ. კონქაძის „სურამის ციხის“ ერთგვარი გავლენით.

ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში ერთგვარი როლი უსათუოდ ითამაშეს დასავლეთ ევროპის საზოგადოებრივი აზროვნებისა და კულტურის მიღწევებმაც, თბილისში არსებული წრე, რომლის წევრადაც ა. ფურცელაძე ითვლებოდა, როგორც თავის აღგილას აღვნიშნეთ, საზღვარგარეთული გამოცემებითაც იყო დაინტერესებული. 60-იან წლებშივე ა. ფურცელაძე ხარბად ეწაფება ევროპელ მწერალთა და მოაზროვნეთა ნაწერებს; უფრო მეტიც, ქართველი პუბლიცისტი აშკარად გამოდის ქვეყნის ევროპეიზაციის მოთხოვნით. დარვინი, ფოიერბახი, ბოკლი, დრეპერი, ჰეგელი, ფიხტე, სპინოზა, კანტი, სენ-სიმონი, ოუენი, ფურიე, ბაბეფი, შულცე-დელიჩი, ლისტი, მარქსი, ბარბიე, — აი, არასრული სია იმ მოაზროვნეთა სახელებისა, რომელთაც ა. ფურცელაძე იცნობდა. მაგრამ ა. ფურცელაძისათვის აქ ჩამოთვლილ მოაზროვნეთა შეხედულებები ერთნაირად მისაღები როდი იყო. საერთოდ, ა. ფურცელაძე არასდროს არ ყოფილა ევროპის კულტურის ბრმა მიმბაძველი. „დიდი სიფრთხილე გვმართებს ჩვენ, — ამბობს ის ერთ წერილში, — რომ არ შევიქმნეთ ბრმა მონა ევროპის ბაძვაში. იქ როგორც ბევრი კარგია, ისე ბევრი ცუ-

¹ გაზ. „დროება“, 1873 წ., № 1.

დია“¹. და მართლაც, ა. ფურცელაძე, ერთი მხრივ, იზიარებდა დარვინისა და ფოიერბახის მატერიალისტურ შეხედულებებს, მეორე მხრივ, აშკარად გამოხატავდა ჰეგელის, ფიხტეს, შელინგის იდეალიზმს. ერთი მხრივ, მაღალ შეფასებას აძლევდა სენ-სიმონის, ფურიეს, ოუენის სოციალისტურ მოძღვრებას, მეორე მხრივ, მკაცრად აკრიტიკებდა „დავარდნილი მოაზრებების“ (ე. ი. ბურჟუაზიული მოაზროვნეების) შეხედულებებს. ა. ფურცელაძე წლების განმავლობაში დაუღალავად ეწეოდა ევროპის მატერიალისტური და სოციალისტური აზრების პროპაგანდას საქართველოში.

ასეთია ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობის წყაროები.

როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძეს და თერგდალეულთ მსოფლმხედველობის ზიარი წყაროები გააჩნიათ. ყოველ შემთხვევაში ეს წყაროები ძირითადად ერთნაირია, და რადგანაც მსგავსი მიზეზისმგავს შედეგს იწვევს, ბუნებრივია, რომ ა. ფურცელაძე ჩვენს წინაშე დგას, როგორც ტიპური მესამოცანელი. 60-იან წლებში ა. ფურცელაძე განმანათლებლად გამოდის, ხოლო შემდეგ, 70-იანი წლებიდან განიცდის რა რუსული ნაროდნიკობის გავლენას, რამდენადმე უხვევს მისი პოზიციებიდან.

1861 წელს ა. ფურცელაძე თანამშრომლობას იწყებს ჟურნალ „ცისკარში“. „ცისკრის“ 1861 წლის მე-8 ნომერში ის აქვეყნებს ნ. დუნკელ-ველინგიდან ნათარგმნ იმერულ ლეგენდას „რევან გუდაბრელიძე“. პირველ ხანებში, 1861 — 62 წლებში, ა. ფურცელაძე მეტწილად მთარგმნელობით მუშაობას ეწევა. თარგმნის ის როგორც რუს, ისე ევროპელ მწერალთა ნაწარმოებებს (ამ უკანასკნელებს რუსული თარგმანების მიხედვით). სათარგმნელად ა. ფურცელაძე არჩევს ისეთ მწერლებს, როგორიცაა, მაგალითად, პუშკინი, ნეკრასოვი, ბარბიე და სხვ. 1863 წელს იმავე „ცისკარში“ ის აქვეყნებს ბაირონისა და ბერანეს თხზულებათა თარგმანებს.

1861 წელი, როდესაც ა. ფურცელაძე „ცისკრის“ თანამ-

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლელო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

შრომელი გახდა, ჩვენს საზოგადოებრივ-ლიტერატურულ ცხოვრებაში აღინიშნა მნიშვნელოვანი ფაქტით — ამ წელს აღნიშნულ ორგანოში დაიწყო მწვავე პოლემიკა ძველსა და ახალ თაობას შორის. ი. ჭავჭავაძის წერილი „ორიოდე სიტყვა თ. რევაზ შალვას ძის ერისთავის მიერ კაზლოვიდგან „შეშლილის“ თარგმანზედა“ ყუმბარასავით გასკდა ძველი თაობის ბანაკში. მთელი ძველი თაობა, როგორც ერთი კაცი, ფეხზე დადგა ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ. თავის მხრივ ილიას გვერდში ამოუდგნენ მოწინავე ქართველი ახალგაზრდები, რომლებიც მაშინ პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლობდნენ. საკუთარი ორგანოს უქონლობის გამო ახალი თაობის წარმომადგენლები პირველ ხანებში (1861 — 62 წლებში) იძულებული იყვნენ ძველი თაობის ლიტერატურულ ორგანოში „ცისკარში“ ეთანამშრომლათ. ისინი „ცისკრიდან“ ებრძოდნენ არა მარტო ძველ თაობას, არამედ თვითონ „ცისკარსაც“, როგორც ამ თაობის ორგანოს. საერთოდ ამ ხანებში ერთმანეთს მკვეთრად დაუპირისპირდა ორი იდეოლოგია — რევოლუციურ-დემოკრატიული და კონსერვატულ-ლიბერალური. მხატვრული ლიტერატურის ფრონტზე ეს იყო დეკადენტური რომანტიზმის უკანასკნელი შეჯახება გაბატონების გზაზე მდგარ კრიტიკულ რეალიზმთან.

რა პოზიციები ეკავა ა. ფურცელაძეს თაობათა ბრძოლაში?
სახელდობრ, რომელს — ძველი, თუ ახალი თაობის წარმომადგენლებს თანაუგრძნობდა ის? რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა მოწინავე იდეებზე აღზრდილი ა. ფურცელაძე, გასაგებია, შეუურიგებლად იბრძოდა ძველი თაობის წინააღმდეგ და იცავდა ახალი თაობის პოზიციებს, ინტერესებს იმ თაობისა, რომელიც აგრეთვე აღნიშნულ პროგრესულ იდეებზე აღიზარდა.

თაობათა ბრძოლაში ა. ფურცელაძის პოზიციების გასარკვევად ყველაზე უხვ მასალას იძლევა დღემდე ნახევრად მივიწყებული მისი ერთი სტატია, რომელიც დაიბეჭდა „ცისკრის“ 1862 წლის მე-12 ნომერში. ეს არის სატირული ოხუნჯობა — „წავიდა ის დრო“. ძველი თაობის წარმომადგენელთა შესახებ ა. ფურცელაძეს მეტი რომ არაფერი ეთქვა, ეს სატირა ცხარულიად საკმარისი იქნებოდა იმის დასამტკიცებლად, რომ

ჩვენს პუბლიცისტს მათთან არასდროს არაფერი საერთო არ ჰქონია, რომ ის ყოველთვის შეურიგებლად ებრძოდა „მამებსა“ და მათს ლიტერატურულ ორგანოს. სატირაში გამოყვანილნი არიან როგორც ძველი, ისე ახალი თაობის წარმომადგენელნი—„საქართველოს მოამბის“ რედაქტორები¹. თვითეული მათგანი, განსაკუთრებით პირველნი, დახასიათებული არიან მათი ძირითადი ნიშნის მიხედვით, ასე რომ, შეცდომა არ იქნებოდა, თუ ვიტყვით: „წავიდა ის დრო“ წარმომადგენს 60-იან წლებში თაობათა შორის პოლემიკის ერთგვარ შეჯამებას, ან უკეთ, მის დასასრულს. სწორედ ამიტომ ამ სატირას განუზომელი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ა. ფურცელაძის პოზიციების გასაგებად, არამედ აგრეთვე მთლიანად „მამათა“ და „შვილთა“ ბანაკების დასახასიათებლად.

„წავიდა ის დრო“ არის ერთ-ერთი პირველი სატირული ნაწარმოები ჩვენს სინამდვილეში, რომელიც მთლიანად ძველი თაობის განსაქიქებლადაა გამიზნული, მიმართულია ჟურნალ „ცისკრისა“ და მასში მოკალათებულ რეაქციონერ-კონსერვატორ მწერალთა საწინააღმდეგოდ. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ქართულ ლიტერატურაში ჩვენ არა გვაქვს მეორე ნაწარმოები, თუ პუბლიცისტური სტატია, რომელშიც ასე მკაფიოდ იყვნენ დახასიათებული ძველი თაობის წარმომადგენლები. ა. ფურცელაძე მისთვის ჩვეული პირდაპირობით და გაბედულებით ილაშქრებს მათს წინააღმდეგ, არ ზოგავს საღებავებს, რათა რაც შეიძლება მუქ ფერებში დაგვიხატოს „მამები“, წარმოგვიდგინოს ისინი პროგრესისა და ყოველგვარი სიახლის შეურიგებელ მტრებად.

ძველი თაობის წარმომადგენლებს ა. ფურცელაძე ორ ჯგუფად ყოფს: „სიძველის მქადაგებლებად“ და „უაზრო მწერლებად“, ავტორის მიერ შერჩეული სახელები ზედმიწევნითი სიზუსტით ახასიათებს თვითეულ მათგანს. პირველნი მამაპაპური სიძველის დამცველნი და ყოველგვარი ახლის დაუძინებელი მტრები არიან, ხოლო მეორენი — უაზროდ მჯღაბნელნი.

¹ მთავარი რედაქტორის (ი. ჰავეზაძე) გარდა, ჟურნალს ჰყავდა განყოფილებათა ხელმძღვანელები, რომლებიც აგრეთვე რედაქტორებად იწოდებოდნენ

უკანასკნელნი წერენ ყველაფერზე ისე, რომ ზოგჯერ თვითონაც არ ესმით რა დაწერეს და რისი თქმა უნდოდათ.

სიძველის მქადაგებელნი მტრულად არიან განწყობილი ტექნიკისა და მეცნიერების მიმართ, არაფერი არა სწამთ ევროპული განათლებისა. ისინი ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობენ, რათა საქართველოს არაფერი მოეცხოს ცივილიზაციისა, არ განვითარდეს მეცნიერება და ბოლო არ მოეღოს მამაპაპურ იდილიას. მათი სიტყვებია: „თუ მამა-პაპის ჩვეულებას გადუდექით რაშიმე, სულ დავიღუპებით და ევროპიელებივით უშვერები შევიქნებით... ჩვენ ყოველივე ღონისძიება უნდა მოვიხმაროთ, რომ ამ დროს ევროპის სწავლა-განათლება არ შემოგვეპაროს საქართველოში“. სიძველის მქადაგებელნი აშკარად „ამტკიცებენ“, რომ ქალისათვის სწავლა ზედმეტად ბარგია, ამას მხოლოდ ქალის გარყვნა და ზნეობით დაცემა თუ შეიძლება მოჰყვეს და მეტი არაფერიო. ერთი სიძველის მქადაგებელთაგანი ამბობს: „მე ვსწერ, რომ ჩვენს ქალს სწავლა არ უნდა, თორემ ძალიან ირყუნებია ზნეობითა და აღარ გვემორჩილებიან... ამას მე სხვადასხვა საბუთებით ვამტკიცებ, რომ სწავლა ჯერ კაცისათვის მაწყინარია, თორემ ქალისთვის რა იქნება... სწორედ დამღუპავი სენია“.

სატირაში ასეთივე სიცხადით არიან დახატულნი უაზრო მწერლებიც. ერთი უაზრო მწერალთაგანი ამბობს: „ჩემს თხზულებაში ყარამანზედ უფრო ღონივრები არიან. მე ვსწერ, რომ ყუზელ-ყარამანმა ერთის შებერვით ყარამანიცა და სალბი ხურამანიც ზღვას იქით გადაადლო“. სხვა უაზრო მწერალთაგანი, რომელსაც არ სურს ვინმეზე ნაკლები იყოს, თავმოწონებითა და რიხით გაიძახის: ჩემს თხზულებაში „ბათრიაჯან მღევსა ათასი თავი აბია, და თითო შესუნთქვაზე თითო თავი ათას ვარსკვლავს ჩაყლაპავს ხოლმე“. ერთმა ამათი ჯურის პოეტმა „საქართველოს მოამბის“ რედაქციაში დასაბეჭდად მიიტან: ლექსი, რომელიც ასე იწყებოდა:

„ზბო მოდიოდა ღმუილ-ღმუილით,
მგელი მოჰქონდა წმუილ-წმუილით...
მოვა ის დროცა ქმუილ-ქმუილით:
ზბო მგელსა სკამდეს ზრამუნ-ზრამუნით“.

ასე მძაფრად, ასე შეუირიგებლად ილაშქრებს ა. ფურცელა

ძე ძველი თაობის წინააღმდეგ. ის მწარედ დასცინის როგორც სიძველის მქადაგებელ, ე. ი. რეაქციონერ-კონსერვატორებს, ისე უაზროდ მჯღაბნელ კალმოსნებს.

თავის სატირაში ა. ფურცელაძე გვიჩვენებს იმას, რომ ამ მწერალთა ლიტერატურულ ორგანოს წარმოადგენს „ცისკარი“, სწორედ აქ, ამ ორგანოს რედაქციაში გრძნობენ ისინი თავს შინაურულად და თავისუფლად. ეს ჟურნალი არსებითად „მამების“ ორგანოა და ჟურნალის რედაქტორი მათს სამსახურში იმყოფება. ა. ფურცელაძე დამარწმუნებლად გვეუბნება, რომ „მამების“ წყალობით ივანე კერესელიძეს ხელები აქვს შეკრული, მას არ შეუძლია ჟურნალი თავისი სურვილის მიხედვით წარმართოს და გარკვეული მიმართულება მისცეს. „ზოგჯერ თებს უნდოდათ, რომ რაღაცა ჯანაბეთი ქვეყნის, ევროპის თუ რაღაცა, იქაური ჩვეულება და განათლება შემოეტანათ ჩვენს დალოცვილს საქართველოში; თითონ „ცისკარის“ რედაქტორიც მაგ აზრის იყო, მაგრამ თავის ქეიფის ხალხი და მწერლები მალე შევაშინეთ... და დაგვრჩა ჩვენ ბურთი და მოედანი“, — ამბობს ერთი სიძველის მქადაგებელი. ავითარებს რა ამ აზრს, სხვა სტატიებში ა. ფურცელაძე კიდევ უფრო კატეგორიულად მიუთითებს, რომ „საკმარისია „ცისკარში“ რადიკალური შინაარსის ნაწარმოები გამოჩნდეს, რომ „მამები“ ჟურნალზე ხელის მოწერის უარის თქმით იმუქრებიან, ხოლო ივანე კერესელიძე, რომელმაც ყველაზე უკეთ იცის თუ რა უნდა მოჰყვეს ასეთ მუქარას, იძულებულია ანგარიში გაუწიოს მათ, არ დაბეჭდოს თავის ჟურნალში „საექვო ღირსების“ მხატვრული ნაწარმოები, თუ პუბლიცისტური სტატია. აი, რას წერს ა. ფურცელაძე 1863 წელს გამოქვეყნებულ წერილში: „ყოველივე გაუბედაობა, წარმოუთქმელობა და მღუმარება „ცისკარისა“ წარმოსდგებოდა ხათრით, ან უკეთავთქვათ, მოკრძალებით: — ვის შეეძლო ეთქო, რომ ღრო არის ამ საგანს თავი დავანებოთ, — ეს საგანი მხოლოდ უწინ შეჰფეროდა ხალხს და ახლა სხვა ღროა და სხვა საგანს საჭიროებს ჩვენი მდგომარეობა; — ჩვენი არისტარხები და დაჰმანებული პატრიოტები, მაშინვე პირში ეცემოდნენ და გააჩუმებდნენ, ან არადა, მაშინვე ყოველს ღონისძიებას იხმარდნენ, რომ ხელის მომ-

წერნი შეეკრათ და თუ საქმე გაჭირდებოდა, სიკვდილსაც უქადიდნენ უბედურს მართლის მთქმელს“¹.

ასე დაეპატრონენ „მამები“ „ცისკრის“ რედაქციას, ეს ჟურნალი მთლიანად მათი ლიტერატურული ორგანო გახდა. „დარჩათ ბურთი და მოედანი უნიჭო და სიძველის მქადაგებელს ავტორებს. „ცისკარი“ გახდა მსხვერპლი „ხანიზდებისა“, „ლუნატიკისა“, „საქართველოს კეთილმდგომარეობისა“ და სხვა ამგვარი უნიჭო და დაუარდნილის თხზულებების ავტორებისა“². ქვემოთ ა. ფურცელაძე განაგრძობს: ჭონქაძის სიკვდილის შემდეგ „პატარას ხაზს შეშინებული კონსერვატორები გამოვიდნენ ისევ ასპარეზზე და დასცეს თავისი საყვირი: აშალეს თავისი თანამომხე და მომხრე ხალხი; მიაგებეს დაფნის გვირგვინი უფ... ქვემოთ ეფთიმე წერეთელს, ბერიძეს, რჩეულოვს, და სხვა ამგვართ უნიჭოს და კონსერვატორულს მწერლებს“. აი, ის პირები, რომლებიც „ცისკარს“ დაეპატრონენ, გახდნენ მისი ფაქტიური ხელმძღვანელები.

გასაგებია, თუ რა დღეში ჩავარდებოდა ჟურნალი ამათი გადაქმნის, რა ბედი ეწვეოდა მას. გახდა რა ძველი თაობის ლიტერატურულ ორგანოდ, „ცისკარი“ ჩამორჩა დროს, ის გადაიქცა უპრინციპო და ნამდვილ რეაქციონურ-კონსერვატორულ ჟურნალად: „დაარსებიდან „ცისკრისა“, ამ დრომდის, ეს ჟურნალი არ შეჰხებია არც ერთ იმისთანა საგანსა. რომელსაც მოუთხოვდა დროების საჭიროება, ან რომელიც აღმოჩნდებოდა თითონ ხალხის მდგომარეობაში. ბურანი აპატიისა ეხვია ამ ჟურნალს შესახებ ზემოხსენებულის საგნებისა“³. ასე წერდა ა. ფურცელაძე „ცისკრის“ 1863 წლის პირველ ნომერში, ხოლო 1867 წელს „ცისკარშივე“ დაბეჭდილ ერთ სტატიაში კი ჩვენი პუბლიცისტი ასე ახასიათებს „მამათა“ ორგანოს: „ცისკარი“ თავის დღეში ვერ მორჩენილა ვარდულობის ყუფასა, მზისა და მთვარის ქებასა, შავთვალწარბა ქალების შემკობასა. მთელი „ცისკრის“ ნომრები იყვნენ საესე ქალებისა და

¹ ქ ე რ ე ლ ი ბ ე ქ ა (ა. ფურცელაძე), „სურამის ციხე“ დ. ჭონქაძისა, „ცისკარი“, 1863 წ., № 1.

² ი ქ ვ ე.

³ ი ქ ვ ე.

წყალობის მომცემელის ქებითა. ლეკურს ითამაშებდა ვინმე, „ცისკარში“ შეამკობდნენ; თავსაქრავი უხდებოდა ვისმე, უნდა „ცისკარში“ ქება მოგეძებნათ; უყვარდა ვისმე ვინმე, „ცისკარში“ ნახავდით დარდების საჩივარსა... ერთი სიტყვით, რა გინდა და რა გვარი ქება და შემკობა რისა და რა ჯურის ხალხისა, „ცისკარში“ არ იყო. და საზოგადო საჭიროებაზედ, საზოგადო სარგებლობაზედ ძვირათ თუ რამე წამოცდებოდა ხოლმე ამ ჟურნალსა. თითქოს ეს ამისი ხელობა არ არისო“¹. როგორც ვხედავთ, თავის პუბლიცისტურ სტატიებში ა. ფურცელაძე გაბედულად ილაშქრებს „მამებისა“ და მათი ლიტერატურული ორგანოს წინააღმდეგ. ამავ დროს იგი ძველი თაობის წინააღმდეგ საბრძოლველად ერთ-ერთი პირველთაგანი იყენებს ახალ, ეფექტიან იარაღს — სატირის მახვილს. შეიძლება ითქვას, რომ სატირით „წავიდა ის დრო“ ა. ფურცელაძემ ძველი თაობის იდეურად განადგურების საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა.

ა. ფურცელაძე „მამებს“ იმასვე უკუიწინებს, რ.საც თერგდალეულნი. ძველი თაობის წინააღმდეგ ა. ფურცელაძის გალაშქრების ასეთი დაწვრილებითი მიმოხილვის შემდეგ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი ამ ბრძოლაში მთლიანად „შვილების“ მხარეზეა, მათი პოზიციებიდან იბრძვის. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ „შვილების“ საქმიანობას, მათს მოღვაწეობას და, საერთოდ, თერგდალეულთა ისტორიულ მისიას რუტინის წინააღმდეგ ბრძოლაში ა. ფურცელაძე უაღრესად მაღალ შეფასებას აძლევს.

სატირაში „წავიდა ის დრო“ არის ასეთი სცენა: „მამებს“ თავიანთი ნაწარმოებები და პუბლიცისტური წერილები დასაბეჭდად მოაქვთ „საქართველოს მოამბის“ რედაქციაში. და აი, „საქართველოს მოამბის“ რედაქტორები მათთან საუბარში პირდაპირ ამხელენ „მამებს“ როგორც რეაქციონერ-კონსერვატორებს, როგორც უაზრო და ყოვლად შეუსაბამო ნაწარმოებთა მჯღაბნელებს. „მაგისტანა უშვერს და უაზრო ლექსებს ჩვე-

¹ ა. ფურცელაძე. „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.,

ნი ჟურნალი ვერ შეიწყნარებსო, — ეუბნებიან ისინი მათთან გამოცხადებულ ავტორებს, ჩვენი ჟურნალი ვერ შეიწყნარებს ვერა სტატიასა, თუ ან ერთი გრამატიკული, ან ერთი სიტყვაც არის ლოგიკის წინააღმდეგი მოვიდა“.

ასე მკვეთრად დაუპირისპირა ა. ფურცელაძემ ერთმანეთს ძველი და ახალი თაობის წარმომადგენელნი. ერთნი კონსერვატორულ და უაზრო ნაწარმოებებს წერენ, მეორენი შორს არიან ამგვარი რამისაგან. ასეთი დახასიათება, ცხადია, ამომწურავი არაა, მაგრამ ის ძირითადად მაინც მიუთითებს: „მამები“ და „შვილები“ სხვადასხვა პოლუსებს წარმოადგენენ, პირველნი უკან იყურებიან, მეორენი — წინ.

1863 წელს თბილისში გამოსვლას იწყებს ახალი თაობის ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“. როგორ შეხვდა ა. ფურცელაძე ამ ფაქტს? როგორ მიეგება ის „შვილების“ ლიტერატურულ ორგანოს? ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ფურცელაძე სატირაში „წავიდა ის დრო“ „ცისკრის“ კონსერვატორ თანამშრომელთ, რომელთაც ის მწარედ დასცინის, უპირისპირებს „შვილებს“ — „საქართველოს მოამბის“ რედაქტორებს. ახალი თაობის ჟურნალი ა. ფურცელაძემ ჯერ კიდევ მის გამოსვლამდე დასახა პროგრესული მიმართულების ლიტერატურულ ორგანოდ. სხვა უფრო ხელშესახები მასალა ამის დამადასტურებელი დღემდე არ მოგვეპოვებოდა. ამჟამად კი ჩვენ შეგვიძლია მივუთითოთ ა. ფურცელაძის წერილზე, რომელშიც ის აღფრთოვანებით მიესალმება „საქართველოს მოამბის“ გამოსვლას. ეს არის „ცისკრის“ 1863 წლის მე-2 ნომერში დაბეჭდილი სტატია „თბილისის მიმოხილვა“, რომელიც ხელმოუწერლად გამოქვეყნდა და, რომლის ავტორიც დღემდე უცნობი იყო. აი, რას ამბობს აქ ა. ფურცელაძე: „პირველს დიდმარხვის კვირას გამოვიდა დიდის ხნითგან მოუთმენლივ მოსალოდნელი „საქართველოს მოამბე“. მართლა და, რომ იტყვიან გული დაატკბოვო, — იამა ყოველს ქართველს, ვისაც კი აქვს მცირედიც არი გრძნობა და უყვარს თავისი სამშობლო ენა, ეხლა შეგვიძლია გახედვითა ესთქვათ: ჩვენც ხალხში ურევივართო. ერთის ჟურნალის ნაცვლად — ორი-სამი გვაქვს, თუ არ შეაქციეს ქართველებმა ზურგი და გაიტანეს. ყველას გვმართებს, ვისაც

კი ესმის თავისთვის მოვალეობა შევეწოდეთ ჩაც რომ ღონე
და ძალა მოგვდეს“¹.

იმის გასარკვევად, თუ როგორ უყურებს ა. ფურცელაძე
თაობათა ბრძოლას და ვის თანაუგრძნობს ის, ყველაზე უხვ მა-
სალას იძლევა მისი სტატია „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდ-
ვის შესახებ“, რომელიც გამოქვეყნდა „ცისკრის“ 1867 წლის
პირველ ნომერში. ამ სტატიაში რელიეფურადაა ასახული
ა. ფურცელაძის პოზიციები თაობათა ბრძოლაში. ძველი და ახა-
ლი თაობის ბრძოლას ჩვენი პუბლიცისტი განიხილავს, რო-
გორც კონსერვატორულ-რეაქციულ და პროგრესულ ძალთა
შეჯახებას. ა. ფურცელაძე აქ პირდაპირ მიუთითებს, რომ ყველ-
გან და ყოველთვის ცხოვრების განმაახლებლად გამოდის
ახალი თაობა, რომელიც ბრძოლას უცხადებს ყოველივე ძველს,
დრომოკმულსა და რეაქციულსო. ხოლო ცხოვრების კანონი
ისეთია, რომ ძველისა და ახლის ბრძოლაში გამარჯვებული
აუცილებლად უკანასკნელი უნდა გამოვიდესო. „ეს ყველგან
ასეა, რომ ძველი აზრების პატრონი საზოგადოება ებრძვის
ახალს აზრებს. ეს ბრძოლა კიდევაც დიდხანს გასტანს, გამარჯ-
ვება კიდევაც დიდს ხანს დარჩება ძველს აზრებსა. ეს ბრძოლა
იტანს, როგორც აქამდინაც უტანია, ბევრს, საუკეთესო აზრე-
ბის პატრონსა და ბევრს თაობასაც; მაგრამ ბოლო მაინც ამ აზ-
რებისაა. ყველგან, ყოველს ხალხში ყოველ დროს ცხოვრების
განმაახლებლად გამოსულა ყმაწვილკაცობანი“².

მსგავსი ამონაწერების მოყვანა მრავლად შეგვეძლო რო-
გორც დასახელებულ, ისე სხვა პუბლიცისტური წერილებიდან,
მაგრამ ჩვენ მხოლოდ ერთით დავკმაყოფილდებით. აღნიშნულ
სტატიაში ყველაზე საყურადღებოა ის ადგილი, სადაც ა. ფურ-
ცელაძე კატეგორიულად მოითხოვს, რომ „რიგიანი ნასწავლი

¹ ამ წერილის შესახებ მიუთითებს ა. ფურცელაძე ერთ თავის გამო-
უქვეყნებელ სტატიაში (ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5916/49) როცა ამბობს: „აღტაცე-
ბით მივეგებე მისგან (ილიასაგან — ვ. გ.) ახალი ჟურნალის გამოცემას „ცის-
კრის ფურცლებზეო“. „საქ. მოამბის“ გამოსვლის შესახებ „ცისკრის“ ფურ-
ცლებზე მხოლოდ ამ წერილშია საუბარი.

² ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

ყმაწვილკაცობა... კი არ უნდა გვყავდეს ამოჩემებული, უნდა სანეტაროთა და სასიხარულოთ მიგვაჩნდეს“. ის ფაქტი, რომ თაობათა ბრძოლაში ა. ფურცელაძე მთლიანად „შვილების“ მხარეზეა და შეუირიგებლად ებრძვის ძველი თაობის წარმომადგენლებს და მათ ლიტერატურულ ორგანოს ჟურნალ „ცისკარს“, თავისთავად ბევრის მთქმელია.

სხვათა შორის, ა. ფურცელაძე „შვილების“ პოზიციებზე დგას ენის საკითხებზე პოლემიკის დროსაც. სატირაში „წავიდა ის დრო“ მან მოურიდებლად ამხილა „მამები“, როგორც ანტონ კათალიკოსის სქოლასტიკური გრამატიკული პრინციპების დამცველნი, როგორც არქაისტები და ერთიანი ლიტერატურული ენის დაუძინებელი მტრები; დასახელებულ სატირაში სიძველის მქადაგებელთა კონსერვატიზმი წარმოუდგენლად შორს მიდის, ისინი წინააღმდეგნი არიან ენის დემოკრატიზაციისა და, სრულიად შეგნებულად, „დავითნის“ ენაზე მოითხოვენ წერას, ისეთ ენაზე, რომ ხალხმა, მკითხველთა ფართო მასამ ვერაფერი გაიგოს. საწინააღმდეგო თვალსაზრისზე დგანან ახალი თაობის წარმომადგენლები. სიძველის მქადაგებელ მწერლის სიტყვებზე: „ვანბობ, რომ დავითნის ენით დავსწეროთ, რომ ხალხს არ ეყურებოდეს, თორემ ისინიც სწავლას დაიწყებენ და დიდსა და პატარაში გარჩევა აღარ იქნება“, — „საქართველოს მოამბის“ რედაქტორები უპასუხებენ: „მამართვის ვსწეროთ, თუ ყველა არ ისარგებლებს, არ გაიგებს და არ ისწავლის? არა, ჩვენ ვერც მაგას მივიღებთ“. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ი. ჭავჭავაძის კვალდაკვალ ა. ფურცელაძეც კატეგორიულად მოითხოვდა ქართული ორთოგრაფიის განტვირთვას ზედმეტი ასოებისაგან. 1863 წელს ის წერდა, რომ „შ, ჯ, კ, ზ, ჭ, ფ — ეს ასოები საჭირონი არ არიანო“. სხვაგან ა. ფურცელაძე პირდაპირ მიუთითებს, რომ ამ საკითხის შესახებ პოლემიკაში ი. ჭავჭავაძე იყო მართალი¹.

აშკარაა, რომ ა. ფურცელაძის ადგილი „საქართველოს მოამბეში“ იყო, მაგრამ ის „ცისკარში“ თანამშრომლობს და

¹ ა. ფურცელაძე, „არჩილ ჯორჯაძის ფანდები“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5914/49.

„შვილების“ ორგანოში არაფერს აქვეყნებს. რით უნდა ავხსნათ ეს, ერთი შეხედვით უცნაური ფაქტი? რატომ თანამშრომლობს ეს ჩამორჩენილ „ცისკარში“ და არა „საქართველოს მოამბეში“? ან უფრო კონკრეტულად: ჰქონდა თუ არა ჩვენს პუბლიცისტს ცდები, დაეტოვებინა „მამათა“ რეაქციული ორგანო და გადასულიყო „საქართველოს მოამბეში“? როგორღაც ძნელი დასაჯერებელია, რომ ა. ფურცელაძეს ასეთი სურვილი არ ჰქონოდა. „ცისკარი“, როგორც აღვნიშნეთ, მას არ აკმაყოფილებდა და, ბუნებრივია, ის ახალი თაობის ორგანოსა-კენ გასწევდა. ეს ასე უნდა გვეფიქრა მაშინაც კი, რომ ჩვენს ხელთ არ იყოს არავითარი მასალა ამის დასამტკიცებლად. მაგრამ ჩვენს ხელთ არის გარკვეული საბუთიც, რომელიც ადასტურებს ამგვარ ვარაუდს. ეს არის ა. ფურცელაძის სატირა „წავიდა ის დრო“, რომელშიც, ჩვენის აზრით, ავტობიოგრაფიული მომენტია ჩართული. ვინც გულდასმით წაიკითხავს ამ სტატიას, შეუძლებელია მასში არ ამოიკითხოს ა. ფურცელაძის სურვილი „ცისკრის“ დატოვებისა და „საქართველოს მოამბეში“ გადასვლისა. ახალგაზრდა მწერალი (ა. ფურცელაძეს აქ თავისთავი ახალგაზრდა მწერლის სახით ჰყავს გამოყვანილი), რომელიც მანამდე ეურნალ „ცისკარში“ თანამშრომლობდა, შესაფერი ნაწარმოებით „საქართველოს მოამბის“ რედაქტორებთან გამოცხადდა და გამოთქვა „ცისკრის“ დატოვებისა და მათთან თანამშრომლობის სურვილი. მაგრამ ერთი რედაქტორთაგანი (სატირიდან ნათლად ჩანს, რომ ეს იყო დავით ყიფიანი, რომელიც „საქართველოს მოამბეში“ „სხვადასხვა ამბის“ განყოფილებას რედაქტორობდა და, რომელიც შემდეგ „ცისკრის“ ფურცლებზე ა. ფურცელაძემ მკაცრად გააკრიტიკა) მას სკეპტიკურად შეხვდა: „თქვენი რომანი არ იქნება კარგი იმიტომ, რომ მომზადება არა გაქვთ. ჯერ რომ ისინი ვერ ჰსწერენ რიგიანათ ერთ უბრალო ამბავსაც, ვინც უმაღლეს სასწავლებელში არიან გაზრდილები და მოუსმენიათ სხვადასხვა გამოჩენილი პროფესორების ლექციები. თქვენ როგორ დასწერთ რიგიან

რომანსა, როდესაც ქალაქს გარეთ ფეხი არ გაგიდგამთო“¹. — ეუბნება ის ახალგაზრდა მწერალს. შეურაცხყოფილი ახალგაზრდა ავტორი ტოვებს „საქართველოს მოამბის“ რედაქციას და ისევ „ცისკარს“ უბრუნდება. ცხადია, აქ ყველაფერი ბოლომდე და გარკვეულად არაა ნათქვამი, მაგრამ მთავარი მაინც გასაგებია, — ა. ფურცელაძემ პირად ურთიერთობაში „საქართველოს მოამბის“ მესვეურებთან ვერ გამოიწვია საერთო ენა და ამ მიზეზით ისევ ძველ „ცისკარში“ დარჩა. ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 1862 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში.

მაგრამ რას წარმოადგენდა „ცისკარი“? ჩამორჩენილ ლიტერატურულ ორგანოს, რომელიც დღიდან დაარსებისა „არ შეჰხებია არცერთს იმისთანა საგანს, რომელსაც მოითხოვდა დროების საჭიროება, ან რომელიც აღმოსჩნდებოდა თითონ ხალხის მდგომარეობაში“. ა. ფურცელაძეს არ შეეძლო შეგუებოდა მას და ის იწყებს ბრძოლას ჟურნალის გარდაქმნისათვის. „ცისკრის“ გაუმჯობესებისათვის ბრძოლის საქმეს ა. ფურცელაძე სათავეში ჩაუდგა 1862 წლის მიწურულიდან; უფრო ზუსტად, ამ წლის ოქტომბრის თვიდან, ე. ი. სწორედ იმ დღიდან, როდესაც ის „შვილების“ ორგანოდან „ხელმოცარული“ ისევ „ცისკარს“ დაუბრუნდა. სატირაში „წავიდა ის დრო“ ა. ფურცელაძე 1863 წლის მოციქულთა („იასაულების“) პირით პირდაპირ ამბობს. „ახლა დრო არის, რომ „ცისკარიც“ გადადგეს მე-19 საუკუნეშიო“, ხოლო თვით ახალი წელიწადის (1863 წლის) პირით კი უფრო კონკრეტულად მიუთითებს: „ახლა უნდა იქადაგოს („ცისკარმა“ — ვ. ვ.) წარმატება ხალხისა, აუხსნას თვალი (ხალხს — ვ. ვ.) ყოველი შეცდომილებისა და ნაკლულევანებისაგან და უნდა უჩვენოს ყოველი საჭიროება“.

¹ ჩვენი პუბლიცისტის მიმართ ასეთი დამოკიდებულების გამოძახილს წარმოადგენს ა. ფურცელაძის სიტყვები წერილიდან „ქართული ლიტერატურა“: „დაიწყეს ჩემზედ ყვირილი და მორყვნა: ზოგი იძახდა, რომ შურითა სწერსო, თორემ უნივერსიტეტში რომ არ ყოფილა, საიდან რა ეცოდინებაო; კარგი. სწორედ, რომ მე უნივერსიტეტში არ ვიყავი, ეს დ. ყოფიანი ხომ იყო“... და სხვ.

ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის ამ პერიოდის საფუძვლიანი გაცნობისათვის აუცილებელია შესწავლილ იქნას საკითხი, თუ რა ღონისძიებებით ცდილობდა ის „ცისკრის“ გარდაქმნას, მის გადაქცევას პროგრესული იდეების მქადაგებელ ორგანოდ. მხედველობაში გვაქვს, ცხადია, ა. ფურცელაძის მიერ ამ მიზნის განსახორციელებლად გატარებული პრაქტიკული ღონისძიებანი. ძირითადი ღონისძიებანი, რომლებიც „ცისკრის“ გარდაქმნის მიზნით ა. ფურცელაძემ 1862 წლის უკანასკნელი თვეებიდანვე მიიღო, იყო შემდეგი: ა) „ცისკრის“ პროგრამის ხელახლა დამუშავება და მისი ერთ-ერთი განყოფილების რედაქტორობა. საერთოდ, „ცისკრის“ რედაქციაში მტკიცედ დამკვიდრება, ბ) „ცისკრის“ ძველი, რეაქციონერ-კონსერვატორი თანამშრომლების დათხოვნა და მათ მაგიერ ახალი თანამშრომლების მოწვევა. ვნახოთ ეს უფრო კონკრეტულად.

1862 წლის „ცისკრის“ ოქტომბრის ნომერში გამოქვეყნდა „საქართველოს მოამბის“ პროგრამა. სწორედ ამავე ნომერში იბეჭდება აგრეთვე „ცისკრის“ მომავალი წლის პროგრამაც, რომელიც ცხადი მაჩვენებელია იმისა, რომ „მამათა“ ორგანოს უკვე აღარ სურს ძველი გზით სიარული. არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ეს პროგრამა შედგენილია „ცისკრის“ იმავე ნომერში დაბეჭდილი „საქართველოს მოამბის“ პროგრამის აშკარა გავლენით. თქმულის ცხადსაყოფად საკმარისია მივუთითოთ თუნდაც შემდეგ ფაქტზე: „საქართველოს მოამბის“ პროგრამის მსგავსად „ცისკრის“ პროგრამაც ექვსი განყოფილებისაგან შედგება, ხოლო ოთხი განყოფილება ორივე ჟურნალისათვის თითქმის ზიარია. ეს ფაქტი თავისთავად ბევრის მეტყველია, მაგრამ ჩვენ ამ შემთხვევაში უფრო სხვა რამე გვაინტერესებს. სახელდობრ ის, რომ, მართალია, „ცისკრის“ საპროგრამო განცხადებას მისი ოფიციალური რედაქტორი ი. კერესელიძე აწერს ხელს, მაგრამ ძნელი შესამჩნევი არაა, რომ მის შედგენაში ა. ფურცელაძესაც არანაკლები როლი უთამაშნია. ეს პროგრამა შედგენილია „ქართველი მწერლების რჩევით და იმათთან მოლაპარაკებით“ — წერს ი. კერესელიძე და ჩვენ ექვი არ გვეპარება, რომ ამ მრჩეველთა შორის ერთ-ერთი მთავარი ფიგურა სწორედ ა. ფურცელაძე იქნებოდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია ისიც, რომ პროგრამაში დასახელებული არაა მე-

ხუთე განყოფილების — „საქართველოს ამბავი რამ, გარკვევა
ახლად გამოცემულ წიგნებისა, გინდა თხზულებისა“ — მმართველი, ხოლო ამ განყოფილებას, როგორც ქვემოთ ვუჩვენებთ, 1862 წლიდან ა. ფურცელაძე განაგებდა. ერთი სიტყვით, ყველაფრიდან მტკიცდება, რომ „ცისკრის“ 1863 წლის პროგრამა დამუშავებულია ა. ფურცელაძის უშუალო მონაწილეობითა და ხელმძღვანელობით.

მაგრამ ა. ფურცელაძემ არა მხოლოდ პროგრამის დამუშავებაში მიიღო მონაწილეობა, არამედ მან ამავე დროს, როგორც აღვნიშნეთ, მისი ერთ-ერთი განყოფილების მმართველობაც იკისრა. ა. ფურცელაძის უახლოესი მიზანი იყო „ცისკრის“ გარდაქმნა, მისი გადაქცევა მებრძოლ ორგანოდ, ხოლო ძირითადი და საბოლოო მიზანი კი „ცისკრის“ ფურცლებიდან რადიკალურ-დემოკრატიული აზრების ქადაგება, პროგრესული იდეების პროპაგანდა და გავრცელება. თუ ყოველივე ამას მხედველობაში მივიღებთ და, ცხადია, უფლება არა გვაქვს ეს გარემოება მხედველობაში არ მივიღოთ და მას გადაამწყვეტო მნიშვნელობა არ მივანიჭოთ, — შემთხვევითად არ მოგვეჩვენება, რომ ა. ფურცელაძე სათავეში ჩაუდგა აღნიშნული მიზნების განხორციელებისათვის ყველაზე უფრო ხელსაყრელ განყოფილებას — კრიტიკის განყოფილებას.

1862 წლის ოქტომბრამდე ა. ფურცელაძეს „ცისკარში“ არ დაუბეჭდავს არც ერთი კრიტიკული სტატია. ამ დრომდე ის მხოლოდ მხატვრულს და ისიც თითქმის მთლიანად ნათარგმნ თხზულებებს აქვეყნებდა. მაგრამ ჟურნალ „ცისკრის“ რადიკალური გარდაქმნა, მისი გადაქცევა მოწინავე იდეების გამავრცელებლად, რასაც ა. ფურცელაძე 1862 წლის ოქტომბრიდან შეუდგა, მხოლოდ მხატვრული სიტყვით, ცხადია, შეუძლებელი იყო. კერძოდ ა. ფურცელაძისათვის ამ მისიის შესრულება გაცილებით უფრო ადვილი იყო პუბლიცისტური ენით, კრიტიკის მახვილით, და ისიც, სრულიად მართებულად, სწორედ ამ გზას ირჩევს. 1862 წლის ოქტომბრიდან ა. ფურცელაძე „ცისკარში“ აქვეყნებს მთელ რიგ ლიტერატურულ და პუბლიცისტური ხასიათის წერილებს, რომლებიც ეპოქის მოწინავე იდეების შემცველნი არიან და მათი ავტორის აშკარა რადიკალ-დე-

მოკრატობაზე მიუთითებენ. „ცისკრის“ 1862 წლის ოქტომბრის ნომერში ხელმოუწერლად იბეჭდება ა. ფურცელაძის პირველი პუბლიცისტური სტატია, რომელშიც მოთხრობილია გარიბალდის მოღვაწეობის ზოგიერთ ეპიზოდზე. დაწყებული აქედან, ვიდრე 1863 წლის მე-7 ნომრამდე, როდესაც ის „მამათა“ ორგანოს პირველად ჩამოშორდა, ე. ი. სულ რაღაც ათიოდე თვის მანძილზე დაიბეჭდა მისი ათზე მეტი ლიტერატურული და პუბლიცისტური ხასიათის სტატია. ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ თავისი მიზნების განხორციელებისათვის ა. ფურცელაძემ ყველაზე მოსახერხებლად ცნო კრიტიკის მახვილი. სწორედ ამიტომ იკისრა მან სახელდობრ ამ განყოფილების რედაქტორობა. ლიტერატურული და პუბლიცისტური ხასიათის წერილებით შეეცადა ის „ცისკრის“ გარდაქმნას, მის გადაქცევას „მამათა“- ორგანოდან მოწინავე იდეების მქადაგებელ ორგანოდ.

გახდა რა „ცისკრის“ ერთ-ერთი განყოფილების ოფიციალური მმართველი და დამკვიდრდა რა ამ ჟურნალის რედაქციაში მტკიცედ, ა. ფურცელაძე გახდა მთლიანად „ცისკრის“ არაოფიციალური ხელმძღვანელი, ან უკეთ, მისი ფაქტიური რედაქტორი. 1862 წლის ოქტომბრიდან დაწყებული „ცისკრის“ რედაქციას ივ. კერესელიძე მხოლოდ ნომინალურად განაგებს. ამ ხანებში ჟურნალის გეზის მიმცემი ა. ფურცელაძეა. იგი პირველი დღეებიდანვე ენერგიულად შეუდგა ჟურნალის გარდაქმნისათვის აუცილებელი შემდგომი სერიოზული ღონისძიების გატარებას — „ცისკრის“ რეაქციონერ თანამშრომელთა დათხოვნისა და ახალ თანამშრომელთა შემოკრების საქმეს. მისი მოღვაწეობის ამ პერიოდის გულდასმით შესწავლა საკმაო საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მან ამ მიმართულებით გარკვეული მუშაობა ჩაატარა და სასურველ შედეგსაც მიაღწია.

სატირაში „წავიდა ის დრო“ ა. ფურცელაძე ახალი, 1863 წლის პირით ასე მიმართავს „სიძველის მქადაგებელთა“ და „უაზრო მწერლების“ ხროვას: „თქვენ იყავით მიზეზი მკითხველების ასე დავარდნისა; თქვენა ცდილობთ თქვენის უგვანის მწერლობით ძველი ჩვეულების დაცვას და ყოველის წარსულის ძველის მწერლობის შემოტანას და ახლა არის თქვენის მეცა-

დინეობისა და შრომის ბოლო. დღეის შემდგომ „ცისკარს“ აქვს თქვენთვის კარები დახშული¹. ახალი წლის (1863 წლის) ბრძანებით (ე. ი. თითონ ა. ფურცელაძის მითითებით), იასაულები ამათ მათრახებს დაუშენენ. თავზარდაცემული კონსერვატორები ყვირილითა და ტირილით ტოვებენ იქაურობას, იძულებული არიან განშორდნენ „ცისკარს“ რედაქციას. სატირაში მხატვრულადაა ასახული ის, რაც ა. ფურცელაძემ პრაქტიკულად განახორციელა — მისი წყალობით 1863 წლის დასაწყისიდან ძველი თაობის ბევრ წარმომადგენელს წაერთვა „ცისკარში“ თანამშრომლობის საშუალება. წინააღმდეგ ივანე კერესელიძისა, რომელიც „მამებს“ დიდ ანგარიშს უწევდა და მათ მდარე ღირებულების ნაწარმოებებს ხელგამლით ბეჭდავდა, ა. ფურცელაძე, როგორც მოსალოდნელი იყო, გაბედულად აღუდგა წინ ძველი თაობის მოციქულთ, რომლებიც რეაქციონურ-კონსერვატორულ შეხედულებებს ჰქადაგებდნენ და ყოველივე ახლის მოწინააღმდეგედ გამოდიოდნენ.

ასეთი იყო ის ღონისძიებები, რომლებიც ა. ფურცელაძემ მიიღო და გაატარა ჟურნალ „ცისკარს“ გარდაქმნის მიზნით. მაგრამ დაევანებოთ თავი ამ ღონისძიებებს და ვნახოთ ახლა, რა გვაქვს ფაქტიურად, რა ნაყოფი გამოიღო ა. ფურცელაძის ცდებმა? რა შედეგებს მიაღწია მან? სახელდობრ, პირველ რიგში აუცილებელია დაზუსტებულ იქნას, თუ ძველი თაობის წარმომადგენლებიდან ვინ თანამშრომლობს „ცისკარში“ 1863 წელს და რა ხასიათის წერილები იბეჭდება „მამათა“ ორგანოში. უნდა აღინიშნოს, რომ 1863 წელს „ცისკარში“ არ თანამშრომლობს ძველი თაობის არც ერთი წარმომადგენელი, კერძოდ, ის პირი, რომელიც 1861 — 62 წლებში „შვილების“ წინააღმდეგ იბრძოდა. ეს ერთი, მეორე: წაერთვათ რა „მამებს“ „ცისკარში“ თანამშრომლობის საშუალება, ჟურნალი, ბუნებრივია, განიტვირთა მათი რეაქციული ხასიათის წერილებისაგან. 1863 წელს „ცისკარში“ არ დაბეჭდილა „შვილების“ წინააღმდეგ მიმართული არც ერთი კრიტიკული წერილი, მეტიც, არ დაბეჭდილა არც ერთი პუბლიცისტიური სტატია და მხატ-

¹ თ ა ვ ხ ე ღ ი (ა. ფურცელაძე), „წავიდა ის დრო“, „ცისკარი“, 1862 წ., № 12.

ვრული ნაწარმოები, რომელიც თავისი შინაარსით კონსერვატიული ყოფილიყო.

შემდგომში ა. ფურცელაძის მიმართ მრავალჯერ წაყენებულ ბრალდებაზე, რომ ის ძველი თაობის ორგანოში თანამშრომლობდა და არა „საქართველოს მოამბეში“, მას არაერთხელ ხაზგასმით აღუნიშნავს, რომ მართალია ის „ცისკარში“ წერდა, მაგრამ არა ჩამორჩენილ და რეაქციონერ, არამედ განახლებულ „ცისკარში“, რომ ის ყოველთვის შეუირიგებლად ებრძოდა „მამებს“ და მათი კონსერვატიული ხასიათის სტატიები ამ ჟურნალში არასოდეს გაუქაჩანებია (იგულისხმება ს. ცხადია, „ცისკარში“ მისი მოღვაწეობის პერიოდი). ასე მაგალითად, არჩ. ჯორჯაძესო, — წერდა ის 1912 წ., — არავითარი საბუთი არ მოეპოვებოდა იმის დასამტკიცებლად, „რომ როდესაც მე ვწერდი „ცისკარში“, მაშინ იქ ყოფილიყვნენ იმდაგვარი თანამშრომელნი, რომელნიც იცავდნენ ძველ სიწამხდრეს“¹. იმავე წელს დაწერილ და დღემდე გამოუქვეყნებელ სხვა სტატიაში ა. ფურცელაძე, კატეგორიულად მიმართავს რა თავის ოპონენტს, უფრო გასაგებად ამბობს: „ბრძანებლით, „ცისკარში“ იცავდნენ ძველს წამხდარს აზრებსაო. მე გთხოვე გეჩვენებინათ სად, რა წერილებში, როდის და რა ნომრებში, იმ დროს როდესაც მე ემოღვაწეობდი „ცისკარში“ იცავდა ვინმე რამე წამხდარს ძველ აზრებს?!“² ან კიდევ: „თქვენ, ბნ-ო არჩილ, მე მთვლით მოღალატეთ, სხვათაშორის მისთვის, რომ ვწერდი „ცისკარში“, რომლის მიმართულებას თავადისშვილები ჰქმნიდნენო. თუ გაწევთ მცირეც არის პატიოსნება, მიჩვენეთ ჩემს დროს რომელი თავადისშვილი (ე. ი. ძველი თაობის წარმომადგენელი — ვ. ვ.) მუშაობდა „ცისკარში“ — და ჰქმნიდა იქ თავადისშვილურ მიმართულებას“³.

ასე წერდა ა. ფურცელაძე და ეს სრულებით არ იყო მხოლოდ თავის მართლებით გამოწვეული ლიტონი, დაუსაბუთე-

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა არჩ. ჯორჯაძეს“, „ბათუმის გაზეთი“, 1912 წ., № 191.

² ა. ფურცელაძე, „ვინ არის მოღალატე? ვინ არის ზიზღის ღირსი?“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5916/49.

³ იქვე.

ბელი განცხადება. მითითებულ წერილებში ა. ფურცელაძეს მოჰყავს უამრავი ფაქტობრივი მასალა, რითაც მშვენივრად ადასტურებს ზემონათქვამს. მართლაც, საკმარისია გადავთვალიეროთ „ცისკრის“ იმ პერიოდის ნომრები, როდესაც ჟურნალს ა. ფურცელაძე ხელმძღვანელობდა, რომ ყოველივე ამაში ადვილად დავრწმუნდეთ. „ცისკრის“ ეს ნომრები თავისი რადიკალურ-დემოკრატიული შინაარსით მკვეთრად განსხვავდება წინა და მომდევნო წლების ნომრებისაგან. მეტიც, ახალი თაობის ორგანოს მსგავსად, ის ამ დროს აშკარად გამოდის ახალი, პროგრესული იდეების მქადაგებლად.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1863 წელს „ცისკრის“ ფურცლებზე ადგილი არა აქვს ძველი თაობის პოზიციებიდან ახალი თაობის წინააღმდეგ გალაშქრების არც ერთ ფაქტს. ასე რომ, ამ დროს პოლემიკა ძველი თაობის მხრიდან ფაქტიურად შეწყვეტილია. ცამდე მართალი იყო თვითონ ა. ფურცელაძე, როდესაც ერთ-ერთ წერილში კატეგორიულად აცხადებდა: როდესაც მე ვმოღვაწეობდი „ცისკარში“, არავინ არ ყოფილა „ახალი აზრებისა და ახალი ცხოვრების მდევნელი ძველი კაცები (ე. ი. ძველი თაობის წარმომადგენლები—ვ. ვ.), რომელთაც აუტეხეს ახალ კაცებს (ე. ი. ახალი თაობის წარმომადგენლებს—ვ. ვ.) და აზრებს ბრძოლა“¹.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ვინაიდან „მამები“ „შვილებთან“ პოლემიკას არ აწარმოებენ, თავიანთი მხრივ არც „შვილები“ ეკამათებიან მათ. ამ დასკვნამდე მივყავართ ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ თორმეტივე ნომრის გადათვალიერებას. აქ დაიბეჭდა მხოლოდ ორად ორი წერილი, რომელიც თითქოს მიმართულია ძველი თაობის წინააღმდეგ. ესენია: „თერგდალეულის“ (კ. ლორთქიფანიძის) „ბიძია თონიკეს სტატიის გამო“ (№ 4) და გ. წერეთლის „ცისკარს“ რა აკაკანებდა?!“ (№ 5). მაგრამ ამათგან უკანასკნელი, ე. ი. გ. წერეთლის წერილი წარმოადგენს თაობათა შორის უკვე დამთავრებული პოლემიკის დაგვიანებულ გამოძახილს. იგი გამოწვეულია არა

¹ ა. ფურცელაძე, „საწყალი კუდაბზიკა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 10 — 12.

„ცისკარში“ 1863 წელს გამოქვეყნებული რომელიმე პოლემიკური სტატიით, არამედ მიმართულია „მოლაყბის“ წერილის წინააღმდეგ, რომელიც დაიბეჭდა დიდი ხნით ადრე, „ცისკარის“ 1862 წლის მე-9 და მე-10 ნომრებში. ასე რომ, გ. წერეთლის წერილში საუბარია ძველ, 1863 წლამდე „ცისკარზე“, რაც შეეხება 1863 წლის იანვრის შემდეგდროინდელ „ცისკარს“, გ. წერეთელი გარკვეულად აღნიშნავს, რომ იანვრის აქეთ ის ერთობ გამოიცვალა და უკვე აღარ ჰგავს მანამდე „ცისკარსო“. თავის სტატიაში გ. წერეთელი შემდეგი სიტყვებით იწყებს: „ცისკარი“ იანვარს აქეთ ერთობ დატბა. ანჩხლობის მაგივრად თითქო ყველას ია და ვარდს აფენსო... მეტად გაგულკეთილდა!.. წარმოიდგენდით, მკითხველო, თუ როდისმე „ცისკარი“ იმ გაბასრული ჩხუბის შემდეგ ასე დამშვიდდებოდა?“¹ როგორც ამ ამონაწერიდანაც ჩანს, გ. წერეთელს თაობათა შორის გამართული მწვავე პოლემიკა უკვე წარსულ ამბად მიაჩნია, ამიტომაცაა, რომ ზმნა „კაკანი“ დასმულია წარსულ დროში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ წერილს ძველი თაობის მხრიდან არავინ არ გამოხმაურებია, „ცისკარში“ მის საპასუხოდ არაფერი დაბეჭდილა.

იგივე უნდა ითქვას კ. ლორთქიფანიძის წერილზე „ბიძია თონიკეს სტატიის გამო“. ეს წერილიც, ისევე, როგორც „ცისკარს“ რა აკაკნებდა?“, ეხმაურება არა 1863 წელს დაბეჭდილ წერილს, არამედ დიდი ხნით ადრე, 1862 წელს, „ცისკარის“ მე-7 ნომერში გამოქვეყნებულ ნარკვევს „მოგზაურობა ტფილისის ტროტუარზედ“ (გამოქვეყნდა „ბიძია თონიკეს“ ფსევდონიმით, ეკუთვნის ლ. არდაზიანს). ამასთან, წერილი „ბიძია თონიკეს სტატიის გამო“ აღმოცენებულია გაუგებრობის ნიადაგზე. კ. ლორთქიფანიძე შეცდომით ფიქრობს, რომ თავის ნარკვევში ლ. არდაზიანი ილაშქრებს ახალი თაობისა და კერძოდ ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ. ნამდვილად კი ეს ასე არაა.

ასე ამრიგად, 1863 წელს თაობათა შორის პოლემიკას ფაქტიურად უკვე ადგილი არა აქვს. ძველი თაობის პოზიციებიდან სრულებით არაფერი იბეჭდება, ხოლო „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული თითო-ოროლა წერილი,

¹ გ. წერეთელი, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 1, 1931 წ., გვ. 5.

რომელიც უკვე შეწყვეტილი პოლემიკის დაგვიანებულ და სუსტ გამოძახილს წარმოადგენს, მოგვაგონებს ბრძოლის დამთავრების შემდეგ გამარჯვებულთა მიერ კიდევ ორიოდე გასროლას დამარცხებულთა სანგრებისაკენ.

დაუკეტა რა „მამებს“ „ცისკრის“ კარები, ა. ფურცელაძემ ამით ფაქტიურად თაობათა შორის პოლემიკასაც დაუდო ზღვარი, თუმცა ამაში გარკვეული მნიშვნელობა იმასაც ენიჭება, რომ 1863 წელს „მამები“ შეიძლება ვეღარც კი ბედავენ „შვილების“ წინააღმდეგ გალაშქრებას. „მამების“ ფრონტი თავიდანვე სუსტი იყო „შვილების“ ფრონტთან შედარებით. რაც დრო გადიოდა, ეს გარემოება მით უფრო შესამჩნევი ხდებოდა. და ბოლოს, 1862 წლის მიწურულისთვის ძველი თაობის ფრონტი იმდენად გაიბზარა, რომ მასში სრული ანარქია და უწყესრიგობა გამეფდა. 1863 წლის იანვრიდან, საკუთარი ორგანოს გამოცემის შემდეგ, თერგდალეულებს საშუალება მიეცათ მწყობრი სისტემის სახით ჩამოეყალიბებინათ თავიანთი პოზიტიური შეხედულებები ეპოქის რიგ აქტუალურ საკითხებზე. ხედავენ რა ყოველივე ამას, „მამები“, ალბათ, თავს იკავებენ და ნაწილობრივ უტაქტობად, ნაწილობრივ უაზრობადაც თვლიან „შვილების“ წინააღმდეგ კამათის გაგრძელებას. ამითაც აიხსნება ის ფაქტი, რომ ძველი თაობის ბანაკიდან „საქართველოს მოამბის“ წინააღმდეგ გალაშქრების მაგალითს ადგილი არ ჰქონია „ცისკრის“ 1863 წლის მე-7 ნომრის შემდეგაც, ე. ო. მას შემდეგ, რაც ა. ფურცელაძემ იქ თანამშრომლობა დროებით შეწყვიტა.

მაგრამ ყოველივე ზემონათქვამი სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ „ცისკარსა“ და „საქართველოს მოამბეს“ შორის ადგილი არა აქვს არავითარ პოლემიკას. სწორედ პირიქით, წინააღმდეგობამ ამ ორ ორგანოს შორის თავიდანვე იჩინა თავი და მეტად მწვავე ხასიათიც მიიღო; მაშ, რაშია საქმე? საქმე იმაშია, რომ ამჟამად „მოამბისტების“ წინააღმდეგ „ცისკრის“ ფურცლებიდან შეურიგებლად იბრძვის თვითონ ა. ფურცელაძე. ა. ფურცელაძის კრიტიკული და პუბლიცისტური წერილებიდან, რომლებიც „შვილების“ წინააღმდეგაა მიმართული, განსაკუთრებით აღსანიშნავია „საქართველოს მოამბის“ რე-

დაქციიდან ახალი ცნობები“ და ორი საკმაოდ ვრცელი წერი-
ლი ერთნაირი სათაურით — „ქართული ლიტერატურა“. „ქარ-
თული ლიტერატურის“ სათაურით გამოქვეყნებულ პირველ
წერილში („ცისკარი“, 1863 წ., № 3) ა. ფურცელაძემ დეტალუ-
რად გაარჩია „საქართველოს მოამბის“ პირველი ორი ნომერი,
ხოლო მეორე წერილში („ცისკარი“, 1863 წ., № 7) ასევე დაწვ-
რილებით მიმოიხილა „საქართველოს მოამბის“ დანარჩენი
ოთხი ნომერი (მე-3-დან — მე-6-ეს ჩათვლით).

ა. ფურცელაძე უყურადღებოდ არ ტოვებს „საქართველოს
მოამბის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ არც ერთ მასალას,
მხატვრული ნაწარმოები იქნება ის, თუ პუბლიცისტური წე-
რილი, და ორიოდვე გამონაკლისის გარდა, მათ მეტად მკაცრ
შეფასებას აძლევს. თავის მხრივ „საქართველოს მოამბის“
მესვეურებმა საკუთარი ორგანოს ფურცლებიდან საკმაოდ
ვრცელი პასუხი გასცეს ა. ფურცელაძეს. ასე რომ, „ცისკარსა“
და „საქართველოს მოამბეს“ შორის მწვავე პოლემიკა გაიმარ-
თა. მაგრამ ამ პოლემიკას 1861 — 1862 წლებში არსებულ პაექ-
რობასთან საერთო არაფერი აქვს. ეს არსებითად არის
ბრძოლის მეორე ფრონტი, რომელაც თავისი ხასიათით თვი-
სობრივად განსხვავდება მანამდე არსებული ბრძოლისაგან.
ძველი და ახალი თაობის ორგანოებს შორის გამართულ პაექ-
რობას შეიძლება ვუწოდოთ რაც გნებავთ, სხვა სახელი, მაგრამ
არავითარ შემთხვევაში თაობათა ბრძოლა.

მას შემდეგ, რაც თაობათა ბრძოლაში ა. ფურცელაძის პო-
ზიციები მიმოვიხილეთ, კერძოდ, მისი დამოკიდებულება „მა-
მებთან“, გასაგები უნდა იყოს, რომ ა. ფურცელაძე „შვილებს“
თავს ეჭმის არა მარჯვნიდან, ძველი თაობის პოზიციებიდან
(ძველი თაობის წარმომადგენლებს და მათ ლიტერატურულ
ორგანოს ა. ფურცელაძე თვითონ ებრძოდა შეურიგებლად),
არამედ მარცხნიდან. განიცდიდა რა დიდი რუსი რევოლუციო-
ნერ-დემოკრატების ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბო-
ვის, პისარევის მოწინავე იდეების ცხოველმყოფელ გავლენას,
ა. ფურცელაძე დიშ. პისარევის მსგავსად რამდენადმე უკიდუ-
რესობისაკენ — უტილიტარიზმის მიმართულებით იხრებოდა.

თავის კრიტიკულ და პუბლიცისტურ წერილებში ა. ფურცელაძე უკიდურეს მემარცხენე პოზიციებზე დგას; სწორედ ამ პოზიციებიდან შეაფასა მან თერგდალეულთა მოღვაწეობა საერთოდ და, კერძოდ, „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ ნაწარმოებთა იდეური ღირებულება.

60-იან წლებში, ამრიგად, ა. ფურცელაძეს ფაქტიურად ორ ფრონტზე უბდება ბრძოლა: ძველი თაობისა და მისი ლიტერატურული ორგანოს წინააღმდეგ „შვილების“ პოზიციებიდან და „შვილების“ წინააღმდეგ უკიდურესი მემარცხენე პოზიციებიდან. ამათგან უკანასკნელი, ე. ი. ა. ფურცელაძის ბრძოლა „მოამბისტების“ წინააღმდეგ ფაქტიურად არის უთანხმოება თვით ახალი მიმდინარეობის შიგნით. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, ეს არის ბრძოლა მოწინავე პროგრესულ-დემოკრატიულ მიმართულებასა და მის უკიდურეს მემარცხენე ფრთას შორის, დაახლოებით იმდაგვარი ხასიათის პოლემიკა, რასაც ადგილი ჰქონდა ჟურნალ „რუსკოე სლოვო“-სა და ჟურნალ „სოვრემენიკ“-ს შორის (პისარევისა და ჩერნიშევსკ-დობროლიუბოვის ჯგუფს შორის). ცხადია, რუსეთში ამ ბრძოლას გაცილებით უფრო პრინციპული და თანმიმდევრული ხასიათი ჰქონდა. ვიდრე ჩვენში, მაგრამ ეს გარემოება უფლებას არ იძლევა მივაფუჩეჩოთ ჩვენს სინამდვილეში არსებული ეს ლიტერატურულ-საზოგადოებრივი მოვლენა, ანდა, მით უფრო გავაიგივეოთ იგი ორ თაობას შორის 1861 — 62 წლებში წარმოებულ პოლემიკასთან.

„ცისკრის“ ფურცლებიდან „მოამბისტების“ წინააღმდეგ ა. ფურცელაძის გალაშქრების ფაქტმა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში იმთავითვე წარმოშვა უმართებულო შეხედულება. კრიტიკოსთა და მკვლევართა ერთი ნაწილის მიერ ა. ფურცელაძე მონათლულ იქნა როგორც საზოგადო მოღვაწე, რომელიც წყალს ასხამს ძველი თაობის წისქვილზე. ეს არასწორი შეხედულება მეტად სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა და მისი გამოვლენის ფაქტები გვაქვს თანამედროვე კრიტიკაშიც. ამ რამდენიმე წლის წინათ გამოქვეყნებულ ერთ წერილში პროფ.

აბ. კიკვიძე კატეგორიული ტონით აცხადებს: „ანტონ ფურცელაძე იყო „ცისკარის“ ერთი მთავარი პუბლიცისტი, რომელიც თავადაზნაურული კონსერვატიზმის პოზიციებიდან ებრძოდა თერგდალეულებს“¹. იმავე მცდარი კონცეფციის თავისებურ რეციდივს წარმოადგენს ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ კიდევ აქა-იქ შემორჩენილი შეხედულება, რომ „ცისკარსა“ და „საქართველოს მოამბეს“ შორის პოლემიკა — ეს იგივე თაობათა შორის ბრძოლაა, გაგრძელება იმ პაექრობისა, რასაც ადგილი ჰქონდა 1861 — 62 წლებში.

მიყვებით ისევ ა. ფურცელაძის ცხოვრების ქრონოლოგიას. ა. ფურცელაძის მოღვაწეობა ჟურნალ „ცისკარში“, მის მიერ ჟურნალის მიმართულების შეცვლა, განსაკუთრებით კი ძველი, რეაქციონერი თანამშრომლების დათხოვნა და მრავალი სხვა, ბუნებრივია, გამოიწვევდა საერთო უკმაყოფილებას მთელ ძველს თაობაში. გვაქვს საკმაო საბუთი ვამტკიცოთ, რომ ა. ფურცელაძის წინააღმდეგ შეურიგებლად იბრძოდა არა მხოლოდ ცენზურა, არამედ „მამათა“ ბანაკის ცალკეული წარმომადგენელიც. „ამ სოციალიზმისათვის (აქ იგულისხმება მისი რადიკალურ-დემოკრატიული მოღვაწეობა ჟურნალ „ცისკარში“ — ვ. ვ.) არამცთუ ცენზურა მდევნიდა, მდევნიდა უფრო ჩვენი მწერლობაცო“, — წერს ა. ფურცელაძე². საქმე იქამდეც მივიდა, რომ ა. ფურცელაძე, როგორც „არასაიმედო“ პირი, ძველი თაობის ერთ-ერთი წარმომადგენლის მიერ დასმენილ იქნა კიდევ სათანადო ორგანოებში. ზ. ჭიჭინაძე ერთ თავის მოგონებაში აღნიშნავს, რომ ა. ფურცელაძემ „მამათა“ ორგანოში წერას თავი დაანება, რადგანაც რედაქტორის ერთ მეგობართაგანმა ეს დაასმინა სადაც ჯერ იყო, რომ იგი საიმედო

¹ აბ. კიკვიძე, „შენიშვნები ერთი საინტერესო წიგნის გამო“, ჟურნ. „მნათობი“, 1953 წ., № 4.

² ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა არჩილ ჯორჯაძეს“, „ბათუმის გაზეთი“, 1912 წ., № 141.

მიმართულების კაცი არ არისო“¹. 1863 წლის ივლისიდან („ცისკარის“ მე-7 ნომრიდან), ა. ფურცელაძე იძულებული ხდება „მამების“ ორგანოს ჩამოშორდეს. ერთხანს ის პერიოდულ პრესას მოწყვეტილია, მაგრამ მომდევნო, 1864 წელს თანამშრომლობას იწყებს თბილისის რუსულ ლიტერატურულ ორგანოში, ეურნალ „ლიტერატურნი ლისტოკში“. აღნიშნულ ორგანოში ა. ფურცელაძე აქვეყნებს ეპოქის მოწინავე იდეების მატარებელ საყურადღებო სტატიებს, მათ შორის, ვრცელრეცენზიას ი. ჰავკვავაძის „კაცია-ადამიანზე?!“; რელიგიისა და ცრუმორწმუნეობის წინააღმდეგ მიმართულ პუბლიცისტურ წერილს და სხვ. აქვე ის ბეჭდავს თავისივე მოთხრობის „სამის თავგადასავლის“ ცალკეულ თავებს². „ლიტერატურნი ლისტოკის“ გამოცემის შეწყვეტის შემდეგ ა. ფურცელაძე „კავკაზში“ აქვეყნებს რამდენიმე წერილს.

1866 წლის დეკემბრიდან ივანე კერესელიძის თხოვნით ა. ფურცელაძემ კვლავ განაახლა თანამშრომლობა „ცისკარში“. ა. ფურცელაძემ ამჯერად მტკიცედ გადაწყვიტა „ცისკარის“ გარდაქმნა მოწინავე იდეების მქადაგებელ ორგანოდ. მან ამ მიზნით ივ. კერესელიძესთან ხელშეკრულებაც გააფორმა და ეურნალს, ეს უკვე მეორედ, თვითონ ჩაუდგა სათავეში. „მე შევეკარე კერესელიძეს იმ გვარის კონტრაქტით, რომლი-

¹ ზ. კიკინაძე, „ჩემი მოგონებანი. ი. ჰავკვავაძე და ა. ფურცელაძე“, „ქართული სიტყვა“, 1924 წ., № 30.

² ეურნ. „ლიტერატურნი ლისტოკი“ გამოდიოდა თბილისში 1864 წელს. ის იყო ყოველკვირეული ორგანო (სტემდა გაზ. „კავკაზის“ რედაქცია). ეურნალი ფართოდ ეხმაურებოდა ქართული კულტურის საკითხებს. სამწუხაროდ, მან მხოლოდ 9 თვეს იარსება (პირველი ნომერი გამოვიდა 9 თებერვალს, უკანასკნელი — 15 ნოემბერს), გამოიცა სულ 40 ნომერი. მისი რედაქტორ-გამომცემელი იყო ე. შვარცი, გაზეთ „კავკაზის“ იმდროინდელი რედაქტორი. მიუხედავად იმისა, რომ ეურნალი თბილისში გამოდიოდა, მისი არც ერთი ნომერი საქართველოს წიგნთსაცავებში არ მოიპოვება. სწორედ ამან გამოიწვია ის, რომ ჩვენს სამეცნიერო კვლევითს ლიტერატურაში იგასრულებად შეუნიშნავი დარჩა (მასთან ერთად, უცნობი იყო მის ფურცლებზე გამოქვეყნებული წერილებიც). პირადად ჩვენ ის ვნახეთ 1950 წელს ქ. მოსკოვში სამეცნიერო მივლინებაში ყოფნის დროს ლენინის სახელობის საკავშირო ბიბლიოთეკაში.

თაც ყოველი მსიშვნელობ კერესელიძისა „ცისკრის“ რედაქციაში მოვსპე“, — წერს ის. და შემდეგ: კერესელიძეს „იმგვარის კონტრაქტით შევეყარ, რომელსაც საჭიროთა ვხედავდი ჟურნალის რიგიანად წაყვანისათვის“¹. 1866 წლის მიწურულიდან, როდესაც ა. ფურცელაძემ „ცისკარში“ ისევ განაახლა ბეჭდვა, მან ამ ჟურნალის თანამშრომლებად მთელი რიგი ახალი პირები მიიწვია — ქრისტეფორე მამაცაშვილი, მიხეილ ყიფიანი და სხვ. სწორედ ამის შესახებ წერდა ა. ფურცელაძე, რომ „მე ვიკისრე საჭირო კონტრაქტის შეკვრით „ცისკრის“ რედაქცია თითო ოროლა ახალგაზრდა ყმაწვილების თანამშრომლების აღთქმითაო“². მაგრამ ა. ფურცელაძეს არ დასცალდა თავისი გეგმების მთლიანად განხორციელება; ძველი თაობის წარმომადგენელთათვის კვლავ მიუღებელი აღმოჩნდა მისი რადიკალურ-პროგრესული საჟურნალო მოღვაწეობა; თანაც, როგორც ჩანს, ვერც ივ. კერესელიძემ შეძლო ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ყველა პირობის პირნათლად შესრულება, რის გამოც ა. ფურცელაძეს 1867 წლის მარტის თვიდან მეორედ და უკანასკნელად მოუხდა ჟურნალის დატოვება. დატოვა რა „ცისკრის“ რედაქცია სამუდამოდ, ა. ფურცელაძემ თან გაიყოლია მის მიერ მიწვეული თანამშრომლებიც. „სხვადასხვა მიზეზის გამო მე შემდეგის თვიდან სხვათა თანამშრომლობით აღარ მივიღებ „ცისკარში“ არავითარს მონაწილეობასო“, — განაცხადა მან და ამ დღიდან, მართლაც, არც მას და არც ზემოთ დასახელებულ მოღვაწეებს „ცისკარში“ არაფერი დაუბეჭდავთ.

ამრიგად, ა. ფურცელაძე ჟურნალ „ცისკარში“ მოღვაწეობს 1861 — 67 წლებში, მხოლოდ ექვსიოდე წლის განმავლობაში და არა მთელი 17 წლის მანძილზე, 1858-დან 1875 წლამდე, როგორც ეს ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში უკანასკნელ დრომდე იყო ცნობილი. „ცისკარში“ ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის ეს ხანა (1861 — 1867 წლები) თავის მხრივ ორ პერიოდად იყოფა: ა) 1861 — 63 წლები და ბ) 1866 — 67

¹ ა. ფურცელაძე, „ორიოდე სიტყვა „ცისკრის“ მკითხველებს“, გაზ. „დროება“, 1867 წ., № 20.

² იქვე, № 25.

წლები. უფრო ზუსტად აღნიშნული პერიოდის საზღვრები ასეთია: 1861 წ. აგვისტო (№ 8) — 1863 წ. ივლისი (№ 7); 1866 წ. დეკემბერი (№ 12) — 1867 წ. მარტი (№ 3). „მამათა“ ორგანოში ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის მთელი ხნის (1861 — 67 წლების) ორ პერიოდად დაყოფა ძირითადად ქრონოლოგიურია (1863 წლის ივლისიდან 1866 წლის დეკემბრამდე, ე. ი. მთელი სამწელიწად-ნახევრის განმავლობაში მას შეწყვეტილი აქვს „ცისკარში“ თანამშრომლობა), მაგრამ ამავე დროს ის რამდენადმე მწერლის აზროვნებაში მსოფლმხედველობრივ განსხვავებასაც მოიცავს, ან უკეთ: იძლევა ერთგვარი ევოლუციის სურათს. ამას კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ფურცელაძის ლიტერატურული შეხედულებების შესასწავლად.

ასე რომ, ა. ფურცელაძე ჟურნალ „ცისკარში“ თანამშრომლობს სულ რაღაც ორწელიწად-ნახევრის განმავლობაში (არც კი), მაგრამ ამ მოკლე დროის განმავლობაში მან მნიშვნელოვანი კვალი დაამჩნია არა მხოლოდ აღნიშნულ ლიტერატურულ ორგანოს, არამედ მთელს 60-იანი წლების ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნებასაც¹.

როგორც ცნობილია, „ცისკარის“ გარდა 1866 წლიდან ქართულ ენაზე გამოდიოდა აგრეთვე ყოველკვირეული გაზეთი „დროება“. 1866 წელსვე ა. ფურცელაძემ მასში გამოაქვეყნა მოთხრობა „მართას“ რამდენიმე თავი. „ცისკარში“ თანამშრომლობის შეწყვეტის შემდეგ ა. ფურცელაძე მთლიანად „დროებაში“ გადავიდა და გახდა მისი ერთ-ერთი აქტიური თანამშრომელი.

¹ სამწერლო ასპარეზზე ა. ფურცელაძის გამოსვლის, აგრეთვე „ცისკარში“ მისი მოღვაწეობის პერიოდების და ამ პერიოდებს შორის ზუსტი საზღვრების დადგენა ხერხდება ა. ფურცელაძის ფსევდონიმების დაზუსტებით. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე მას მიეწერებოდა ფსევდონიმები: „თაყვანი“, „კუდაბზიკაძე“, „ულოლიკო“. ამათგან ორი უკანასკნელი ა. ფურცელაძეს არ ეკუთვნის, ხოლო „თაყვანის“ ფსევდონიმით „ცისკარში“ გამოქვეყნებული 7 სტატიიდან მას ეკუთვნის მხოლოდ ორი, დაბეჭდილი 1867 წლამდე (დაწერილებით ამის შესახებ იხ. ვ. ვახანია — „ა. ფურცელაძის ფსევდონიმების შესახებ“, გაზ. „სახალხო განათლება“, 1952 წ., № 9).

1867 წელს ა. ფურცელაძე ტოვებს თბილისს, მუშაობას იწყებს ზუგდიდში სასამართლოს გამომძიებლად. „დროებაში“ თანამშრომლობა მას ამის შემდეგაც არ შეუწყვეტია. აღნიშნულ ორგანოში ის აქვეყნებს კორესპონდენციებს, რომლებშიც ეხება სამეგრელოს მკვიდრთა საჭირბოროტო საკითხებს. საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ სამეგრელოში ყოფნა ა. ფურცელაძემ ნაყოფიერად გამოიყენა; ის საფუძვლიანად გაეცნო ამ კუთხეს, მის ისტორიულ წარსულს, ხალხის ყოფაცხოვრებას და სხვა. სამსახურებრივი საქმეც — გამომძიებლობა მას საშუალებას აძლევდა შეესწავლა ყაჩაღობისა და ქურდობის შემთხვევები, რაც მაშინ სამეგრელოში ძალიან იყო გავრცელებული. აქ მიღებული შთაბეჭდილებების და აგრეთვე სათანადო წერილობითი წყაროების შესწავლის საფუძველზე ა. ფურცელაძე თბილისში დაბრუნების შემდეგ (1869—71 წლებში) წერს ისტორიულ რომანს „მაცი ხვითა“, რომელიც შეეხება მე-17 — მე-18 საუკუნეების, ნაწილობრივ მე-19 საუკუნის სამეგრელოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ამბებს.

ზუგდიდში ა. ფურცელაძე დიდხანს არ დარჩენილა, 1869 წელს ის ისევ თბილისში ბრუნდება და ენერგიულ მუშაობას იწყებს საკუთარი ორგანოს დაარსებისათვის. ამ მიზნით იგი შეუამხანაგდა „ცისკრის“ ყოფილ თანამშრომელს ნიკოლოზ ავალიშვილს, რომელთანაც 1867 წელს პოლემიკაც ჰქონდა. მათი თაოსნობით 1869 წლის მარტიდან გამოსვლას იწყებს ყოველთვიური სამეცნიერო და სალიტერატურო ჟურნალი „მნათობი“ (ოფიციალური რედაქტორი იყო ნ. ავალიშვილი). ჟურნალმა თავის გარშემო შემოიკრიბა ქართული კულტურის მოწინავე ძალები. გარდა ა. ფურცელაძისა, მასში თანამშრომლობდნენ აკ. წერეთელი, ნ. ლომოური, ს. მგალობლიშვილი, გ. ქიქოძე, გ. წყალტუბოელი (გ. იოსელიანი), გ. ჭალადიდელი, დ. ბაქრაძე და სხვ. „მნათობი“ ძირითადად ხალხოსნური მიმართულების ორგანო იყო, სოციალურ საკითხებში ის უტოპიური სოციალიზმის იდეებს ქადაგებდა. „დროება“-„კრებულის“ მსგავსად, მათ მხარდამხარ „მნათობიც“ წლების განმავლობაში ენერგიულად ავრცელებდა პროგრესულ-დემოკრატიულ იდეებს. სწორედ აქ, ამ ორგანოში გამოავლინა ა. ფურცელაძემ მთელი თავისი შესაძლებლობა, როგორც პუბლი-

ცისტყის, ისე მხატვრული სიტყვის ფრონტზე მან აქ მძლავრად გაშალა ფრთები; „მნათობის“ ფურცლებზე, გარდა ლექსებისა, ა. ფურცელაძე აქვეყნებს თავის საუკეთესო ეპიურ თხზულებებს („დიდი მოურავი“, „მაცი ხვითა“, „ქიტესა“, „ჩვენებული საქმის ბოლო“ და სხვ.) და ისეთ საყურადღებო პუბლიცისტურ წერილებს, როგორიცაა „საქართველო“ თხზ. დ. ბაქრაძისა“, „ჩვენი ჭკუის ძალა“ და „ჩვენი სალტოლველო“; არც ერთ ორგანოში, არც მანამდე და არც შემდეგ ა. ფურცელაძეს ისე რელიეფურად არ გამოუვლენია თავისი მსოფლმხედველობა, როგორც ამ ჟურნალში.

საერთოდ, ეს წლები ერთ-ერთი ნაყოფიერი ხანაა ა. ფურცელაძის მოღვაწეობაში; სულ რაღაც 3 — 4 წლის მანძილზე, 1869 — 72 წლებში, მან დაწერა ერთი რომანი, ერთი ტრაგედია, 3 მოთხრობა, რამდენიმე პუბლიცისტური წერილი და მრავალი ლექსი. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამავე წლებში ა. ფურცელაძე „მნათობის“ ფურცლებიდან ეწევა პოლემიკას „დროება“-„კრებულის“ მესვეურთა წინააღმდეგ. სამწუხაროდ, ამ პაექრობას არ ჰქონდა პრინციპული საფუძველი და დღეს მისი პოლემიკური წერილების („კრებულ-დროებას“, „საწყალი კუდაბზიკა“, „ათ მტერს, ერთ მოყვარეს“, „უფ. გიორგი წერეთელს თექვსმეტი წლის მოენიძის შესახებ“ და „უფ. ს. მესხის სიბრძნეზედ“) მნიშვნელობა, შეიძლება ითქვას, ძალიან მცირეა.

70-იან წლებში ა. ფურცელაძე ამავე დროს აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს სათეატრო საქმიანობაში. ის არის წევრი სათეატრო კომიტეტისა და საერთოდ ქართული დასის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ინიციატორი.

1872 წელს ჟურნალ „მნათობის“ გამოცემა შეწყდა. მომდევნო 1873 წლიდან ა. ფურცელაძე რედაქტორობს ჟურნ. „გუთნის დედას“. „გუთნის დედა“, პირველი აგრონომიული ჟურნალი ქართულ ენაზე, „ცისკრის“ დამატებად გამოდიოდა 1862 წლიდან. 1873 წლამდე მისი რედაქტორი იყო ივ. კერესელიძე. 1873 წლიდან, მას შემდეგ, რაც ჟურნალი გადავიდა „სოფლის მეურნეობის კავკასიის საზოგადოების“ განკარგულებაში, ვიდრე დახურვამდე (1876 წლამდე), „გუთნის დედას“ რედაქტორობს ა. ფურცელაძე (1873 წელს ჟურნალს მასთან

ერთად ხელმძღვანელობს აგრონომი ა. ვართანოვი). ა. ფურცელაძემ „გუთნის დედას“ მიმართულება შეუცვალა. თუ ივ. კერესელიძის რედაქტორობის დროს ჟურნალი მემამულეებისა და სოფლის მეურნეობის კულაკური ზედაფენების ორგანოს წარმოადგენდა, 1873 წლიდან იგი გახდა გლეხთა ფართო ფენების, სოფლის ღარიბი მოსახლეობის ორგანო. თვითონ ა. ფურცელაძე მასში აქვეყნებს წერილების სერიას, რომლებშიც აშუქებს გლეხებისათვის საჭირობოროტო საკითხებს. ა. ფურცელაძე ზოგიერთ წერილში პირდაპირ აყენებს ღონისძიებებს სოფლის მეურნეობის გაუმჯობესებისათვის.

1873 წელს, როგორც ცნობილია, ქ. გორში დაარსდა სოციალ-რევოლუციური (ხალხოსნური) საიდუმლო წრე. ა. ფურცელაძე პირველი დღიდანვე „გახდა გორის წრის სული და გული“ (ს. მგალობლიშვილი). იგი ხშირად ჩადიოდა ქართლში და აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა წრის საქმიანობაში. სხვათა შორის, ორგანიზაცია სოფ. ტყვიავეში მღვდლის ვასო სამადაშვილის ბინაზე აპირებდა არაღვგალური სტამბის გამართვას. ამ საქმის ინიციატორები იყვნენ ა. ფურცელაძე და თვითონ ვასო სამადაშვილი, ყოფილი სემინარიელი, რომელსაც „მნათობის“ სტამბაში ასოთაწყობა ჰქონდა შესწავლილი. მათ, როგორც იყო, მოახერხეს კიდევ „მნათობის“ სტამბის ხელსაწყობის გადატანა ტყვიავეში („მნათობი“ ამ დროს დახურული იყო), მაგრამ ვერ მოასწრეს სტამბის აშუშავება, რადგან 1876 წელს ცალთვალა ჯაშუშის იაგორა იოსელიანის დაბეზღებით ორგანიზაცია ჩაეარდა. ა. ფურცელაძე, როგორც ექვმიტანილი პირი, უნდაარშერაიამ თუმცა გაჩხრიკა, მაგრამ დაპატიმრებას გადაურჩა იმიტომ, რომ „ხელჩასაჭიდი“ ვერაფერი უნახეს.

ა. ფურცელაძე მონაწილეობას ღებულობდა გორში არსებულ სხვა ლიტერატურულ-რევოლუციურ წრეებშიც. ის იყო, მაგალითად, მათე კერესელიძის წრის (ე. წ. „კერესელიძის კერა“) თეორეტიკოსი.

მაგრამ ა. ფურცელაძე არა მარტო პრაქტიკულ-ორგანიზაციულ მონაწილეობას ღებულობდა რევოლუციურ წრეებში, არამედ „მნათობისა“ და „გუთნის დედის“ ფურცლებიდანაც ავრცელებდა სოციალისტურ აზრებს. 70-იან წლებში ა. ფურ-

ცელაძე განიცდის ევროპის უტოპიური სოციალიზმისა და რუსული ნაროდნიკობის ძლიერ გავლენას. ეს განსაკუთრებით ეტყობა მის ორ ვრცელ წერილს „ჩვენი სალტოლველო“ („მნათობი“, 1871 წ., № 5) და „მამულის საერთო მფლობელობა“ „გუთნის დედა“, 1874 წ., № 9, 10 და 11). „კაცობრიობა მხოლოდ მაშინ იქნება ბედნიერი, — წერს ა. ფურცელაძე, — როდესაც იმისთანა წესი და ადამი დატრიალდება კაცის ცხოვრებაში, რომ ერთს აღარ ექნება ღონე მეორის გაცარცვისა, ან სოტყუებისა, როდესაც ყველა კაცი იქნება მტკიცედ ჩაყენებული თავის სიმართლეში და არ იქნება საჭიროება სხვის სიმართლის დარღვევისა, როდესაც დარწმუნებული იქნება რომ ივის შრომას და ღვაწლს ვერავინ წარსტაცებს და წაართმევს და ვერავინ მოატყუებს, მაშინ აღარავისთვის საჭირო აღარ იქნება სხვის ცარცვა, მოტყუება და სხვის კისერზედ წოლა“¹. აერთოდ 60 — 70-იან წლებში საქართველოში ფართოდ გავრცელდება ევროპის უტოპიური და რუსული ნაროდნიკული სოციალიზმის იდეები. წერილით „ჩვენი სალტოლველო“ ა. ფურცელაძემ ქართველ მკითხველს პირველმა გააცნო ქრცლად უტოპისტ-სოციალისტთა სენ-სიმონის, ოუენის, ფურიეს, ბაბეფისა და სხვათა მოძღვრება, ხოლო სტატიით „მამულის საერთო მფლობელობა“ აგრეთვე პირველმა ქართველ სოღვაწეთაგან ვრცლად აღწერა რუსული თემი, მამულის საერთო მფლობელობის წესი.

70-იან წლებში ა. ფურცელაძე, თბილისიდან რამდენიმე წლით გასვლის შემდეგ (ზუგდიდში სამუშაოდ), ისევ მოექცა მოწინავე ახალგაზრდობის ცენტრში. „ანტონის სახლი 1869 წლიდან წარმოადგენდა სტანკევიჩისებურ სალონს, სადაც იკრიბებოდნენ „მნათობის“ თანამშრომლები. განსაკუთრებით აემინარიის მოსწავლენიო“, — იგონებს ს. მაღლობლიშვილი. ა. ფურცელაძე იყო ახალგაზრდების გზის მაჩვენებელი, დამრიგებელი და, შეიძლება ითქვას, მასწავლებელიც. ა. ფურცელაძის რჩევითა და შთაგონებით მრავალმა ნიჭიერმა ახალგაზრდამ მოკიდა კალამს ხელი, ბევრი შევიდა სცენისმოყვარეთა

¹ ზ. მ. ე. ნ. ი. ძ. ე. (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 5:

წრეში და სხვა. ს. მგალობლიშვილი განაგრძობს: „თუ ლიტერატურას ხელი მიჰყევს ნ. ლომოურმა, სოსიკო ბაქრაძემ, გიორგი უთურგაულმა, იასონ ნათაძემ და ამ სტრიქონების დამწერმა, ეს სულ ანტონის წყალობით“. ეკ. გაბაშვილი, ახლო მცნობი ა. ფურცელაძისა, 1913 წელს მწერლის გარდაცვალების დღეებში წერდა: „ყოველთვის სადა, პარტივი და მგრძნობიარე ანტონი ანდამატივით იზიდავდა ახალ თაობას. იმისი სახლი, ჯიბე და მეგობრულად დროზედ გაწვდილი ხელი გზას აძლევდა მრავალ უილაჯობით გზადაბნეულ ადამიანს. იმის ოჯახში, იმის კერაზედ არა ერთი წრე ქართველის ახალგაზრდობისა გამოიქნა და შეემზადა საზოგადო საქმეების მომუშავედ“¹.

უნდა აღვნიშნოთ, როგორც საყურადღებო ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე იყო პირველი წამხალისებელი შემდეგში დიდი ქართველი პოეტის ვაჟა-ფშაველასი. 14 — 15 წლის ვაჟა ლექსების რვეულით მიადგა ა. ფურცელაძეს კარს. ვაჟას მეგობარი ს. ანდრეევი, მოწმე ამ ვიზიტისა, წერს: „ვინ არ იცნობდა ანტონ ფურცელაძეს, ვის არ გაეგონა მისი სახელი: „ყმაწვილო, იყავ უცვლელად ერთგული შენის ქვეყნისა: იქა ხარ დაბადებული და იქვე ჩახვალ საფლავსა!“ ვისწავლეთ კითხვა და ანტონის სახელიც ვიცოდით, არ გვენახა, მაგრამ მივარდნილ ადგილსაც კი გავრცელებული იყო მისი სახელი. ვისთვის-ღა არ იყო მისი კარი ღია. მასთან შეეძლო მისვლა ყველას: იგი მასწავლებელი იყო ახალი თაობისა და მოწინავე პირებისა. მე და ლუკა რაზიკაშვილიც მივედით ანტონთან..., ღიმილით მიგვიღო, გამოგვკითხა ვინაობა, მიზეზი ჩვენი მისვლისა და ლუკამ მიაწოდა თავისი რვეული. ანტონმა იქვე ჩვენთანვე გადაათვალიერა რვეული, წაიკითხა რამდენიმე ლექსი, გვაჩუქა რამდენიმე ქართული წიგნი და გვითხრა, მივსულიყავით მეორე დღეს; ჩვენს სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა, რომ ანტონი გველაპარაკა ჩვენ, სოფლიდან ჩამოსულ ბიჭებს. მეორე დღეს დანიშნულ დროზე მივედით; ანტონმა თავზე ხელი დაადო და უთხრა ლუკას: „აბა შემომხედე, შენ კაი ვაჟი ყოფილხარო!“ დიდხან გვე-

¹ „ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძე“, ტფილისი, 1914 წ., გვ. 3.

ლაპარაკა, ზოგ-ზოგ ლექსების შინაარსზე სთქვა ძალიან კარგიაო, მომეწონაო და სხვ.¹

ა. ფურცელაძეს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართველ ქალთა გათვითცნობიერების საქმეში. ქალთა ემანსიპაციის მხურვალე მომხრე, იგი ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევას იყენებდა, რათა წახალისებინა ქართველი ქალები, ჩაება ისინი საზოგადოებრივ საქმიანობაში. 70-იან წლებში ა. ფურცელაძის წყალობით ქართულ ლიტერატურას შეემატა მთარგმნელი ქალი ეკატერინე ღვინიაშვილი (შემდეგ ფურცელაძისა); მისივე რჩევით ქართველ სცენისმოყვარეთა წრეში შევიდნენ ბაბო ხერხეულიძისა, მამო ყიფიანისა და სხვები. „რამდენი ქალი გამოვიდა ანტონის დახმარებით და ხელის შეწყობით ქართულ სცენაზე? რამდენმა ქალმა გაბედა რუსეთს წასვლა უმაღლეს სასწავლებელში. რამდენმა ქალმა თავს იღო საზოგადო მუშაობა ანტონის ჩაგონებით“², — წერს ეკ. გაბაშვილი.

70-იან წლებში ა. ფურცელაძე ერთხანს სახელმწიფო ქონებათა იურისკონსულტად მსახურობს და ამავე დროს კერძო ვეჟილადაც მუშაობს. ეს ის დრო იყო, როდესაც სასამართლოებში ვახტანგ მეფის კანონების მაგიერ რუსული კანონები შემოდირდა და ხალხს, იმის გამო რომ ამ კანონების შეთვისება უჭირდა, ყველაზე მეტად იურიდიული დახმარება ესაჭიროებოდა. ა. ფურცელაძემ თავისი ხელობა ხალხის სასარგებლოდ და ხალხში სამუშაოდ გამოიყენა. იგი ხშირად ჩადიოდა ქართლის სოფლებში და გლეხებს სასამართლოებში საქმეების წარმოებას შეელოდა, ამავე დროს მათ შორის საიდუმლოდ ავრცელებდა ნაროდნიკულ-რევოლუციურ აზრებს; „როცა ანტონი სოფლად გამოჩნდებოდა... მთელი გლეხობა თხოვნებით ილაჯს უწყვეტად, ისიც ყველას ანუგეშებდა, შემწეობას აწვდიდა“, — იგონებს ს. მგალობლიშვილი. ა. ფურცელაძე არაერთხელ გამოსულა გლეხების გულშემატკივარ მოსარჩლედ, მათ თავგამოდებულ დამცველად. დიდი დრო და ენერგია შეაღია მან მემამულე სულხანიშვილის მიერ ტირძნისელი გლეხის ზაქარია ტეტუნაშვილის უსამართლოდ შევიწროების საქმეს. ასევე, ა. ფურცელაძე აქტიურად ჩაება მეჯვრისხევის

¹ „ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძე“, ტფილისი, 1914 წ., გვ. 45, 46.

² იქვე.

მკვიდრ თავად ერისთავისა და გლეხ ზაქარა მღებრიშვილს შორის მამულის თაობაზე გამართულ დავაში. როგორც ერთ, ისე მეორე შემთხვევაში ა. ფურცელაძე გლეხის დამცველი იყო და შეგნებულად იბრძოდა თავგასულ მემამულეთა წინააღმდეგ. მსგავსი შემთხვევა არა ერთი და ორი ყოფილა მის ცხოვრებაში.

ა. ფურცელაძე გულისხმეობას იჩენდა არა მარტო გლეხების, არამედ ქალაქის მუშა-ხელოსნების მიმართაც. შეიძლება ითქვას, რომ მე-19 საუკუნის ქართველ მწერალთაგან მუშა-ხელოსნებთან და, საერთოდ, მშრომელთა ფენებთან ბევრი არ ყოფილა ისე დაახლოებული, როგორც ა. ფურცელაძე. თავის მხრივ მუშა-ხელოსნებიც დიდად აფასებდნენ ა. ფურცელაძეს, თვლიდნენ რა მას მათთვის მახლობელ ადამიანად და ერთ-ერთ ყველაზე საყვარელ მწერლად. „ანტონ ფურცელაძე ჩვენის მუშა-ხელოსნებისათვის დიდებული მწერალია, — ამბობს მუშა (პროფესიით მეჩექმე), ლაზარე მაისურაძე, — ანტონ ფურცელაძე თავის მწერლობით დიდი მართლმსაჯულია, აზრისა და მიმართულების კარგი მოსამართლე. მას ამის მხრივ ჩვენს მამად მთავრად ვსთვლით... მშრომელი ერი დიდად ვაფასებთ ანტონ ფურცელაძის შრომას და ნაწერებს, მუშა და ხელოსანი ხალხი მის ნაწერების ხსოვნას დიდხანს არ დავივიწყებთ“¹.

აქვეყნებს რა მუშა-მეჩექმე მაისურაძის ამ სტრიქონებს, რედაქტორ-გამომცემელი ზ. ჰიჭინაძე იქვე უმატებს: „მეჩექმე მაისურაძის შენიშვნა მართალი გახლავს. ანტონ ფურცელაძესთან თბილისში ხელოსნებსა და მუშებს დაახლოებული კავშირი აქვდათ, ბევრი ხელოსანი მუშა დაიარებოდა მის ოჯახში და სხვადასხვა რჩევას და დარიგებას კითხავდნენ, ნამეტურ წიგნობრიობის შესახებ; ანტონ ფურცელაძეც ყოველთვის მხურვალედ ეკიდებოდა ამათ, აძლევდა ყოველნაირ დარიგებას. ამ გარემოებას დიდი ისტორია აქვს, იგი ანტონ ფურცელაძის ცხოვრების აღწერაში კაი ფართო ადგილს დაიკავებს“.

¹ „ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძე“, ტფილისი, 1914 წ., გვ. 39—40.

სამწუხაროდ, ჩვენ საშუალება არა გვაქვს დავუთმოთ ფართო ადგილი ამ მართლაც საინტერესო ისტორიას; საკითხზე ერთგვარი წარმოდგენის მიღების მიზნით მოვიყვანთ მხოლოდ ერთ ვრცელ ამონაწერს ისევ მუშა-ხელოსნის, პროფესიით ღურგლის, მიხა ჩოდრიშვილის მოგონებიდან:

„ანტონ ნიკოლოზის-ძე ფურცელაძეს ყოფაცხოვრებაში, როგორც კერძოდ მე, ისე ბევრი სხვა ძველი მუშებიც კარგად იცნობდნენ, როგორც თანამედროვე მწერალს და ჩაგრულთა ჭირ-ვარამის გამომხატველს. ბევრი მუშა ხელოსანი პირადად კარგად იცნობენ ანტონს და ახსომთ კიდეც მისი მამაშვილური, როგორც სიტყვით, ისე საქმით დარიგება, დახმარება... ხშირად დავიარებოდი ანტონთან, სადაც არამცთუ ჩემთვის, არამედ მრავალი ჩემისთანებისათვის ანტონის სახლის კარები მუდმივ ღია იყო. მე ასე ვიცნობდი მას და ასე ვხედამდი მუდამაც, როგორც ჩაგრულთა მაშველ-მომხრეს. ამას მისი ნაწერებიც ამტკიცებენ... დღესაც ბევრი პატივითა და გულიანად კითხულობს ანტონის ნაწერებს. და ამით იყო რომ მისი დროის მუშა-ხელოსნები თვითცნობიერებას ვღებულობდით, რომლის მეოხებითაც დაიბადა ახალი თაობის მუშებიც და ინტელიგენციაც; ანტონის ნაწერებმა ჩაგვახედა ახალსა და მოპავლის ცხოვრების სარკეში“¹.

როგორც ჩვენს მიერ მოყვანილი ამონაწერებიდან და აგრეთვე სხვა მასალებიდან ჩანს, ა. ფურცელაძე საერთოდ, და განსაკუთრებით 80-იანი წლებიდან დიდ ყურადღებას აქცევდა პროლეტარიატს. 80-იან წლებშივე ქართველი პუბლიცისტი ეცნობა კ. მარქსის ნაწერებს, იწონებს მარქსის მოძღვრებას. საქართველოში რევოლუციური აღმავლობისა და მარქსიზმის გავრცელების პერიოდში მისთვის თანდათან უფრო ნათელი ხდება პროლეტარიატის მნიშვნელობაც, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ა. ფურცელაძისათვის ბოლომდე გაუგებარი დარჩა ძირითადი მარქსიზმში, იგი ფაქტიურად ვერ ამალ-ლდა პროლეტარიატის როლის მარქსისტულ გაგებამდე.

¹ „ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძე“, ტფილისი, 1914 წ., გვ. 63 — 64,

მუშა-ხელოსნებს შორის და, საერთოდ, მშრომელთა წრეებში ფართოდ ვრცელდებოდა ა. ფურცელაძის ნაწარმოებები. მის თხზულებებზე აღიზარდა არა ერთი და ორი მუშა, რომლებმაც შემდეგ აქტიური მონაწილეობა მიიღეს რევოლუციურ გამოსვლებში. ასე რომ, ა. ფურცელაძის შემოქმედებას უდიდესი გამათვითცნობიერებელი მნიშვნელობა ჰქონდა. გაზეთი „მერცხალი“ ა. ფურცელაძის გარდაცვალების დღეებში (1913 წ. 7 ნოემბერი) წერდა: „ბევრი ტფილისელი შეგნებული მუშა, რომელიც შემდეგში ჩვენებურ მუშათა მოძრაობას სათავეში ჩაუდგა, ანტონის ზემოხსენებული ნაწერებით („სამის თავგადასავალი“, „ავაზაკნი“, „ქიტესა“ და სხვ.— ვ. ვ.) აღიზარდა. ამ ნაწარმოებებმა ხელი შეუწყო მათი პრეტესტანტული, მებრძოლისკუთხედების გაღვივებას და ცხოვრებაში ჩაახედა. დიდი ამ მხრით ანტონის ღვაწლი, რომელიც ჯერ არ დაფასებულა ჩვენს მწერლობაში. მას არ დაივიწყებს ქართველი მუშა ხალხი“. სწორედ ამ მუშა-ხალხის მხრივ ანტონ ფურცელაძისადმი პატივისცემის ერთგვარი გამოხატულება იყო ის ეპიზოდი, რასაც ადგილი ჰქონდა 1905 წლის რევოლუციური მოძრაობის პერიოდში: მიტინგის გასამართავად ავკალის ქუჩით მეტეხისაკენ მიმავალმა მუშებმა სახლის აივანზე ა. ფურცელაძე შენიშნეს. იგი ძირს ვერ ჩამოსულიყო ავადმყოფობის გამო, მაგრამ თვითონ მუშები მივიდნენ მასთან და ოცაცია გაუმართეს. ა. ფურცელაძემ ბრძოლისაკენ მომწოდებელი სიტყვებით მიმართა მათ. საერთოდ, ა. ფურცელაძე აღფრთოვანებით მიეგება 1905 წლის რევოლუციას. „ჩემს ცხოვრებაში ორ სანეტარო მომენტს მოვესწარი. ერთი იყო ბატონყმობის უღლიდან გლეხების განთავისუფლება, ხოლო მეორე 1905 წლის რევოლუცია“, — იტყოდა თურმე ხანდაზმული მწერალი.

ა. ფურცელაძეს დიდი ღვაწლი მიუძღვის სხვა ხალხებთან ქართველი ხალხის დაახლოების საქმეში. იგი მუდამ მისთვის ჩვეული პირდაპირობით იბრძოდა იმისათვის, რომ ქართველ ხალხს სხვა ხალხებთან მეგობრული ურთიერთობა და კეთილმეზობლური დამოკიდებულება ჰქონოდა, უკუეგდო ყოველგვარი შოვინიზმი. „ცნობილია მისი პატივისცემა მაჰმადიანებისა და სომხებისადმი. იგი დიდი მოწინააღმდეგე იყო ჩვენში, შოვი-

ნისტური სულისკვეთების გაღვივებისაო",—წერდა ა. ფურცელაძის შესახებ გაზ. „თემი“ (1913 წ. 11 ნომბერი). ა. ფურცელაძეს, როგორც შოვინიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ და ინტერნაციონალური სულისკვეთებით გამსჭვალულ საზოგადო მოღვაწეს, კარგად ახასიათებენ შემდეგი ეპიზოდები მისი ცხოვრებიდან:

ცნობილია, რომ საქართველოში აღგილობრივ მკვიდრთა და ებრაელთა შორის ყოველთვის კეთილმეზობლური დამოკიდებულება სუფევდა, რაც სხვა ქვეყნებში იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა. მაგრამ მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან რუსეთის თვითმპყრობელობის ანტისემიტური პოლიტიკის შედეგად ქართველი ებრაელები რამდენადმე შეიზღუდნენ უფლებრივად. ამ პოლიტიკის წყალობით აღგილი მიეცა ქართველთა და ებრაელთა შორის ცალკეულ ინციდენტებსაც. ერთ ასეთ ინციდენტს აღგილი ჰქონდა 1895 წელს ქ. ქუთაისში¹.

ამ ფაქტში ა. ფურცელაძემ დაინახა ქართველთა შორის ანტისემიტური სულისკვეთების გამოვლენის სამწუხარო ტენდენცია. მან ამ საკითხს მიუძღვნა სპეციალური წერილი „თფილისი, 12 ნომბერი“, რომელიც მოწინავედ დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“ (1895 წ., № 246). ა. ფურცელაძის წერილი გამსჭვალულია ებრაელი ხალხისადმი უდიდესი პატივისცემისა და სიყვარულის გრძნობით, მასში ამავე დროს მოუხრდებლად არიან გაკიცხული ის ქართველი ახალგაზრდები, რომლებმაც უბრალო რამეზე ატეხეს ჩხუბი.

ქართველთა და ებრაელთა შორის ქუთაისში მომხდარი ინციდენტის შესახებ ა. ფურცელაძე პოლემიკაშიც ჩაება. ვინმე ი-მ ა. ფურცელაძის ზემოხსენებული წერილის შესახებ „ივერიაში“ დაბეჭდა „ღია წერილი ბ-ნს ანტონ ფურცელაძეს“ („ივერია“ 1895 წ., № 255), რომელშიც ის აზრია გატარებული, რომ შემოხიზნულნი (ე. ი. ებრაელები) ქართველებთან ხშირად კიდევანობაში იმყოფებიან, კერძოდ, ქუთაისში მომხდარი „აღელვების მიზეზები ღრმად ჩარკობილნი არიან ცხოვრების ნიადაგში“, ხოლო გაზეთებში აღწერილი ამბავი

¹ იხ. გაზ. „Кавказ“, 1895 წ., № 298: „Беспорядки в Кутаисской губернии“, იგივე წერილი გადაბეჭდა „გაზ. „ივერიაში“. იხ. გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 246: „ქუთაისში მომხდარი არეულობის შესახებ“.

მხოლოდ საბაბი გახდა იმ უსიამოვნებისა, რაც უიმისოდაც უნდა მომხდარყოფო. საპასუხო წერილში „მახვილითუ ინდუსტრია“ („ივერია“, 1895 წ., № 262, 263) ა. ფურცელაძე ავითარებს წინა წერილში წამოყენებულ შეხედულებებს, და კიდევ უფრო მეტი გაბედულებითა და პირდაპირობით იცავს ებრაელ ხალხს.

ანალოგიური პოზიცია ეკავა ა. ფურცელაძეს 1909 წელს მომხდარ ინციდენტში ქართველებსა და სომხებს შორის.

გაზ. „ტიფლისკი ლისტოკის“ რედაქტორს ქრისტეფორე ხაჩატუროვს, მისი ძმის, ივანე ხაჩატუროვის უტაქტო საქციელით ნაწყენმა ახალგაზრდებმა ფიზიკური შეურაცხყოფა მიაყენეს¹. უდანაშაულო პირის შეურაცხყოფის ფაქტმა ძლიერ აღაშფოთა ქართველი ინტელიგენციის მოწინავე წარმომადგენლები, მათ შორის ა. ფურცელაძე. ქართველმა პუბლიცისტმა ქრისტეფორე ხაჩატუროვს გაუგზავნა თანაგრძნობითი წერილი², რომელიც წარმოადგენს ქართველ და სომეხ ხალხთა მოწინავე წარმომადგენლებს შორის მეგობრული ურთიერთობის შესანიშნავ დოკუმენტს.

ა. ფურცელაძეს ამჯერადაც პოლემიკაში მოუხდა ჩაბმა. ქრისტეფორე ხაჩატუროვისადმი გამოსარჩლების ფაქტმა ზოგიერთ კალმოსანს საფუძველი მისცა ა. ფურცელაძე ანტიპატრიოტად და სამშობლოს მოღალატედ მოენათლა, ეს აზრია გატარებული ყველა იმ სტატიაში, რომელიც ა. ფურცელაძის ზემოდასახელებული წერილის საპასუხოდ გამოქვეყნდა³. საპასუხო წერილებში⁴ ა. ფურცელაძე, როგორც მოსალოდნელი

¹ ამის შესახებ იხ. „Тифлисский листок“-ი — 1909 წ., № 152: „Нападение на Х. Г. Хачатурова“; გაზ. „დროება“, 1909 წ., № 149: „ჩხუბი ბაღში“. საერთოდ ამ ინციდენტმა ფართო გამოხმაურება ჰპოვა მაშინდელ ქართულ და რუსულ პერიოდიკაში.

² А. Пурцеладзе, „Уважаемый старый товарищ Христофор Хачатуров“, იხ. „Тиф. листок“, 1909 г., № 156.

³ იხ. „Закавказье“, 1909 г., № 130. „Открытое письмо к современникам...“, № 132: „Стоит-ли?“, № 136: „Скрытый смысл“.

⁴ იხ. „Тифлисский листок“-ი, 1909 г., № 165: „Опричники из дворянского сада“; № 176: „Сошел с рельс“.

იყო, გამოდის შოვინიზმის წინააღმდეგ შეურიგებლად მებრძოლ საზოგადო მოღვაწედ. იგი კეთილი სურვილებით მოუწოდებს ქართველებს, იქონიონ მტკიცე კავშირი სხვა ხალხებთანაც, გაუწოდონ მეგობრული ხელი რომელიც არ უნდა იყოს სხვა ერის წარმომადგენლებსაც. „დაყარეთ თქვენი მუყაოს მახვილები! ეძიეთ მეგობრები, ეძიეთ მოკავშირენი! საკუთარზე უფრო დააფასეთ, როდესაც უცხო, იქნება ის ხაჩატუროვი, ივანოვი, კურბან-ოღლი, თუ ფონ შტრაიკოვი გაგიწვდით მეგობრულ ხელს. ჩასკიდეთ ხელი იმათ მაგრად, სხვაგვარად თქვენ მეგობარი კი არა მტერი იქნებით თქვენივე ხალხის, თქვენ მას დაღუპვას განუმზადებთ“¹.

ა. ფურცელაძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობიდან ზემომოყვანილი ეპიზოდები, ვფიქრობთ, დამატებით კომენტარებს არ საჭიროებს. თავისი ქვეყნისა და ხალხის უზომო სიყვარული უქარნახებდა მას მოურიდებლად ემხილებინა ქართველთა შორის შოვინისტური სულისკვეთების გამოვლენის სამწუხარო ფაქტები და გაბედულად დაეცვა სხვა ერის წარმომადგენლებიც (არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა იმის დადგენას — ქართველთა შორის მართლაც შოვინისტური სულისკვეთების გამოვლენა იყო ეს თუ არა, მთავარი აქ ისაა, რომ ასე ეგონა ეს ა. ფურცელაძეს).

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ა. ფურცელაძის დიდ დამსახურებაზე მაჰმადიან ქართველებთან დაახლოების საქმეში. ა. ფურცელაძე აღფრთოვანებით მიეგება თურქეთის მიერ მოტაცებულ ჰამდენიმე რაიონის დაბრუნებას, რაც განხორციელებულ იქნა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში რუსეთის მიერ თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლების შედეგად. ა. ფურცელაძე არა მხოლოდ სიტყვით, საქმითაც ბევრს აკეთებდა ახლადშემოერთებულ ქართველ მოსახლეობასთან დაახლოების მიზნით, კმედიტად ეხმარებოდა ყველა მაჰმადიან ქართველს სხვადასხვა პრაქტიკული საქმეების მოგვარებასა და სწავლა-განათლების მიღების საქმეში. იგი თვითონვე გაეცნობოდა ხოლმე თბილისში ჩამოსულ მაჰმადიან ქართველებს,

¹ იხ. „Тифлисский листок“-ი, 1909 წ., № 165: „Опричники из дворянского сада“.

რჩევა-დარიგებას აძლევდა მათ და გზას უჩვენებდა, თუ როგორ მოეგვარებინათ საქმეები. დიდი დახმარება გაუწია ა. ფურცელაძემ, კერძოდ, მაჭახელას ქართველებს, რომელთაც ღვა პქონდათ თავიანთი სოფლის ტყეების თაობაზე. ქართველი პუბლიცისტის წყალობით, მის მიერ შედგენილი სხვადასხვა საქმის ქაღალდების და საქმეში უშუალოდ ჩარევის მეოხებით აღგილობრივ მკვიდრთ დიდხანს შერჩათ მაჭახლის ტყეები ასეთივე დახმარება გაუწია მან აქარელ, ზეგნელ და ლივანელ ქართველებს.

ახლადშემოერთებული მიწა-წყლის მკვიდრნი ა. ფურცელაძის ოჯახის ხშირი სტუმრები იყვნენ, მათთვის ყოველთვის ღია იყო ქართველი პუბლიცისტის სახლის კარი. სტუმართმოყვარე მასპინძელი ქართველ მაჰმადიანებს ნადიმზედაც იწვევდა და მათთან დაახლოების მიზნით საგანგებო საუბრებსაც ატარებდა. სწორედ ერთ-ერთ ასეთ ნადიმზე მის მიერ ჩატარებული საუბარი გახდა მიზეზი იმისა, რომ სუფრის წევრმა ახალგაზრდა მაჰმადიანმა ქართველმა ჰასან ციციშვილმა, რომელმაც სუსტად იცოდა ქართული ენა, გადაწყვიტა კარგად შეესწავლა ის და დამოწაფებოდა ა. ფურცელაძეს. უკანასკნელი განზრახვა მან იქვე მოიყვანა სისრულეში, ხოლო უმოკლეს ხანში ქართულ ენასაც დაეუფლა და მთლიანად ჩაება ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების მიმდინარეობაში. ჰასან ციციშვილმა მალე „ივერიაში“ დაიწყო წერილების ბეჭდვა სხვადასხვა საკითხზე. მსგავსი შემთხვევა არა ერთი და ორი ყოფილა ა. ფურცელაძის ცხოვრებაში.

1895 წელს ა. ფურცელაძე გაზეთ „ივერიაში“ (№ 239) აქვეყნებს საინტერესო წერილს „რა უყოთ ქართველ მაჰმადიანთა ახალგაზრდობას?“. წერილი გამოიწვია ქართველი მაჰმადიანის ვინმე გულო-ალა კაიკაციშვილის სტატიამ „წერილი რედაქციის მიმართ“, რომელშიც გადმოცემული იყო მაჰმადიანი ქართველების გულის ნადები, ის უდიდესი სიხარული და კმაყოფილება, რაც მათ თურქეთისაგან ჩამოცილებამ მიაღნიჭათ. თავის წერილში ა. ფურცელაძე აღფრთოვანებით მიესალმება სამშობლოს მოწყვეტილი ქართველი მოსახლეობის შემოერთებას, ხოლო შემდეგ პირდაპირ მოუწოდებს ქართველ საზოგადოებას, რითაც კი შეუძლია დახმარების ხელი გაუწო-

დოს ახლადშემოერთებულ მიწა-წყლის მკვიდრთ. აქვე ა. ფურცელაძე აყენებს კონკრეტულ ღონისძიებასაც, თუ, სახელდობრ, რაში და როგორ დაეხმარონ ქართველ მაჰმადიანებს, რათა კიდევ უფრო განამტკიცონ მათთან მეგობრობა და დაწყებულ საქმე სამუდამოდ მკვიდრ ნიადაგზე დააყენონ.

თურქთაგან მიტაცებული ჩვენი მიწა-წყლის საკითხს ასევე ვრცლად ეხება ა. ფურცელაძე წერილებში „მტარვალი“, „ტრადიციის ლაზარიშვილისა“ („ივერია“, 1895 წ., № 75) და „საგულისხმო წიგნი“¹. ასე რომ, ზ. ჭიჭინაძისა და ს. მგალობლის მიერ განცხადება, თითქოს ა. ფურცელაძეს ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ არაფერი უწერია, სინამდვილეს არ შეეფერება.

მოყვანილი მაგალითები ა. ფურცელაძეს ახასიათებენ როგორც გულმხურვალე პატრიოტს, რომელიც დაუცხრომლად იბრძვის ეროვნული მთლიანობის აღდგენისათვის.

მოღვაწეობის მთელს მანძილზე ა. ფურცელაძე ყოველთვის ჩვენი საზოგადოებრივი და ლიტერატურული ცხოვრების მოწინავე ხაზზე იდგა. იგი მონაწილეობას ღებულობს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და მუდმივი ქართული დასის აღდგენის საქმეში. 80-იან წლებში იგი აქტიურად თანამშრომლობს ხალხოსნურ ჟურნალ „იმედში“ (1881 — 83 წლები), ამავე დროს ტრიალებს რევოლუციურად განწყობილი სემინარიელების წრეში (სხვათა შორის, მასთან ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ შემდეგში ცნობილ საზოგადო მოღვაწეებს ფ. მახარაძეს და მიხა ცხაკაიას).

80-იან წლებშივე ა. ფურცელაძე მუშაობას იწყებს სათავადაზნაურო ბანკში დამფასებლის თანამდებობაზე. მისი აზრით, ბანკის შემოსავალი ძირითადად უნდა მოხმარებოდა სოფლებში სკოლებისა და სხვა საგანმანათლებლო დაწესებულებების გახსნის საქმეს. ა. ფურცელაძე წლების მანძილზე მისთვის ჩვეული კეთილსინდისიერებით და ახალგაზრდული ენერგიით იღწვოდა ბანკის წარმატებისათვის. ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ 1905 წელს ი. ჭავჭავაძის წასვლის შემდეგ, ბანკის თავმჯდომარედ ა. ფურცელაძე იქნა არჩეული.

¹ გაზ. „ივერია“, 1900 წ., № 83 (ეხება ი. ალხაიშვილის „ბუნება და ცხოვრება“, ტფილისი, 1897 წ.).

1911 წელს ა. ფურცელაძემ ბანკში სამსახურს თავი დაანება და მუდმივ საცხოვრებლად გადასახლდა სოფელ არბოში, ამის შემდეგ მას დიდხანს არ უცოცხლია; ა. ფურცელაძე გარდაიცვალა 1913 წლის 3 ნოემბერს. თანახმად ანდერძისა, დაასაფლავეს მისივე სოფელ მერეთში.

ა. ფურცელაძის გარდაცვალებას ფართოდ გამოეხმაურნენ მაშინდელი პერიოდული გამოცემები („კლდე“, „ფიქრი“, „მერცხალი“, „ერი“, „თემი“, „სახალხო გაზეთი“, „ბათუმის გაზეთი“ და სხვ.). სარედაქციო წერილების გარდა იმ დღეებში გამოქვეყნდა ეკ. გაბაშვილის, ს. მგალობლიშვილის, ს. ქვარიანის, გრ. ყიფშიძის, ვასილ წერეთლის, ზ. ქიქინაძის და მრავალი სხვის ბევრისმთქმელი სტრიქონები: ღვაწლმონღილი განსვენებული გულმდუღარედ დაიტირეს მუშა ხელოსნებმა ლაზარე მამისურაძემ, მიხა ჩოდრიშვილმა და სხვ. ა. ფურცელაძის დაკრძალვის დღისთვის მიღებული იქნა 200-ზე მეტი სამგლოვიარი ღებუმა.

1914 წელს ცნობილმა მკვლევარმა ზ. ქიქინაძემ გამოსცა კრებული „ანტონ ნიკოლოზის-ძე ფურცელაძე“, რომელშიც შევიდა ა. ფურცელაძის გარდაცვალებასა და დაკრძალვასთან დაკავშირებული მასალების ერთი ნაწილი. მკვლევარი აპირებდა კრებულის მეორე წიგნის გამოცემასაც, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს განზრახვა არ განხორციელებულა.

ასეთია ის გზა, რომელიც ა. ფურცელაძემ სახელოვნად განვლო და, რომელიც იძლევა იმის საფუძველს, რომ მას საპატიო ადგილი დაუმკვიდრდეს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეთა შორის.

თავი მეორე

ანტონ ფურცელაძის ფილოსოფიური შეხედუ- ლებანი

ა. ფურცელაძე, ისე როგორც საერთოდ ყველა ქართველი მესამოციანელი, უწინარეს ყოვლისა, პოლიტიკოსი იყო და არა ფილოსოფოსი, მაგრამ ეს გარემოება უფლებას არ გვართმევს, ვისაუბროთ მის ფილოსოფიურ შეხედულებებზე. გარდა იმისა, რომ მთელი მისი შემოქმედება გარკვეულ ფილოსოფიურ კონცეფციას ემყარება, ა. ფურცელაძე, ამავე დროს, როგორც პუბლიცისტი, ფილოსოფიის მრავალი სპეციალური საკითხითაც იყო დაინტერესებული. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ა. ფურცელაძის კალამს ეკუთვნის ვრცელი ფილოსოფიური ტრაქტატი, რომელიც ყურადღებას იქცევს საკითხების გაბედულად დასმისა და სწორი, მატერიალისტური პოზიციებიდან გადაწყვეტის თვალსაზრისით (ეს ნაშრომი, რომელიც საკმაოდ შეუფერებელ სათაურს ატარებს — „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“ და, რომელიც პირველად ჩვენს მიერ იქნა გამოყენებული, სამწუხაროდ, დღემდე გამოუქვეყნებელია). ა. ფურცელაძის ფილოსოფიური ნააზრევი განუყრელ კავშირშია მის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ შეხედულებებთან. ა. ფურცელაძისათვის ფილოსოფიური პრობლემების კვლევა თვითმიზანი არ იყო, მას ეს საკითხები აინტერესებდა მხოლოდ პრაქტიკულ ცხოვრებასთან კონტაქტში, ქართველი ხალხის ყოველდღიურ საჭირობოროტო კითხვებთან მტკიცე ურთიერთობაში.

ა. ფურცელაძის ფილოსოფიური ნააზრევის შედარებამ მე-19 საუკუნის სხვა ქართველი მოღვაწეების ფილოსოფიურ ნააზრევთან დაგვარწმუნა იმაში, რომ ა. ფურცელაძე არაფრით არ

ჩამოუვარდება საყოველთაოდ აღიარებულ სხვა დიდ მოღვაწეებს — ილ. ჭავჭავაძეს, აკაკი და გიორგი წერეთლებს, ნ. ნიკოლაძეს და სხვ. მეტიც, ა. ფურცელაძე სვამს და პროგრესულად გადაწყვეტს რიგ ისეთ საკითხებსაც, რომლებსაც სხვა ჩვენი მოღვაწეები არც კი შეხებიან. კიდევ უფრო მეტი: არის ისეთი საკითხებიც, რომლებსაც სხვა მოღვაწეები გადაწყვეტენ არასწორად, ხოლო ა. ფურცელაძე გადაჭრის მატერიალისტური პოზიციებიდან¹.

ა. ფურცელაძის ფილოსოფიურ შეხედულებებზე ჩვენს საბეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე სრულებით არაფერია ნათქვამი. ვფიქრობთ, ამ შეხედულებების გაცნობა ერთხელ და სამუდამოდ მოულებს ბოლოს ჯერ კიდევ აქა-იქ შემორჩენილ მცდარ თვალსაზრისს — თითქოს მე-19 ს. მეორე ნახევრის საქართველოში არ არსებობდა დამოუკიდებელი ფილოსოფიური აზრი.

ა. ფურცელაძის ფილოსოფიურ ნააზრევზე მსჯელობას დავიწყებთ მისი შეხედულების გადმოცემით მატერიაზე საერთოდ. ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, ბუნება ადამიანის ცნობიერებისაგან დამოუკიდებელი ობიექტური რეალობაა. სამყარო არ არის არც სუბიექტის წარმოდგენა და არც კიდევ აბსოლუტური სულის (დემონის) გამოვლენა. გამოუქვეყნებელ სტატიაში „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“ ა. ფურცელაძე გაბედულად აკრიტიკებს სუბიექტური და ობიექტური იდეალიზმის ცალკეულ წარმომადგენლებს ფიხტეს, შელინგს, ჰეგელს და სხვებს, უარყოფს მათ დებულებებს და იცავს სწორ, მატერიალისტურ შეხედულებას სამყაროს არსებობაზე. ფიხტეს „მტკიცებას“, — რომ „რაც ჩვენს გარეშე დევს... ტყუილი მონილია, ესე იგი ჩვენა ვართ, ვარსებობთ და ყველა, რაც ჩვენს გარეთ არის, ის არის ჩვენი გონების ფიქრითა და არა მართლა“, — ა. ფურცელაძე უწოდებს „ბნელ და უსწორო

¹ დასახელებული მოღვაწეებიდან საკითხების დასმისა და გადაწყვეტის თვალსაზრისით ა. ფურცელაძე შედარებით ახლოს დგას გ. წერეთელსა და ნ. ნიკოლაძესთან (იხ. ს. ავალიანი, გიორგი წერეთლის ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა, 1954 წ.; მ. გაფრინდაშვილი, გიორგი წერეთლის მსოფლმხედველობა, 1955 წ.; ვლ. ზამბახიძე, ნ. ნიკოლაძის პედაგოგიკური იდეები, 1957 წ.; ს. ზაქარიაძე, ნ. ნიკოლაძის სოციალ-პოლიტიკური შეხედულებანი, 1955 წ.).

გამოკვლევას“; იქვე შელინგისა და მის თანამოაზრეთა „მესახეებ ა. ფურცელაძე წერს: „შელინგიმ აღიარა: „ბუნებაზედ აზროვნება და სჯა ნიშნავს ბუნების შექმნასო“. მაშასადამე, ამ მეცნიერთა აზრით ჩვენს გარე თავისთავად კი არა არის რა, არის მხოლოდ ჩვენი გონების ფიქრით, ჩვენი გონების წარმოდგენით. ბუნებაში მართო ჩვენს თავს, ჩვენს აზროვნებას, ჩვენს სულსა ვხედავთ, სხვა არაფერსა... „ბუნება არის ქმნილება მხოლოდ ჩვენი სულისა“, — ამბობს იგივე შელინგი... ბუნება არ არისო, ბუნება ჩვენი გონების ქმნილებააო. ასრე რომ შელინგი კი არ არის ბუნების ქმნილება, ბუნებაა შელინგის ქმნილება და ისიც რა ქმნილება! — ოცნების ქმნილება, სიზმარი... სიღამ გაჩნდა შელინგის, ჰეგელის, ფიხტეს, სპინოზას, კანტისა და სხვათა ფილოსოფოსთა მე, თუ ბუნება არის ცრუ ზმანება კაცის გონებისა?!“¹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ა. ფურცელაძე ასეთივე უაზრობად თვლიდა „მტკიცებას“, რომ სამყარო არის აბსოლუტური სულის გამოვლენა: შელინგმა დაბოლოს იქამდეც მიაღწია, რომ „ქრისტეს ქვეყნიერად მოვლენაში ჰხედავდა დაუსაბამოსა და დაუსრულებლიდამ მუდამ დასაბამიანისა და დასასრულიანის გამოცემას. ნამდვილი მხოლოდ დაუსაბამოა, სხვა, რასაც დასაბამი აქვს, ნამდვილი არ არიანო, სამყაროს გაჩენა შეიძლებოდა მხოლოდ იმით, რომ ის მოსწყდა დაუსაბამოსა და ბოლოს ისევ დაუსაბამოს შეუერთდებო“. ა. ფურცელაძე ასეთ შეხედულებას „ხევსურების მამაო ჩვენოს“, „უაზრო ბოდვას“ უწოდებს. ა. ფურცელაძე შეუერიგებლად ილაშქრებს კერძოდ ჰეგელის წინააღმდეგ, მძაფრად აკრიტიკებს მის ობიექტური იდეალიზმის სისტემას, როგორც უაზროს და არაფრის მთქმელს. ვინაიდან, ქართველი პუბლიცისტის მიერ ჰეგელის ობიექტური იდეალიზმის სისტემის კრიტიკა თავისთავადაც არაა ინტერესმოკლებული, და ამავე დროს ეს კრიტიკა გამოუქვეყნებელ წერილშია მოცემული, მოვიყვანთ იქიდან ვრცელ ამონაწერებს: „ჰეგელი ბრძანებს, — წერს ა. ფურცელაძე, — რომ ყოველივე გონების ფიქრია, გარდა აბსოლუტისა ანუ

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

დაუსაბამოსი. ჩვენი მსჯელობა რამდენიც უფრო მიუახლოვდება დაუსაბამოს, იმდენი უფრო და უფრო მევა სისრულეში. მივა დაუსაბამოსთან და ბოლოს შეუერთდება იმას. დაუსაბამოსვე შეუერთდება ყოველივე ბუნება, ყოველივე მოვლინებაო... ახლა უყურე თავის გასარკვევად რა მეცნიერებებს ჰბოდავს — რომელზედაც უნდა დაამყაროს თავისი სამეცნიერო სისტემა: 1. ლოლიკა, მეცნიერება იდეაზედ თავისსავე თავში. 2. ფილოსოფია სულისა, ანუ იდეიასი, რომელიც ბრუნდება თავისსავე თავში თავისის უცხომყოფობიდან“. ა. ფურცელაძე ჰეგელს აშკარა წინააღმდეგობაჲ უკიჟინებს, ხილო შეჰდებ, აქედან გამომდინარე, მის სისტემასაც ადვილად „ასწორებს“ მიწასთან: „ყოფნა არის ბუნება, არ ყოფნა არის დაუსაბამო, ან უზენაესი ძალა... თუ უზენაესი ძალა არის არ ყოფნა, რით იცნეს ისა, რაც არ არის? რით შეიტყვეს იმისი რაობა ჰეგელისა და შელინგის გონებამ? ამასაც არ გვაჯერებს ჩვენი ჰეგელი და ბრძანებს: დაუსაბამო სული, რომელიც ჩამდგარა უცხო გვამში, შემდეგ იმისა, როდესაც დაუსაბამოს მოსწყდა დასაბამიანი — ესე იგი ბუნება ანუ ბუნების მოვლინებანი — ჰათავისუფლდება და უბრუნდება თავსა თვისსა — ესე იგი დაუსაბამოს — სამი საღსრით: ხელოვნებით, სარწმუნოებით და ფილოსოფიით. ეს სამივე — ხელოვნებაც, სარწმუნოებაც, ფილოსოფიაც ხომ კაცის გონების ქმნილებაა. მინამ კაცი არ გაჩნდა, ნუთუ ბუნება და უზენაესი ძალა იყვნენ უძრავად და ელოდნენ თავის მოძრაობაში მოსვლას და მოქმედებას — შელინგი და ჰეგელი როდის შეიქმოდნენ ხელოვნებას, სარწმუნოებას და ფილოსოფიას, რომ ჩვენც ვიწყოთ მოქმედებაო!?“

ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, ბუნება, რომელიც ამრიგად, ადამიანის ცნობიერებისაგან დამოუკიდებლად არსებობს და რომელიც არც აბსოლუტური იდეის გამოვლენაა, თავისი არსებობისათვის არ საჭიროებს რაიმე გარეშე ძალის ჩარევას. ბუნების პროფილს ერთადერთი — საკუთარი კანონზომიერება, შინაგანი აუცილებლობა განსაზღვრავს და არა უზენაესი ძალა. ბევრგან გარკვეულად ლაპარაკობს ა. ფურცელაძე, რომ ბუნება „ემონება თავის საკუთარ კანონებსო“¹. ჩვენს მიერ

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა, ქუთნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

ზემოთ ციტირებულ ხელნაწერ სტატიასში ა. ფურცელაძე ებრძო-
 გან წერს: „განა რაიმე მოხდება ბუნებაში ისეთი, რომ ბუნების
 კანონი არ იყვეს? რაკი მოხდა. თუ მოხდა, სჩანს, რომ ბუნების
 კანონი ყოფილა. განა რაიმე მოხდება, რომ ბუნების კანონ
 გარეთ იყვეს, ბუნების გარე იყვეს?!“ ა. ფურცელაძე არამც
 თუ არსად არ იხსენიებს ღმერთს, როგორც ბუნების მიზეზს,
 არამედ შეურიგებლად ილაშქრებს კიდევ ასეთი შეხედულების
 წინააღმდეგ. შელინგისა და მისი თანამოაზრეების „მტკიცე-
 ბას“, რომ „უორგანო და ორგანული ძალანი ერთმანეთს მოძ-
 რაობაში ვერ მოიყვანენ, თუ მესამე ძალა არ გაერია და ეს
 მესამე ძალა არის უზენაესი ძალა“, — ქართველი პუბლიცისტი
 თვლის აშკარა უაზრობად. ა. ფურცელაძე კვლავ წინააღმდე-
 გობაში იჭერს ხსენებულ ფილოსოფოსებს: „გამოდის ახლა,
 რომ ბუნება ყოფილა და როგორ ყოფილა? ყოფილა თა-
 ვისთავად არამც თუ უკაცის გონებითა და თვით უზენაესი
 ძალითაც... თავი დავანებოთ იმას, რომ ახლა არამც თუ
 მტკიცდება ჩვენს გონებას გარეთ ბუნების ყოფნა, არამედ
 უზენაესის განგების გარეთაც ყოფნა. ვიკითხოთ ისა: რის უზე-
 ნაესი ძალაა, თუ ამის გარეთ თავის თავათ სხვა ძალაც არის,
 რომლის არსება ამაზედ დამოკიდებული არ არის?“¹. ა. ფურ-
 ცელაძის აზრით, არ არსებობს არავითარი საბუთი, რომელიც
 ამტკიცებდეს ბუნების გარეშე მყოფი ძალის არსებობას. „რა
 საბუთია, რომ ის (ძალა — ვ. ვ.) ითვლებოდეს ბუნების გარე
 ძალად და არა ერთერთ იმ ძალად, რომელსაც ბუნების ძალას
 ეძახიან?!“ — კითხულობს ა. ფურცელაძე.

როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძე ძალასა და ბუნებას
 (მატერიას) ერთმანეთთან მტკიცედ აკავშირებს; ძალა, მისი
 აზრით, ბუნების ძალაა, და არა რაიმე გარეშე მოვლენა. ძალა
 და მატერია ერთმანეთს განაპირობებენ, ისინი უერთმანეთოდ
 არ არსებობენ და არც კიდევ რომელიმე მათგანი უსწრებს
 დროში მეორეს. გამომდინარე აქედან, მატერიას არა აქვს და-
 საწყისი დროში. ის ვინმეს, ან რაიმეს მიერ შექმნილი კი არაა,

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ.
 სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

არამედ მუდმივად არსებული, — ასეთია დასკვნა, რომელიც გამომდინარეობს ზემომოტანილი ამონაწერებიდან.

აქვე უნდა შევხვთ ა. ფურცელაძის ათეიზმს¹. ა. ფურცელაძის სწორი დასკვნებით, რელიგია ისტორიული მოვლენაა და არა რალაც მუდმივად არსებული გრძნობა, „თანდაყოლილი შთაგონება“, როგორც ამას იდეალისტური ფილოსოფია ჰქადაგებდა. „ჰიპოტეზას... ვითომც იმავე დასაწყისიდან იყვეს კაცის ბუნებაში ის წარმომადგენლობა უმაღლესობისა, რომელსაც შემდგომ კაცი ემონება“, — ა. ფურცელაძე თვლის იდეალისტურ მონაჩმასად¹. რელიგია, ა. ფურცელაძის აზრით, წარმოიშვა საზოგადოების განვითარების მხოლოდ გარკვეულ საფეხურზე, თემური წყობილების იმ ეტაპზე, როდესაც ადამიანი გონებრივი განვითარებით მეტად დაბალ დონეზე იდგა. იყო რა უძლური ბუნების მრისხანე, სტიქიურ ძალებთან ბრძოლაში, უძველესი ადამიანი ამ ძალებს ზებუნებრივ თვისებებს მიაწერდა. რელიგია არის სინამდვილის ფანტასტიკური, დამახინჯებული ასახვა ადამიანის თავში.

მას შემდეგ, რაც საზოგადოება კლასებად დაიყო, ე. ი. ბუნების სტიქიური ძალების მხრივ ჩაგვრას „მშრომელთა მასების სოციალური დაბეჩავება“ (ლენინი) დაემატა, გაჩნდა ადამიანთა რელიგიურობის სოციალურ-კლასობრივი მიზეზი. რაკი „უმფროსებმა ჩაიგდეს ძალაცა და სიმართლეს ხელში... კაცი შეიქმნა სრულიად მონა ამათ მძლავრობისა და შეშინებული ძრწოდა ამათ წინა. შეშინებული რამდენსამე საუკუნის უმფროსების მძლავრობითა, ის ველარ წარმოიდგენდა, რომ იმისი უმფროსი იმისავით კაცი იყო... კაცი თავისავით კაცსა, მხოლოდ თავისზედ გონიერს და ღონიერს, ღმერთებათა სახავდა“, — ასე წერდა ა. ფურცელაძე სტატიაში „ქართული ლიტერატურა“, რომელიც გამოქვეყნდა ჯერ კიდევ 1863 წელს. რელიგია გაბატონებული კლასისათვის გახდა იარაღი მშრომელთა უმრავლესობის დათრგუნვისა და ექსპლოატაციის საქმეში. რელიგია გამოყენებულ იქნა ერთი კლასის მიერ მეორე კლასის დასაჩაგრავად. იმ დღიდან, როდესაც „ბრამინთა თავისი თავები ღმერ-

¹ ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, კრებ. „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტ.“, ტ. I, 1955 წ., გვ. 366.

თებად აქციეს“, ბრამინი გახდა „ბატონი და გამგებელ ყველასი. ხალხი დაჰყვეს ჭასტებათ. ყველა კასტის ბოლოს მოაქციეს, სუდრანი (მონანი), რომელთაც არავითარი უფლება არა აქვთ, არაფერზედ. ყველა იმისი ნაშრომი, თვით ისინიც არიან საკუთრებანი ბრამინთა“¹.

ა. ფურცელაძეს ბევრი გონებამახვილური გამონათქვამი აქვს რელიგიის სოციალური ბუნების შესახებ, და არ შეეცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ქართველ მოღვაწეთაგან ამ მხრივ იგი ყველაზე შორს მიდის. მაგრამ ყველაფერი ეს მაინც ცალკეული გონებამახვილური მიხვედრები, სწორი დაკვირვებებია. ა. ფურცელაძემ ბოლომდე მაინც ვერ გაიგო ექსპლოატატორულ საზოგადოებაში რელიგიის არსებობის უმთავრესი მიზეზი — სოციალურ-კლასობრივი ძირები. ისე როგორც მარქსამდელი ყველა მატერიალისტი, ა. ფურცელაძე ადამიანთა რელიგიურობის მთავარ მიზეზს მათ ჩამორჩენილობასა და უვიცობაში ხედავდა. ამიტომაც რელიგიის დაძლევა, ხალხში გავრცელებულ ცრურწმენათა აღმოფხვრა მას ძირითადად წარმოდგენილი ჰქონდა საგანმანათლებლო ღონისძიებებით. ჩვენ გვგონია, რომ მე-19 საუკუნის ქართველ მოღვაწეთაგან არავის იმდენი არ უწერია და ისე შეურიგებლად არ უბრძოლია რელიგიისა და ცრუმორწმუნეობის წინააღმდეგ, რამდენიც ა. ფურცელაძეს. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ მის კალამს ეკუთვნის ვრცელი სტატია „Предрассудки и суеверия грузин“, რომელიც მთლიანად რელიგიისა და ცრუმორწმუნეობის წინააღმდეგ მიმართული პირველი პუბლიცისტური წერილია ქართულ სინამდვილეში².

განვაგრძოთ ა. ფურცელაძის შეხედულებათა გადმოცემას ბუნების მატერიალურობაზე. ა. ფურცელაძის აზრით, ბუნება მატერიალურია და სწორედ ეს მატერიალური ბუნება არის ყველა საგნისა და მოვლენის მწარმოებელი. ჩვენს გარშემო არსებული საგნები და მოვლენები შექმნილია თვითონ მატერია-

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, 1906 წ., გვ. 21.

² იხ. ფურც. „Литературный листок“, 1864 წ., № 21 და № 22. ვრცლად ამ სტატიაზე იხ. „ლიტ. გაზეთი“, 1955 წ., 18/III — გ. ვახანიას წერილი.

ლური ბუნების მიერ, მაგრამ საკითხავია, სახელდობრ როგორ? ხომ არ არის ბუნებაში არამატერიალური რამ, რაც ჰქმნის ყოველივე ამას? ა. ფურცელაძე ამ კითხვაზე უარყოფითად უპასუხებს; არავითარ არამატერიალური ბუნებაში არ არსებობს და, მაშასადამე, არარსებულისაგან არც არაფერი შეიქმნება. ნამდვილად კი, ბუნებაში არსებული საგნები და მოვლენები შექმნილია თვითონ ბუნების კანონის ძალით. ერთიანი მატერიალური ბუნება ვითარდება საკუთარი, ბუნებრივი კანონების მიხედვით და იგივე კანონია მიზეზი ბუნებაში არსებული მრავალფეროვნებისა. თავის პუბლიცისტურ წერილებში ა. ფურცელაძე ბევრგან ლაპარაკობს ბუნების კანონებზე, რომლებსაც ადამიანის ნებისაგან დამოუკიდებელი ობიექტური ხასიათი გააჩნიათ და, რომელნიც არსებობენ, როგორც საყოველთაოდ მოქმედი რამ. ვრცელ წერილში „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, საუბრობს რა ერთ-ერთ ასეთ კანონზე, პუბლიცისტი უმატებს — „ამ მოკლე სიტყვით მოყვანილი ბუნების კანონის გარდა ათასი სხვა მოვლენანი და კანონებია ბუნებისა, სოციოლოგიისა“¹. აი, სწორედ ბუნების ამ კანონის ძალით იქმნება მრავალფეროვანი საგნები და მოვლენები. ავიღოთ, მაგალითად, პლანეტა, რა პროცესებთან გვაქვს საქმე „როდესაც დგება რომელიმე პლანეტა? — სვამს კითხვას ა. ფურცელაძე და თვითონვე უპასუხებს: — იწყება უბრალო ფიზიკური და მექანიკურ კანონიდან, რომლის ძალითაც ერთი ატომი იზიდავს მეორეს, ამგვარად იწყება ზრდა და წარმატება სხეულისა, იწყება ევოლუცია“. იგივე კანონი „ჰბადავს ზამთარში ფანჯრების შუშებზედ მშვენიერი ყინულის სახეებს, რომელიც შესდგება გაყინული ორთქლიდან. იწყება ოთხიდან და რდგება მთელი მშვენიერი სახეები, ყვავილები, მხატვრობანი. მიზეზი ამისი არის მდგომარეობა ჰაერისა, სითბოსი და სხვა ბუნების მოვლენებანი“². აქვე გაკვრით უნდა შევნიშნოთ, რომ ა. ფურცელაძის აზრით, იგივე კანონი მოქმედებდა არა მარტო არაორგანულ, არამედ ორგანულ სამყაროშიც. „ზრდა, ევოლუცია ორგა-

¹ ა. ფურცელაძე. „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 14.

² იქვე, გვ. 42.

ნიშნითა, როგორც უორგანო სხეულთა, არის დამყარებული და დამოკიდებული მაკროკოსმურს ძალაზედ... თუ მაკროკოსმური ძალა არ შეგწევს, თუ უკან არაა, წინ ვერ წახვალ“¹.

ამრიგად, ბუნება ა. ფურცელაძის მიერ გაგებულია, როგორც საკუთარი თავის შემოქმედი. ბუნება თვითმიზეზია, სხვანაირად რომ ვთქვათ, მწარმოებელია, ხოლო მისი მრავალფეროვანი საგნები და მოვლენები კი — წარმოებული.

ბუნებაში არსებული მარტივი სხეულების სინთეზი იძლევა ახალ და ახალ რთულ სხეულებს. მარტივი სხეულებიდან რთული სხეულების შექმნა შეუძლია არა მარტო ბუნებას, არამედ ადამიანსაც. ა. ფურცელაძე ამ შემთხვევაში — და არა მარტო ამ შემთხვევაში, არამედ საერთოდ ბუნებაშიც — უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს ქიმიას. სწორედ მარტივი სხეულების, ანუ ელემენტების, ქიმიური შეერთებითაა რომ ჩნდება ახალი სხეულები. ჩვენს ირგვლივ ათასი „სასწაული“ ხდება, ამ „სასწაულების“ ამოცნობა, ბუნების „საიდუმლოებაში“ ჩახედვა ადამიანს არ შეუძლია, თუ ქიმიია არ იცის. „ქიმიის ცოდნა ყველასათვის საჭიროა, ის არის საფუძველი ყოველი ბუნებრიობისა, —ის გვიმარტავს ჩვენ უმთავრეს მოვლინებებს, რომელთაც ჩვენ შევხვდებით ყოველთვის და ყოველს ალაგსა. ქიმიის უცოდნელად ჩვენ ვერ გავიგებთ ვერც სუნთქვასა რა არის, რისგან წარმოსდგება და როგორ მოხდება, ვერც ჭამა-სმასა, ვერც მცენარეების აღზრდასა, ვერც ცხოველების ცხოვრებასა, ქვის ყოფნასა და წყლის შედგენასა და ესენი თავის დღეში უქიმიოდ გაუგებარი და ბნელი დარჩება კაცისათვის“². ბუნების ყოველ საგანსა და მოვლენაში ქიმიური პროცესები უნდა ვიგულისხმოთ, უმიმისოდ კაცი „ვერასდროს ვერ მიხვდება და ვერ იცნობს გარკვევით ჩვენს გარშემო მყოფს ბუნებასა“.

მაინც რა არის ქიმიია, სახელდობრ, რას ვგებულობთ მისგან? ქიმიია არის მეცნიერება, რომელიც გვიხსნის, თუ რა და რა მარტივი ნივთიერებისაგან შედგება ბუნებაში არსებული ესა

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 43.

² ა. ფურცელაძე, „ბუნების მეცნიერებიდან“ (ბერნშტეინიდან), ჟურნ. „ცისკარი“, 1863 წ., № 3.

თუ ის საგანი. ის ამავე დროს გვასწავლის, თუ როგორ შეიძლება რთული სხეული დაიშალოს ისევ თავის შემადგენელ ნაწილებად და სხვადასხვა ნაწილიდან შედგეს სულ სხვა, ახალი სხეული. „ქიმიამ არის მეცნიერება ყოვლის დასაწყისობაზედ, ესე იგი, ის განმარტებს რომლის მარტივის ნივთიულობამ არიან შემდგარნი ყოველი საგანი. ის ასწავლის ყოველი საგნის დაშლას თავთავის შემადგენელ ნაწილებათა და სხვადასხვა ნაწილებიდან ახალი სხეულის შერდგენას“¹. ამჟამად, რომ ციტირებულ სტრიქონებში გადმოცემულია მატერიალისტური შეხედულებები ბუნების განვითარების კანონზომიერებაზე. თუკი, როგორც ბუნებაში, ისე ადამიანის მიერ რამდენიმე სხვადასხვა ფლემენტისაგან ხელოვნურად შეიძლება მიღებულ იქნას სრულიად ახალი სხეული, მაშასადამე, სამყარო თავისი ბუნებით, მატერიალურია.

ბუნებაში არაფერი არ იკარგება. თუ, მაგალითად, რთულ სხეულს დავშლით, მივიღებთ ისევ იმ მარტივ სხეულებს, რომელთაგან იგი შედგა. თუ სინთეზი მარტივი სხეულებიდან რთულს იძლევა, შებრუნებითი პროცესი — ანალიზი, პირიქით, რთული სხეულებიდან მარტივს მოგვცემს. ანალიზიც ქიმიური პროცესია და ბუნებაში ის ისევე ზშირად გვხვდება, როგორც სინთეზი. ქიმიამ „ასწავლის ყოველივე საგნის დაშლას თავთავის შემადგენელ ნაწილებათ“. და შემდეგ: „როდესაც რიტმი, რომლის კანონია განმეორება მოვლენისა და განმეორებაში თანდათან კლება, — უძლურდება, ჰკარგავს განმეორების ძალას, იწყება კლება, დაშლა, დახრწნა, მიღება პირველსახისა, საიდანაც იწყო ფორმის სათავე, იწყება გადასვლა აქედან სხვა ფორმაში, სხვა აგებულებაში“².

გამომდინარე ყოველივე ზემონათქვამიდან, ა. ფურცელაძის წარმოდგენით, ბუნება მატერიალურია; მატერიალურ ბუნებას კი თავისი განვითარების ობიექტური კანონზომიერებანი გააჩნია. ამ კანონზომიერებიდან, პირველ რიგში, აღსანიშნავია

¹ ა. ფურცელაძე, „ბუნებითის მეცნიერებიდან“ (ბერნშტეინიდან), ჟურნ. „ცისკარი“, 1863 წ., № 3.

² ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი. 1906 წ., გვ. 143.

ბუნების მრავალფეროვან საგნებსა და მოვლენებს შორის არსებული კავშირი და ურთიერთგანპირობებულობა, რაც თავს იჩენს სამყაროს ერთიანობაში. ზემოთ ციტირებული სტრიქონებიდან გარკვეულად ჩანს, რომ სამყარო ერთიანია, რომ იგი შექმნილია ატომების (უმცირესი მატერიალური ნაწილაკების) და ელემენტების (მარტივი სხეულების) ურთიერთკავშირებით. „ერთი ატომი იზიდავს მეორეს, ამგვარად იწყება ზრდა და წარმატება სხეულისა“, ხოლო სხვადასხვა მარტივი ელემენტების შეერთებით ვლდებულობთ ახალ რთულ სხეულებს. ამასთან ერთად, საგნები და მოვლენები ერთმანეთს შორის მიზეზობრივ კავშირში იმყოფებიან, „ერთ და იგივე მიზეზს მოსდევს ერთი და იგივე ბოლო“¹. მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის აღიარებით ა. ფურცელაძე მიუთითებს ბუნების საგნებისა და მოვლენების ურთიერთგანპირობებულობაზე. ერთის არსებობა მეორის არსებობას იწვევს და პირიქით. რომ, მაგალითად, „თვით უმაღლეს ორგანიზმში შესწყდეს ორგანიული არსებობისათვის საჭირო გარემოებანი ჰაერში, მზის შუქში. დედამიწის გულის სითბოში, წყალში და სხვა“, შეჩერდება განვითარებაც, მოისპობა ორგანიზმიო,— წერს ა. ფურცელაძე. ბუნების საგნებსა და მოვლენებს შორის არსებულ მტკიცე კავშირსა და ურთიერთგანპირობებულობაზე ა. ფურცელაძე ბევრგან ლაპარაკობს, მაგრამ ამ მხრივ ყველაზე მეტად საყურადღებოა ვრცელი წერილი „ჩვენი სალტოლველო“, რომელშიც ვკითხულობთ: „ტყე მოიჩეხა და... ნადგურდება; რაკი ტყეები გაიჩეხებიან, წყლებს თანდათან აკლდება და ნაკადულები შრებიან, წვიმებიც უფრო უთანასწოროთ მოდიან; რაკი წყლები და წვიმები საკმაო და რიგზე არ იქნებიან, მიწას აღარ ეპატრონება და თანდათან უფრო უნაყოფო უნდა შეიქნას; უტყეობის გამო დაიქერს უზომო გვალვებსა და გაბმულ წვიმებს, რომელნიც ერთნაირად იქნებიან დამლუპველნი მოსავლისათვის. ამის გამო მოსავალი აღარ იქნება, შინაური პირუტყვი ვეღარ იხეირებს. მაშინ რა უნდა ჰქნას კაცმა? მეტი გზა არ არის: ან უნდა ერთმანეთი დასჭამონ, ან უნდა ცოტ-ცოტათი

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბ. დ. ბაქრაძისა, „მნათობი“. 1972 წ. № 1.

დაიგვალონ სიმშოილსა და თავის უმეცრების შეიწრებისაგან და ბოლოს ამოსწყდნენ“¹.

ბუნების სხვა კანონზომიერებიდან ა. ფურცელაძე აღიარებდა აგრეთვე საგანთა და მოვლენათა საყოველთაო მოძრაობისა და განვითარების კანონს. ბუნება რომ განუწყვეტელ მოძრაობასა და ცვლილებაში არ იყოს, ცხადია, ადგილიც არ ექნებოდა ასეთ მრავალფეროვნებას. ერთარსი ბუნების მრავალფეროვნების მიზეზი სწორედ ეს განუწყვეტელი მოძრაობა და ცვლილებაა. ესაა მიზეზი, რომ „იწყება ფორმა, მიდის სისრულეში“; სინთეზი და ანალიზი, რასაც ბუნებაში ადგილი აქვს, თავისთავად, ე. ი. მოძრაობის ადგილგადანაცვლების გარეშე — ეს ადგილგადანაცვლება ატომებისაა, ელემენტების, თუ სხვა რამის, სულერთია — წარმოუდგენელია.

მაგრამ ახლა საკითხავია: როგორ, რა გზით ხდება ეს მოძრაობა და განვითარება? ა. ფურცელაძემ იცის, რომ ძველისაგან ახალი მიიღება რაოდენობრივ ცვლილებათა თვისობრივ ცვლილებაში გადასვლის გზით. „ქიმიას აქვს დიდი ძლიერება, იმას შეუძლიან სულ სხვადასხვა რიგის სხეულიდამ შეარდგინოს სრულებით ახალი სხეულები“². აშკარაა, რომ ა. ფურცელაძე იცნობს რაოდენობიდან თვისობრიობაში გადასვლის კანონს. როდესაც, მაგალითად, ჟანგბადს შეუერთდება ნახშირწყალი, გაჩნდება „ახალი გაზი, რომელსაც ჰქვია ნახშირმჟავადი“, ხოლო როდესაც იმავე ჟანგბადს შევუერთებთ გოგირდს, მივიღებთ გოგირდმჟავას. „ამ შემთხვევაში ჩვენ ვხედავთ, რომ გოგირდიდამ, რომელიც არის ჰაერის მსგავსი ნივთიერი, ხიმიურის შეერთებით შერდება ახალი გაზ-მსგავსოვანი სხეული, რომელსაც არც შერჩა გოგირდის სუნი, არც უსუნოთ დარჩა მჟავისმბადივითა და მიეცა სხვა მძიმე სუნი“³. ასევე ჟანგბადით სავსე ბოთლში რომ ფოსფორი ჩავაგდოთ, მივიღებთ ახალ ქიმიურ შენაერთს — ფოსფორმჟავას. ამ ცდის შემდეგ კაცს ისე

¹ ა. ფურცელაძე, „ჩვენი სალტოლელო“, თურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

² ა. ფურცელაძე, „ბუნების მეცნიერებიდან“ (ბერნშტეინიდან), „ცისკარი“, 1863 წ., № 3.

³ იქვე.

მოეჩვენება, რომ „ბოთლში არც მეავის მბადი, არც ფოსფორი არ დარჩა, მაგრამ მართლა კი არც ერთი მათგანი არ მოსპობილა, ისინი მხოლოდ შეერთდნენ ხიმიურათა და შეარდგინეს ახალი ნივთიერი, რომელსაც ჰქვია ფოსფორის სიმევე“. სხვათა შორის, ამ სტრიქონებში გარდა იმისა, რომ მითითებულია რაოდენობრივი ცვლილების თვისობრიობაში გადასვლაზე, საუბარია აგრეთვე მატერიის შენახვაზე. ბუნებაში არაფერი არ იკარგება, შემადგენელი ელემენტები ისევ ელემენტებად რჩებიან და ატომების სხვანაირი წყობით შეუძლიათ სხვა სხეული მღვცენ.

მატერიის შენახვის კანონის აღიარება ა. ფურცელაძის მსოფლმხედველობაში მატერიალისტური შეხედულებების კიდევ ერთი გამოვლენაა. ფრ. ენგელსი წერს: „მატერია ყველა თავის გარდაქმნაში მარად ერთი და იგივე რჩება... მისი არც ერთი ატრიბუტი არ შეიძლება დაიკარგოს“¹. როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, იცვლება მხოლოდ მატერიალური ნივთიერებანი, მაგრამ თვით მატერია არ იცვლება; უფრო სწორად, მატერია როგორც რაოდენობრივად, ისე თვისობრივად იგივეობრივი რჩება. აქედან დასკვნა: მატერიას, რომელსაც დროში დასაწყისი არა აქვს, არც დასასრული ექნება, იგი არასდროს არ მოისპობა.

ა. ფურცელაძემ კარგად იცის, რომ საგნებისა და მოვლენების თვისობრივი განსხვავების მიზეზია თვით საგანში ელემენტთა სხვადასხვა რაოდენობა და აგრეთვე ამ ელემენტების სხვადასხვანაირი განლაგება. ამის გამოა, რომ ახალი ნივთიერება ყოველთვის კი არ წარმოიშობა, არამედ მაშინ, როდესაც ერთიანდებიან ერთმანეთთან დაკავშირების უნარის მქონე ელემენტები და ისიც განსაზღვრული ოდენობით. ჟანგბადს, მაგალითად, ადვილად უერთდება რკინა, ვერცხლი, გოგირდი, ფოსფორი და სხვა, მაგრამ „აზოტი კი ან სულ არ უერთდება, ან თუ უერთდება ძალიან ძნელათა“.

ამრიგად, ა. ფურცელაძის წარმოდგენით, განვითარება ხდება რაოდენობრივი ცვლილებების თვისობრივ ცვლილებაში გადასვლის გზით. მაგრამ რას თვლიდა ა. ფურცელაძე განვი-

¹ ფრ. ენგელსი, „ბუნების დიალექტიკა“, 1950 წ., გვ. 28.

თარების მიზეზად? სამწუხაროდ, ა. ფურცელაძე არ მისულა იმის გაგებამდე, რომ განვითარების წყაროდ ელიარებიანა წინა-აღმდეგობათა ერთიანობა და ბრძოლა. მოძრაობა ა. ფურცელაძეს არ ესმის დიალექტიკური გაგებით, ე. ი. მოძრაობა, როგორც დაპირისპირებულ ტენდენციათა ბრძოლა. მოძრაობა მას ესმის, როგორც უბრალო მექანიკური გადაადგილება. პლანეტის შექმნა „იწყება უბრალო ფიზიკური და მეხანიკური კანონიდან, რომლის ძალითაც ერთი ატომი იზიდავს მეორესო“ — წერს ის. ამ მხრივ აღსანიშნავია ა. ფურცელაძის შემდეგი სიტყვები: „მკითხველს არ უნდა შეეშალოს ბრძოლა ცხოვრებისათვის იმ ფიზიკურსა და მეხანიკურ ძალასთან, რომელისგანაც რღვება მოძრავი თანაბრობა (подвижное равновесие), და შეჩერებული თანაბრობა (устойчивое равновесие), რომელთა კანონზედაც არის დამოკიდებული აშენება და დაშლა ორგანულთა და არა ორგანულთა სხეულთა. აქ ბრძოლას ცხოვრებისათვის და თვით უბრალო ბრძოლასაც არა აქვს ადგილი. ეს არის უბრალო მოძრაობა“¹. ეს იყო ა. ფურცელაძის ნააზრევის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ნაკლი.

ა. ფურცელაძისათვის გაუგებარი დარჩა ევოლუციასა და რევოლუციას შორის არსებული კავშირი, რამაც აშკარად უარყოფითი გავლენა მოახდინა მის სოციალურ-პოლიტიკურ შეხედულებებზე (როგორც თავის ადგილას დავინახავთ, ა. ფურცელაძისათვის ბოლომდე გაუგებარი დარჩა კლასთა ბრძოლის ღეორია).

ასეთია, ა. ფურცელაძის აზრით, ბუნების რაობა საერთოდ, და მისი განვითარების კანონზომიერებანი.

როგორია ა. ფურცელაძის შეხედულებები ორგანული მატერიის შესახებ?

ა. ფურცელაძეს ესმოდა, რომ ორგანული მატერია იყო არაორგანულის განვითარების შედეგი. „ბუნებიდამ ჩნდება ის პირველი უჯრედი, რომელიც უბრალო კრისტალიდამ. არც კი ირჩევა“², — წერს ის. უსიცოცხლო ბუნებისაგან წარმოშობი-

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 42.

² იქვე.

ლი ამ ცოცხალი უჯრედის „ზრდისა და წარმატებისათვის საჭიროა მზის სითბო, ჰაერის სიმძიმე, ნესტი“; ასე რომ, ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, მატერია ის ერთია, რომელიც საფუძვლად უდევს ყოველივე არსებულს. როგორც ვხედავთ, და ამაში ქვემოთ კიდევ უფრო ნათლად დავრწმუნდებით, ქართველი პუბლიცისტი გარკვეულად იცავს მატერიალისტური მონიშმის პრინციპს.

რაკი ერთხელ პირველი ცოცხალი უჯრედი გაჩნდება, ამის შემდეგ ძალაში შედის ბუნებრივი შერჩევის ფაქტორი, რომელიც განაპირობებს მის შემდგომ თანდათანობით განვითარებას, საუკუნეების მანძილზე ორგანულ ფორმათა ევოლუციას. წინააღმდეგ-მეტაფიზიკოს-იდეალისტების „მტკიცებისა“, რომ ორგანული სამყარო ერთბაშადაა გაჩენილი და დღესაც პირველყოფილი სახით არსებობს, ა. ფურცელაძე მართებულად ფიქრობდა, რომ მცენარეთა და ცხოველთა ამჟამად არსებული მრავალრიცხოვანი სახეობა იყო ადრე არსებულ ნაკლებად განვითარებულ ფორმათა ხანგრძლივი ისტორიულ-ბუნებრივი პროცესის შედეგი. „თუ ევოლუცია წარმატებაში მიდის, მიდის ძალით, ტრანსფორმიზმითა“¹, წერს ის და ამით გაბედულად ილაშქრებს სახეობათა უცვლელობის თეორიის წინააღმდეგ. როგორც ცნობილია, ტრანსფორმიზმმა თავისი მეცნიერული დასაბუთება მიიღო დარვინის მოძღვრებაში. ა. ფურცელაძე კარგად იცნობს დარვინის კაპიტალურ ნაშრომს „სახეობათა წარმოშობა ბუნებრივი შერჩევის გზით“, რომლის რუსული თარგმანი გამოვიდა 1862 წელს. იზიარებდა რა ამ წიგნის ძირითად დებულებებს, ქართველი პუბლიცისტი წლების განმავლობაში ეწეოდა დარვინის ევოლუციური მოძღვრების (იგივე ტრანსფორმიზმის) პოპულარიზაციას. დარვინის მოძღვრებიდან ამოსული ა. ფურცელაძე სამართლიანად ფიქრობს, რომ ცვალებადობა არის ყველა ცოცხალი არსების საყოველთაო თვისება, რომ „არა ცხოველი, არა არსება არ დგება უამთა განმავლობაში ერთს სახეზედ და სანახაობაზედ“². ერთი სახეობი-

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 44.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ქუთის ძალა“, ქუთნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 3.

საგან მეორე სახეობის წარმოშობა კი ხდება ორგანიზმთა ამ ცვალებადობისა და ბუნებრივი შერჩევის ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის შედეგად. სწორედ ისე, როგორც „ამას გვიმტკიცებს შინაური პირუტყვების მოშენება და გაუმჯობესება“, ე. ი. როგორც ამას ადგილი აქვს ხელოვნური შერჩევის დროს. მხოლოდ იმ არსებითი განსხვავებით, რომ უკანასკნელ შემთხვევაში შერჩევა მეტწილად ხდება გარკვეული გეგმით, ხოლო ბუნებრივი შერჩევის დროს მთელი ეს პროცესი მიმდინარეობს თავისთავად, გააზრებული მიზნის გარეშე. ამავე დროს, ბუნებრივ პირობებში ორგანიზმები ნელა იცვლებიან, მაშინ, როდესაც ხელოვნური შერჩევისას „ეს ცვლილებანი ერთი ათად, ერთი ასად მალე ხდებიან“.

მაგრამ რა იწვევს ორგანიზმთა ცვალებადობას? რა არის ბუნებრივი შერჩევისა და სახეობათა წარმოშობის მიზეზი? როგორც ცნობილია, დარვინს ბუნებრივი შერჩევის ძირითად მიზეზად მიაჩნია შინასახეობრივი ბრძოლა არსებობისათვის. იგი ამ შემთხვევაში ესესხებოდა მალთუსის რეაქციულ თეორიას ჭარბმოსახლეობის შესახებ. თითქოსდა ბუნებაში, ისე როგორც საზოგადოებაში, არსებობს აშკარა შეუსაბამობა ცოცხალ არსებათა და მათ გამოსაკვებ საარსებო საშუალებათა შორის, რაც იწვევს გააფთრებულ კონკურენციას ერთი და იგივე სახეობის წარმომადგენლებში. დარვინის აზრით, სახეობათა შიგნით არსებული კონკურენცია იწვევდა თავისი მოთხოვნილებებით უფრო დაახლოებულ ერთეულთა გადაშენებას, ხოლო უფრო დაცილებულ ინდივიდთა გადარჩენას. დარვინის ეს არასწორი დებულება თავის დროზე საფუძვლიანად იქნა გაკრიტიკებული ფრ. ენგელსის მიერ ცნობილ ნაშრომში „ბუნების დიალექტიკა“. იზიარებდა თუ არა ა. ფურცელაძე დარვინის ამ კონცეფციას? ა. ფურცელაძის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ საერთოდ დარვინის თაყვანისმცემელი და პოპულარიზატორი, იგი არამც თუ არ იზიარებდა, არამედ გმობდა კიდევ დიდი მეცნიერის ამ შეხედულებას. 70-იან წლებში მასაც სჯერა, რომ „ცხოველთ ის თვისება აქვთ, რომ ისინი უფრო ბევრი იბადებიან,

ვიდრე ბუნება იძლევა იმათთვის საზრდოს“, ამიტომ ცხოველები, რომლებიც „ერთნაირ ნაყოფს ხმარობენ საზრდოდ და ერთ ადგილზედ სდგანან“, ერთმანეთს ეცილებიან. ამ ბრძოლაში ძლიერი იმარჯვებს, სუსტი ილუპება. მაგრამ რაც შეეხება ერთი და იგივე სახეობის ცხოველებს, მათ შორის, ა. ფურცელაძის აზრით, არამცთუ ბრძოლას არა აქვს ადგილი, არამედ პირიქით, ისინი ერთმანეთსაც ეხმარებიან, ხელს უწყობენ ურთიერთის განვითარებას. „ერთი და იგივე შტონი, როგორც თანასწორი ძალის მქონენი, ავად არის თუ კარგად სცხოვრობენ ერთ საზოგადოებაში, სძლებენ ერთად გამრავლებას (ისინი ერთად სცხოვრობენ კიდეც თავის დასაცველათაც)“¹. ასე წერდა ა. ფურცელაძე 1871 წელს. 80-იან წლებში კი ის ამჟამად ილაშქრებს დარვინის ამ მცდარი კონცეფციის წინააღმდეგ. აი, რას ამბობს იგი გამოუქვეყნებელ წერილში დარვინისა და მის მომხრეთა შესახებ: „ერთი უნდა ვკითხოთ ამ დიდებულ მეცნიერთა: განა მართლა ასრეა სწორედ ბუნებაში, როგორც ესენი ბრძანებენ და ამათ დაუნახავთ? აბა წაბრძანდით ტყეში და ნახეთ, როგორ ჯგუფ-ჯგუფად, თანასწორ სიმორეზედ აღზრდილან ერთი ჯიშის ხეები: მუხა, წიფელა, ფიჭვი, ნაძვი, თელა და სხვანი. ჰნახე, როგორ წყობისად, თანაბრად, სალად და ბედნიერად იზრდებიან, თუ მიწა, ჰაერი და წყალი უწყობთ ამათ ხელსა. თუ არ დალეწა ქარიშხალმა, არ გახეთქა მდებარმა, არ გაუთხარა ძირი ღორმა, არ შეეპარა კია, ისინი იზრდებიან და იფურჩქნებიან სიბერემდის და არამცთუ არ უშლიან ერთმანეთს ზრდასა და სიმრთელეს, პირიქით, ეხმარებიან ერთმანეთს ნესტის შენახვაში, მიწის გაფუებასა და გაპატივებაში და ამისთანები. აიღეთ ფრინველნი. აბა უყურეთ როგორ მტრედნი, გნოლნი, წერონი, მერცხალნი, კიეკავნი, კილყავნი და სხვანი ერთათ, ერთმანეთში არეულნი გუნდ-გუნდათ დადიან და ერთად შოვობენ საზრდოსა, ერთად იცავენ გარეშე მტრებისაგან თავსა, აიღეთ ფუტკარი, კიანკველა — აქაც ამასვე ჰნახავთ. ამასვე ჰხედავთ, თხა-ცხვარში, ირმის ჯოგში, გარეულს ხარებასა, კამეჩებსა, ცხენებსა და სხვებში. აიღეთ თუნდა მხეცები,

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი კეუის ძალა“, ჟურნ. „მნათობა“, 1871 წ., № 3.

მგელი მგელს არ ერჩის, ლომი — ლომსა, ვეფხვი — ვეფხვსა. ყველა ესენი ებრძვიან მხოლოდ უცხო თესლსა“¹.

ასე გაბედულად ილაშქრებს ა. ფურცელაძე დარვინის არასწორი დებულების წინააღმდეგ; მაგრამ, როგორც ცნობილია, თვითონ დარვინი ზოგ შემთხვევაში თავს აღწევდა მალთუსიანიზმის ტყვეობას და გამოთქვამდა სწორ აზრს, აიტყიცებდა რა, რომ ორგანიზმთა ცვალებადობას იწვევს გარეგანი პირობების ზემოქმედება, ორგანოთა ვარჯიში და უვარჯიშობა და სხვა. ა. ფურცელაძე გმობდა რა, ერთი მხრივ, დარვინის მოძღვრების რეაქციულ-მალთუსიანურ სქემას, მეორე მხრივ, იცავდა და ავითარებდა ამ მოძღვრების მატერიალისტურ საწყისს. ორგანიზმთა ცვალებადობის ძირითად მიზეზად ა. ფურცელაძეს მიაჩნია მათზე ცხოვრების შეცვლილი პირობების ზეგავლენა. „ყოველივე, სხვადასხვა გარემოებაზედ დამოკიდებული, იცვლება ისე, როგორც იცვლება გარემოებანი, რომელშიც ისინი სდგანან“². ორგანიზმთა ცვლილებებში ა. ფურცელაძე, ამავე დროს, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს მათი ორგანოების ვარჯიშსა და უვარჯიშობას: „ყოველივე ძალა და თვით სხეულის გაუმჯობესება და გაუარესება არის დამოკიდებული ვარჯიშსა და უვარჯიშობაზედ. რამდენიც რომელსამე ნიქს, ან სხეულს ავარჯიშებს, რამდენიც მას ეს მოუხდება, იმდენი ისინი უმჯობესდებიან. რამდენადაც ნიჭი, ან სხეული ნაკლებად გვაქვს ვარჯიშში, იმდენად ისინი უძლურდებიან და ბოლოს სრულებითაც ისპობიან“³.

ა. ფურცელაძე მართებულად ფიქრობს, რომ ორგანიზმები, რომლებიც ცხოვრების ერთნაირ პირობებში იმყოფებიან, რამდენიმე თაობის მანძილზე იცვლებიან ერთი მიმართულებით. თუ ცხოვრების პირობები უცვლელია, რიგი თაობის მანძილზე ორგანიზმთა ბუნებაც მდგრადი ხდება. უფრო მეტიც, ორგანიზმთა მიერ შექმნილი ეს ახალი თვისებები გადადის კიდევ შთამომავლობაში. ასე რომ, ცვალებადობა, ქართველი პუბლიცისტის სამართლიანი რწმენით, უშუალოდ დაკავშირებულია

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღასი აბრაგუნესთან“, საქ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ., 5909/49.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, თურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 3.

³ იქვე.

მემკვიდრეობასთან. „ყოველივე მოქმედება, ყოველივე ვარჯიში, ყოველივე, რასაც კაცი შეიმუშავებს და გაიუმჯობესებს თავის გონებასა და სხეულში, თუ ეს არის ხანგრძლივი და გასდევს რამდენსამე შთამომავლობას, ექცევა კაცს ბუნებად, და ბოლოს სამკვიდრო ნიჭათაც, ასე რომ ეს ნიჭი გადადის წინაპრიდან შთამომავლობაში“¹. ცვალებადობასა და მემკვიდრეობის ურთიერთკავშირზე ა. ფურცელაძეს თავის პუბლიცისტურ წერილებში ბევრგან აქვს საუბარი, რაც ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმაზე, რომ ის შეგნებულად იცავდა დარვინის მატერიალისტურ დებულებებს და ამ პოზიციებიდან გახედულად ილაშქრებდა ზემოაღნიშნულ საკითხებზე არსებულ რეაქციული თეორიის წინააღმდეგ.

აკავშირებდა რა მტკიცედ ერთმანეთთან ცვალებადობას და მემკვიდრეობას, ა. ფურცელაძე გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ინდივიდთა შეჯვარებასაც. ასე მაგალითად, როდესაც ერთმანეთს უკავშირდებიან სხვადასხვა ნიშანთვისებათა მქონე ინდივიდები, „მაშინ იმათს დაკავშირებას მოსაშენებლად მოსდევს ის ბოლო, რომ ამათს შთამომავლობაში გადადის ორივე შტოს კეთილი მხარენი და ერთის ანუ რამდენიმე ნიჭის მაგივრად იძენენ მრავალთ ნიჭთა და ამით ბევრათ უმჯობესდებიან თავის მშობლებსა და წინაპრებზედ“².

მართალია, ისე როგორც დარვინი, ა. ფურცელაძეც არ იცნობს რევოლუციურ ნახტომებს, ის ძირითადში ევოლუციონისტად რჩება, მაგრამ მას მაინც გარკვეული შეხედულება აქვს ორგანული მატერიის წარმოშობასა და განვითარებაზე. ამასთან, როგორც ვნახეთ, ეს შეხედულებები თითქმის მთლიანად მატერიალისტურია. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 60 — 70-იან წლებში, მაშინ, როდესაც ამ საკითხებზე არსებობდა უამრავი არასწორი თეორია, რომ არაფერი ვთქვათ რელიგიურ-იდეალისტურ შეხედულებებზე, — აი, სწორედ ამ დროს, ქართველი პუბლიცისტი ამ საკმაოდ რთულ საკითხებზე, ზოგიერთ მათგან

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, თურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 3.

² იქვე.

დღეისათვისაც პრობლემატურზე, იმუშავებს და იცავს სწორ, მატერიალისტურ თვალსაზრისს.

ასეთია ა. ფურცელაძის შეხედულებები ორგანული მატერიაის შესახებ საერთოდ. მაგრამ ორგანული მატერია მარტო ცხოველებითა და მცენარეებით არ შემოიფარგლება, მასში შედის და მის უმაღლეს პროდუქტს წარმოადგენს აგრეთვე ადამიანი. ა. ფურცელაძეს ადამიანის წარმოშობისა და განვითარების შესახებაც ნათელი წარმოდგენა ჰქონდა. ამასთან, ეს შეხედულებები, ისე, როგორც მისი მოსაზრებანი მცენარეთა და ცხოველთა წარმოშობა-განვითარებაზე, შეიცავდა სწორ, მატერიალისტურ დასკვნებს.

ადამიანს, ა. ფურცელაძის აზრით, არა აქვს რაღაც განკერძოებული, „სასწაულებრივი“ წარმოშობა, როგორც ამას ღვთისმეტყველები ქადაგებდნენ, არამედ ის არის ორგანული მატერიაის განვითარების შედეგი. ადამიანი, კერძოდ, წარმოიქმნა ცხოველური წინაპრებიდან ხანგრძლივი ისტორიული განვითარების შედეგად. მაგრამ დროთა ვითარებაში ის ისე დასცილდა თავის წინაპრებს, რომ მათ „არამტოუ თვის ნათესავად აღარ სცნობდა კაცი, ბოლოს აღიარა, რომ კაცი არის ნაწილი ღვთაებისა“¹. მაგრამ ახლა საინტერესოა, თუ როგორ ჰქონდა ა. ფურცელაძეს კონკრეტულად წარმოდგენილი ცხოველური წინაპრებიდან ადამიანის წარმოქმნა? ესმოდა თუ არა მას ადამიანის წარმოშობის კანონები? ამ საკითხებზე მას ვრცლად აქვს საუბარი წერილში „კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური წარმოება“, რომელიც გამოქვეყნდა 1895 წელს გაზ. „ივერიაში“ და რომელშიც ა. ფურცელაძე მისულია იმ მართებულ რწმენამდე, რომ ადამიანი არის შრომის ნაყოფი, რომ შრომამ შექმნა ადამიანი. სანამ ამ დებულების საილუსტრაციოდ სათანადო ციტატს მოვიყვანდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ზემოდასახელებულ წერილში ტერმინებს „კაპიტალიზმი“ და „კაპიტალისტური წარმოება“ ა. ფურცელაძე ხმარობს ადამიანის შრომითი საქმიანობის მნიშვნელობით. „კაპიტალისტურ წარმოებაში“ ის გულისხმობს ადამიანის

¹ ა. ფურცელაძე, „კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური წარმოება“, გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 277.

მეგრ დოვლათის შექმნას, შრომით მოღვაწეობას საერთოდ. ა. ფურცელაძეს ესმის, რომ სწორედ ეს, — ე. ი. შრომითი საქმიანობა იყო ის, რამაც ადამიანი ადამიანად აქცია. „ექნებოდა კაცს დღევანდელი კულტურა, ცივილიზაცია, თვით დღევანდელი სანახაობა, თუ არა ყოფილიყვნენ კაპიტალიზმი, კაპიტალისტური წარმოება?“ (ე. ი. რომ არ ყოფილიყო შრომა, შრომითი საქმიანობა — ვ. ვ.), — კითხულობს ა. ფურცელაძე და გულისხმობს, რომ უამისოდ ადამიანი ვერ მთილებდა „დღევანდელ სანახაობას“. ცოტა ქვემოთ კი ის უფრო გარკვევით ამბობს: „რომ არ ყოფილიყო კაპიტალი და კაპიტალისტური წარმოება, კაცი ვერასოდეს ვერ გამოვიდოდა პირუტყვეული მდგომარეობიდან, ყოველთვის მონა იქნებოდა ბრმა ბუნებისა, მსხვერპლი თავიზედ ძლიერი პირუტყვებისა“¹. ცხოველური წინაპრებიდან ადამიანის წარმოშობაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა იმან, რომ „კაცმა ანება ოთხზედ სიარულს თავი, წინა ფეხები გაანთავისუფლა ფეხებად ხმარებიდან და იწყო მათი ხელებად ხმარება“. რაკი წინა კიდურები თავისუფალი იყო, შეიძლებოდა მათი გამოყენება იარაღების სახმარებლად. „კაცმა შეიძინა თავის გასაძლიერებელი, ძალის მომცემი იარაღები: ცული, შურდული, თითისტარი, ნიჩაბი და სხვა ამგვარები“. თავის მხრივ იარაღების გამოყენება იწვევდა წინა კიდურების შემდგომ გაუმჯობესებას და საერთოდ ხელებსა და ფეხებს შორის ფუნქციათა განაწილებას. განთავისუფლებული წინა კიდურების განვითარებამ მთლიანად სხეულის განვითარება განაპირობა. ყოველივე ეს ხელს უწყობდა ადამიანის ტვინის განვითარებას, ხოლო ტვინის განვითარება თავის მხრივ კეთილისმყოფელ უკუშემოქმედებას ახდენდა ორგანიზმზე. ასეთია ცხოველური წინაპრებიდან ადამიანის წარმოშობის გზა სქემატურად. მაგრამ მოვუსმინოთ ახლა ა. ფურცელაძეს: „წინა ფეხების ხელებად გადაქცევას მოჰყვა შეძენა ყოველრიგი იმ იარაღისა, რითაც დღეს კაცობრიობას თავი მოსწონს და რითაც ებრძვის დღეს ბუნების ძლიერებას, ბუნების დაფარულს თვისებას, ბუნების საიდუმლოებას. ხელით ვარჯიშს მოსდევს

¹ ა. ფურცელაძე, „კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური წარმოება“, გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 277.

ვარჯიში გონისა, გონით ვარჯიშს მოსდევდა გონების წარმატება, გონებით წარმატებას მოსდევდა გაუმჯობესება ხელები-სა, კაცის აგებულებისა. და ყველა ამას მოსდევდა უცნაური წარმატება კაცობრიობისა და უსაზღვრო დაშორება კაცისა პირუტყვთაგან¹.

ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, მთელი კაცობრიობა წარმოშობილია ერთი საწყისი ჯგუფიდან, „ყველა ხალხი ერთის წყვილი წინაპრიდან მომდინარეობს“², — ამბობს ის. მაგრამ თუ დღეს დიდი განსხვავება სუფევს „სხვადასხვა ხალხებს შორის კეჟასა და გონებაში, ერთისა და იმავე წინაპრის შთამომავალთ მიუღწევიათ სრულებით სხვადასხვა მდგომარეობამდინ“ — ეს, ა. ფურცელაძის აზრით, აიხსნება შეცვლილი გარემო პირობების ზეგავლენით ადამიანზე. დარვინის მიერ მცენარეთა და ცხოველთა სამყაროში შემჩნეული ევოლუციის კანონი თავისი მატერიალისტური ფაქტორებითურთ ძალაში რჩება აგრეთვე ადამიანის მიმართაც.

ა. ფურცელაძე საერთოდ მტკიცედ იცავს კაცობრიობის წარმოშობის მონოგენისტურ თეორიას. სხვაგანაც ის ნათლად აღნიშნავს, რომ „ყველანი მოვდივართ ერთი სხეულიდან და ყველა ხალხს თავისი ფიზიოლოგიური კატური დასაწყისი აქვს იმ პირველი სულიერიდან, რომელმაც მიიღო დღევანდელი კატური სახეო“³. მონოგენისტური მიმართულების დაცვით ა. ფურცელაძე თეორიულად ასაბუთებდა ხალხებს შორის თანასწორუფლებიანობის იდეას; ქართველი პუბლიცისტი ამით გაბედულად ამხელს პოლიგენისტური მიმართულებიდან ნასაზრდოებ ანტიმეცნიერულ რასობრივ თეორიას, რომელიც, „ამტკიცებდა“ რა ხალხთა არასრულფასოვნებას, მთელს კაცობრიობას ჰყოფდა „მაღალ“ და „დაბალ“, ანუ „ბატონთა“ და „მონათა“ რასებად.

¹ ა. ფურცელაძე, „კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური წარმოება“, გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 277.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი კეჟის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 3.

³ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

საინტერესოა, თუ როგორი იყო ა. ფურცელაძის შეხედულება აზროვნებაზე კერძოდ. აზროვნება, ა. ფურცელაძის აზრით, არ არის რაღაც ზებუნებრივი, მისტიკური წარმოშობისა, არამედ ის განვითარებული მატერიის ახალი თვისებაა. „ჭკუა... არის ფიზიოლოგიური პროცესი სხეულისაო“, — წერს ა. ფურცელაძე. ეს შეხედულება ვულგარულ-მატერიალისტურია, მაგრამ მთავარი, რაც ამ შემთხვევაში გვაინტერესებს ისაა, რომ ა. ფურცელაძის აზრით აზროვნება სრულიადაც არ არის ორგანიზმში რაღაც დამოუკიდებლად არსებული რამ, როგორც ეს იდეალისტ კალმოსნებს ჰქონდათ წარმოდგენილი, არამედ ის მტკიცე კავშირში იმყოფება ადამიანის სხეულთან. დრეპერის მოსაზრებას, რომ „ჭკუა რაღაც რამ ცალკე მოვლინებაა, რომელსაც არა აქვს არავითარი კავშირი კაცის ფიზიოლოგიასთან“, — ქართველი პუბლიცისტი თვლის აშკარა შეცდომად¹. აზროვნება და ცნობიერება, სახელდობრ, წარმოადგენს განსაკუთრებულად ორგანიზებული მატერიის, ტვინის ფუნქციას. „ჭკუა არის მოძრაობა საზოგადოთ კაცში მყოფი ტვინთაო“², — ამბობს ის. ა. ფურცელაძე ბევრგან ზაზგასმით აღნიშნავს, რომ ადამიანის ტვინი ისტორიულად ვითარდებოდა შრომითი საქმიანობის საფუძველზე, რომ ვარჯიშისა და უვარჯიშობის კანონი ტვინზედაც ისე ვრცელდება, როგორც სხეულზე, ან მის ცალკეულ ორგანოზე. ამრიგად, ადამიანის ტვინი, რომლის ფუნქციასაც აზროვნება და ცნობიერება წარმოადგენს, თვითონ არის განვითარებული მატერიის ახალი პროდუქტი. გამოდის რომ ფსიქიკური მეორადია, ადამიანის ტვინის ნაყოფია, ხოლო ფიზიკური — პირველადი. უდავოა, რომ აქ საქმე გვაქვს ყოფიერებიდან ცნობიერების განვითარების მონისტურ ახსნასთან. ასე მატერიალისტურად წყვეტს ა. ფურცელაძე ფილოსოფიის მთავარ საკითხს — საკითხს იმის შესახებ, თუ რომელია პირველადი: ყოფიერება თუ ცნობიერება.

გარკვეული შეხედულებები ჰქონდა ა. ფურცელაძეს საერთოდ ენის, კერძოდ, მეტყველებისა და აზროვნების ურთიერთ-

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

² იქვე.

ბის შესახებ. ვინაიდან გონება, უფრო სწორად, აზროვნება მართოდენ ადამიანის კუთვნილებაა, მისი სპეციფიკური ნიშანია, მეტყველება; აგრეთვე მხოლოდ ადამიანურ მოვლენას წარმოადგენს. უფრო მეტიც, რამდენადაც ადამიანი გონებრივი განვითარებით დაბლა დგას, იმდენად მისი მეტყველებაც სუსტი და დაუნაწევრებელია და პირიქით. არიან ხალხები, რომელთა მეტყველება „მაიმუნის ნაწყვეტ-ნაწყვეტ ყროყინისაგან“ ძლივს განირჩევა, ბევრ ხალხს „თითქმის არა აქვთ პირველი სახმარი სიტყვები... არიან ხალხები, რომელთაც ორ ზევით თვლა არ იციან და ყველა დიდს გრძელფეხას ეძახიან“¹, მაგრამ, მეორე მხრივ, ცივილიზებულ ხალხებს რთული სამეცნიერო და ტექნიკური ტერმინებიც კი გააჩნიათ. ა. ფურცელაძის აზრით, მეტყველება და აზროვნება ერთმანეთთან მტკიცედ არიან დაკავშირებული. დღემდე გამოუქვეყნებელ წერილში, რომელსაც აქვს დამახასიათებელი სათაური — „ენა“, ა. ფურცელაძე ამის შესახებ წერს: „ენა კაცობრიობამ შეიმუშავა თავისი აზრის გამოსახატავად და გონების განსავითარებლად. სულდგმულთ შორის კაცი არის უმაღლესი არსება თავისი გონით. გონის ძლიერებას შეადგენს ენა. ენა ასაზრდოებს გონებას. ენა არის პური გონებისა; ენა ზრდის ჭკუა-გონებას“². სხვაგანაც ცხადად ამბობს ა. ფურცელაძე, რომ „ენამ უნდა გადასცეს ერს და შესძინოს ყოველივე ნაყოფი გონებისა, ენამ უნდა გამოსახოს გონების ძალა, გონების აზროვნება, გონების ნაწარმოები“³.

ვინაიდან მეტყველება ასე მტკიცედაა აზროვნებასთან დაკავშირებული, შეუძლებელია ერს წავართვათ საკუთარი ენა. ადრე თუ გვიან ასეთ ერს „ელის საშინელი ბოლო“, „ამას მოსდევს ჭკუა-გონების უძლურება, ჭკუა-გონების უძლურებას ხალხის ბოლოს მოღება“⁴. ამ პოზიციებიდან ა. ფურცელაძე შეუთრეგებლად ამხელდა გ. მუხრანსკის, ვოსტორგოვის და სხვა

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჭკუის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 3.

² ა. ფურცელაძე, „ენა“. საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5912/49.

³ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 53..

⁴ ა. ფურცელაძე, „ენა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5912/49.

მათ მსგავს კალმოსნებს, რომლებიც ენათა ასიმილაციას ქადაგებდნენ.

აძლედა რა თეორიულ-ფილოსოფიურ დასაბუთებას ენის აუცილებლობის საკითხს, ა. ფურცელაძე მუდამ დაჟინებით მოითხოვდა: „ყოველი ღონე ვიხმართ, გამდიდრდეს ჩვენი ენა, ჩვენი მწერლობა; დავამყაროთ ჩვენს ენაზე მეცნიერება, რადგან ენის სიმდიდრეზედ არის დამოკიდებული ჩვენი მომავალი ბედნიერება, ამით უნდა წავწიოთ წინ ჩვენი ზნეობა, გონება, გონებრივი ძალა“¹.

როგორც ვხედავთ, ენის პრობლემების კვლევა ა. ფურცელაძისათვის თვითმიზანი არ იყო. მას ეს საკითხიც თავისი ხალხის ეროვნული და სოციალური ინტერესების თვალსაზრისით აწუხებდა. ამიტომაცაა, რომ მას მთელი მეცნიერული სიღრმით არც დაუსვამს შეტყვევებისა და აზროვნების ურთიერთობის საკითხი. მაგალითად, არ გაუცია პასუხი კითხვაზე — არსებობს თუ არა აზრი შესაფერისი ენობრივი გამოხატულების გარეშე და სხვა. ჩვენს მიერ ზემომოყვანილი ამონაწერები კი მხოლოდ იმის თქმის უფლებას იძლევა, რომ ა. ფურცელაძე უახლოვდება ამ საკითხის მატერიალისტურ გადაწყვეტას.

როგორც ზევით ვნახეთ, ადამიანი, ა. ფურცელაძის აზრით, არის ორგანული მატერიის განვითარების შედეგი. ვინაიდან ადამიანი, ამრიგად, ბუნების ნაწილს წარმოადგენს, ისიც, როგორც ასეთი, ბუნების კანონზომიერებას ემორჩილება. „ბუნება ჰმოქმედებს კაცზე; კაცი ჰსაზრავს და იმგვარათ იქცევა, რამდენადაც ეს ქცევა შეეხამება ბუნებას, კაცის მოთხოვნილებას და გარშემო მყოფთ გარემოებათ. ყოველი კაცის მოქმედებანი იღვიძებენ კაცში სრულიად ამის უნებურად და დაუკითხავად, იღვიძებენ გარეგანის მოქმედებით“². ასე რომ, ბუნების კანონზომიერებას საყოველთაო ხასიათი აქვს, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ ის თანაბრად ვრცელდება როგორც არაორგანულ, ისე ორგანულ სხეულებზე. „ბუნება აწარმოებს ერთსა და იმავე

¹ ა. ფურცელაძე, „ენა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწერი 5912/49.

² ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა“ ჟურნ. მნათობი“, 1872 წ., № 1.

კანონს, როგორც უორგანო, ისე ორგანულს აგებულებათ¹. აღიარებდა რა ბუნების საგნებსა და მოვლენებს შორის მტკიცე ურთიერთკავშირს და მიზეზობრივ განპირობებულობას, ა. ფურცელაძე ამავე დროს, როგორც ვხედავთ, დეტერმინიზმის პრინციპს ავრცელებდა ადამიანზედაც, როგორც ბუნების ნაწილზე.

დეტერმინიზმის პოზიციებიდან ა. ფურცელაძე აშიშვლებს თელეოლოგიზმს — ბუნების მიზანდასახულობის იდეალისტურ კონცეფციას, რომელიც ადამიანთა შეგნებაში ბადებდა რა რწმენას შემოქმედისადმი, ხელს უწყობდა რელიგიური წარმოდგენების განმტკიცებას. დრეპერის შეხედულებას, რომ „უმაღლესი მიზანი (цель) ბუნებისა არის შემუშავება კაცის ჰკულისა“, ა. ფურცელაძე „შემცდარ აზრად“ თვლის. „აქედამ უნდა გამოვიყვანოთ ის აზრიო, — დასძენს ის, — რომ ვითომც ბუნება რამე გრძნობიანი და ჰაზრიანი იყვეს, რომ მიზნებიცა ჰქონდეს ალებული და მოქმედებდეს მოსაზვრითა“. სინამდვილეში კი ბუნებაში მხოლოდ მიზეზები მოქმედებენ და არა მიზნები. როგორც ზევით ამაზე ვრცლად გვქონდა საუბარი, ორგანულ სამყაროში არსებულ შედარებით „მიზანშეწონილობას“ ა. ფურცელაძე ხსნის მატერიალისტურად — ეს არის ბუნებრივი შერჩევის შედეგი და არა რაიმე „წინასწარ დადგენილი ჰარმონიის“ გამოვლინება.

ა. ფურცელაძე, როგორც დეტერმინისტი, სამართლიანად ფიქრობს, რომ ადამიანის ფორმირება, მისი ხასიათის ჩამოყალიბება ხდება ბუნებრივ და სოციალურ გარემოებათა ზეგავლენით. ქართველი პუბლიცისტი მკაცრად ამხელს „თანდაყოლილი იდეების“ ყალბ თეორიას და საერთოდ უარყოფს იდეალისტურ შეხედულებას სიკეთისა და ბოროტების თანშობილებათზე. ადამიანები ბოროტები და კეთილები კი არ იბადებიან, არამედ ასეთებად ისინი შემდეგ იქცევიან ცხოვრების პირობების წყალობით. თოთა, მაცი ხვითია, ტოტოლა, ჯირკუა და სხვანი ბუნებით ბოროტები და ყაჩაღები არ ყოფილან, მაგრამ ცხოვრების ცუდმა პირობებმა, გარემოებამ აიძულა ისინი სიმრუდის გზას დასდგომოდნენ.

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 42, 43.

დეტერმინიზმის პოზიციებიდან ა. ფურცელაძე მკაცრად აკრიტიკებს „ნებელობის თავისუფლების“ ინდეტერმინისტულ შეხედულებას. სრულ სიცრუეს წარმოადგენს ის „სწავლა, რომელიც ამბობს, რომ კაცი ყოველს საქმეში თავის ნებაა და რასაც უნდა ჩაიდენსო: ის არ ემონება არავითარ ბუნების კანონს, არავითარს გარემოებათაო“¹. ა. ფურცელაძე კარგად იცნობს სეჩენოვის ეპოქალურ ნაშრომს „თავის ტვინის რეფლექსები“ და მთლიანად იზიარებს დიდი რუსი ფიზიოლოგის მატერიალისტურ შეხედულებებს ადამიანისა და გარემოს ურთიერთობის საკითხზე. „კაცს აქვს თავის ტვინი, რომელიც არის ისე მომართული, როგორც ჩარხი, ანუ როგორც მაშინა, რომელთაც როდესაც მომართავს, მაშინ დაბრუნდება და საითაც დააბრუნებენ, იქით დატრიალდება. ტვინის მოძრაობაში მომყვანი არიან ნერვნი, რომელნიც თავის ტვინიდან გადიან ყოველს ადგილას ტანში. ამ ნერვთ ეხებიან გარეგანი მოქმედებანი, ეს ნერვნი არყევენ თავის ტვინს და ის, როგორც მაშინა ანუ ჩარხი, მოდის მოძრაობაში და ახდენს კაცის წარმოებას“².

უსათუოდ მე-19 საუკუნის მექანიკური და მეტაფიზიკური ფიზიოლოგიის გავლენაა, რომ ა. ფურცელაძე ადამიანის თავის ტვინს, ნერვულ სისტემას ზოგჯერ მაშინას, ან ჩარხს აღარებს. აკრიტიკებს რა, ერთი მხრივ, ვოლუნტარისტულ ფილოსოფიას, მეორე მხრივ, ა. ფურცელაძე რამდენადმე მექანიციზმის პოზიციებზე ღებება. იგი ზოგჯერ ხელალებით უარყოფს ადამიანის ნებელობის თავისუფლებას, უარყოფს თვითმოქმედი უნარის არსებობას ადამიანში. „რომ კაცი არ არის თავისუფალი თავის საქმესა და თავის მოქმედებაში, — წერს ა. ფურცელაძე, — ამას ადასტურებს ისეთი ცხადი საბუთები, რომელსაც წინააღმდეგობას ვეღარ ჰხედავს ახლა ვეღარც ერთი რიგიანი ცოდნის პატრონი კაცი“³.

მაგრამ ა. ფურცელაძის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა, თურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

² იქვე.

³ იქვე.

იგი ამ მიმართულებით უკიდურესობამდე მაინც არ მიდის და მთლიანად მექანიციზმში არ ვარდება. როგორც ცნობილია, მექანიციკური დეტერმინიზმი, რომელიც თავის მხრივ ფატალიზმსა და კვიეტიზმში გადადის, მთლიანად უარყოფს ადამიანის აქტიულობას, თავისუფალი მოქმედების უნარს; ა. ფურცელაძეს არაფერი საერთო არა აქვს ამ ყალბ მოძღვრებასთან და სწორედ პირიქით, შეურიგებლად ილაშქრებს მის წინააღმდეგ. იგი უაზრობად თვლის იმ მოძღვრებას, „რომელიც ამტკიცებს, რომ ყოველივე კაცის საქმენი იმავე კაცთა დასაწყისიდანვე არის განგებული და რაც თაობითვე დადებულია, ისინი უქვევლად უნდა მოხდნენ“¹. ქართველი პუბლიცისტი თანმიმდევრულად აშიშვლებს ბედისწერის ყალბ ფილოსოფიას, რომელიც პასიურს ხდიდა ადამიანს, უარყოფდა მის აქტიურ მოქმედებას:

„და ბრძენთა ბრძანეს მეტაფიზიკით არს — არსთ მძებნელთა,
რომ ზენაესი გონიერება ყველას განაგებს,
რომ ყველა მისგნით დაწყობილა გონიერულათა
და გონიერულათ კაცთ სიცოცხლეს იგი გზას აძლევს;

რომ ყველა მისგნით დაწყობითვე წყობილ-გებულია,
რომ უნდა მოხდეს ყველა იგი, რაცა კი ხდება,
და ჩვენ არ ძალგვიძს არ რის მოშლა, რაც განგებულია,
მხოლოდ გვმართებს მორჩილება და თაყვანება“².

უდავოა, რომ ბუნების კანონზომიერება მოქმედებს როგორც ორგანულ, ისე არაორგანულ სამყაროზე, ე. ი. ის საყოველთაო ხასიათისაა, მაგრამ ამასთან ერთად ცოცხალ არსებას, კერძოდ ადამიანს, თავისი შედარებითი დამოუკიდებლობაც ახასიათებს. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ორგანიზმი გარდა იმისა, რომ ექვემდებარება გარემოს მოქმედებას, ამავე დროს თვითონაც ატარებს აქტიუობის უნარს. თავისი დამოუკიდებელი მოქმედების უნარის წყალობით ადამიანი უკუზემოქმედებას ახდენს გარემოზე, გარდაქმნის მას. „კაცის მოქმედებას

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

² ა. ფურცელაძე, „თამარ ღაზნელი“. ტფილისი, 1884 წ., გვ. 5.

ბუნებაზე შეუძლიან შესცვალოს გარემოებანიო¹. — წერს ა. ფურცელაძე. გარემოს გარდაქმნა, ცხოვრების გაუმჯობესება თავისთავად, ცხადია, შეუძლებელია; ეს საქმე ისევ ადამიანებმა უნდა ითაონ. ცხოვრების გარდაქმნა მხოლოდ ადამიანთა აქტიური, თავისუფალი მოქმედებითაა შესაძლებელი. ეს აზრი კი არ ეწინააღმდეგება, არამედ პირიქით, სრულიად ეთანხმება ა. ფურცელაძის დეტერმინისტულ შეხედულებას. ვ. ი. ლენინი გვასწავლის: „დეტერმინიზმის იდეა ამტკიცებს ადამიანის მოქმედების აუცილებლობას, უარყოფს უაზრო ზღაპარს ნების თავისუფლების შესახებ, მაგრამ სრულიად არ სპობს არც ადამიანის გონებას, არც სინდისს, არც მისი მოქმედების შეფასებას“².

ა. ფურცელაძისათვის უცხოა ყოველგვარი უმოქმედობა, პესიმიზმი. ქრისტიანული მოძღვრება „იმქვეყნად“ უკეთესის მოლოდინით ანუგეშებდა ადამიანს და უგულებელყოფდა სა-
აქაო ცხოვრებას. ა. ფურცელაძე ასეთ მოძღვრებას „ცრუ ოცნებას“ უწოდებს. ნამდვილად კი „კაცის გონება მიწიერი ეძებს მიწიერს“, და იმაზე უნდა ზრუნავდეს, რომ გააუმჯობესოს ამქვეყნიური ცხოვრება.

„ჩვენ იმ კაცის სწავლა გულსა გვაქვს ჩანარჩენი,
ვინ ამ სოფლის ზრუნვას კაცთა აღუკრძალავდა
და ცრუ ოცნებით გონებასა გაუმსკვალავდა.

მაგრამ ოცნება, ცრუ ოცნება ცხოვრების საგანს
კაცს ვერ აღუხსნის და ვერ მშვიდ-პყოფს კაცთა გონებას.
კაცის გონება მიწიერი ეძებს მიწიერს;
და მიწაზედვე ცხოვრებასა იგი ეძიებს“³.

ადამიანი ზეციდან კი არ უნდა მოელოდეს მოწყალებას, არამედ „სიცოცხლისათვის მუდამ შრომითა და ზრუნვით“ თვითონ უნდა ჰქმნიდეს ბედნიერებას.

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

² ვ. ი. ლენინი, თბზ., ტ. 1, გვ. 176.

³ ა. ფურცელაძე, „თამარ ღაზნელი“, ტფილისი, 1884 წ., გვ. 232.

„თვითონ სიცოცხლე მიზნადვე უნდა კაცს ჰქონდეს, თვითონ სიცოცხლე თავის თავს ჰხამს მსახურებადეს. ყოველი ზალხი არს ბედნიერ, ვინც ამას ჰხედავს და სიცოცხლისთვის მუდამ შრომობს და მუდამ ზრუნავს“¹.

იმისათვის, რომ ბედნიერება შეჰქმნას, საჭიროა ადამიანი ებრძოდეს ბუნებას, რათა მეტი „წაართვას“ მას. ვინაიდან „ბუნება თავისთავად არაფერს არ იძლევა, ან თუ იძლევა ძალიან მცირეს“², საჭიროა შევებრძოლოთ მას, დავიმორჩილოთ იგი და გამოვიყენოთ ჩვენივე მიზნებისათვის. ბუნებას რომ მეტი „წავართვათ“, ამისათვის საჭიროა ვიცოდეთ მისი კანონები და უნარი შეგვწევდეს ამ კანონების შეცნობისა.

უკვე უშუალოდ მივადექით შემეცნების თეორიის საკითხებს. შეუძლია თუ არა ადამიანს ბუნების კანონების შემეცნება და მათი გამოყენება თავის სასარგებლოდ? ა. ფურცელაძე დაბეჯითებით ამტკიცებს, რომ ადამიანის გონებას შეუძლია ჩაწვდეს ბუნების „საიდუმლოებას“, გაიგოს მისი განვითარების კანონზომიერებანი. შემეცნების საგანს, მის უშუალო ობიექტს პირველ რიგში წარმოადგენს თვითონ ბუნება, მატერიალური სინამდვილე; რაც შეეხება შემეცნების მიზანს, მისი უახლოესი მიზანი, ა. ფურცელაძის აზრით, ბუნების მოვლენების მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის გაგებაა, ხოლო საბოლოო მიზანი კი — ბუნების დამორჩილება, მისი გამოყენება ადამიანთა სასარგებლოდ. გადაწყვეტს რა მატერიალისტურად ყოფიერებისა და ცნობიერების დამოკიდებულებას, ა. ფურცელაძე ამით აშკარად აღიარებს შემეცნებლისა და შესამეცნებლის, ანუ სუბიექტისა და ობიექტის ერთიანობას. ვინაიდან ადამიანიც ბუნების ნაწილია, მასა და ბუნებას შორის აბსოლუტური განსხვავება კი არ არსებობს, არამედ ისიც, ისე როგორც სხვა ყველაფერი სამყაროში, ბუნების კანონზომიერებას ემორჩილება. მაშასადამე, რაკი, ერთი მხრივ, სუბიექტი და ობიექტი ერთ კანონზომიერებას ემორჩილებიან, ხოლო მეორე მხრივ, თვითონ ბუნების საგნებსა და მოვლენებს შო-

¹ ა. ფურცელაძე, „თამარ ლაზნელი“, ტფილისი, 1884 წ., გვ. 233.

² ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ზალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 15.

რის მტკიცე მიზეზ-შედგომბრივი კავშირი და ურთიერთგან-პირობებულება არსებობს, ადამიანს უნდა შეეძლოს და შეუძ-ლია კიდევ შედეგით მიზეზი გამოიკვლიოს და, პირიქით, მი-ზეზით შედეგი გაითვალისწინოს. ა. ფურცელაძე ამკარად გმობდა იმ „ვაი სწავლულთ“ აგნოსტიციზმის ბანაკიდან, რომ-ლებიც ფიქრობდნენ, რომ „ბუნების სათავეს აწონვა და გა-მოკვლევა კაცის ხელთ არ არის, მისი გონი ამას ვერ მიწვ-დებოა“¹. ა. ფურცელაძე სრულიადაც სკეპტიკურად არ უყუ-რებდა ადამიანის გონებრივ შესაძლებლობას, სწორედ პირიქით, ის სამართლიანად ფიქრობდა, რომ „სულდგმულთ შორის კაცი არის უმაღლესი არსება თავისი გონით“, ხოლო ეს უპირატესობა საშუალებას აძლევს მას, გაიგოს ბევრი რამ მანამდე შეუტყობელი და გახდეს ბუნების „მეფე“.

„მეცნიერება, ხელოვნება, ბუნების სწავლა
შორს ვარსკვლავებსა, ცის სამყაროს ხელებს აწვდიდნენ;
კაცის გონებამ გაარკვია თვითონ ის ძალა,
ვის მანამდისინ გონებასაც ვერ უმართავდნენ“².

მაგრამ მიუხედავად ყოველივე ამისა, მიუხედავად იმისა, რომ ადამიანმა განვითარების მაღალ საფეხურს მიაღწია და ბევრი რამ იცის, მაინც დღესაც ბევრი რამ „რჩება გაუგებარი“. ა. ფურცელაძემ იცის, რომ ობიექტური სინამდვილე ამოუ-წურავია და ადამიანი ვერასდროს ვერ მიაღწევს იმას, რომ მთლიანად შეიცნოს იგი. ბევრი რამ, რასაც ამ „ერთი პაის წლის წინათ პირველი საუკეთესო ევროპის მეცნიერებიც არ დაიჯერებდნენ“, დღეს მოიპოვა „მეცნიერებამ და ახმარებს კაცს“. მაშასადამე, ადამიანი არ უნდა სჯერდებოდეს მილ-წეულს და „თანდათან იძენდეს სწავლას და ცოდნას“. გამო-უქვეყნებელ სტატიაში „შექსპირი „ჰამლეტში“ ა. ფურცელაძე წერს: „კაცს შეუძლიან მხოლოდ თანდათან მიუახლოვდეს ბუნებას, იკვლიოს მისი კანონები, იპოვოს მისი მოძრავი ძარღვი და მათი შემეცნებით უფრო და უფრო მიუახლოვდეს სიმართლეს, სინამდვილეს, ჭეშმარიტებას. რამდენიც უფრო

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 41.

² ა. ფურცელაძე, „თამარ ლაზნელი“, ტფილისი, 1884 წ., გვ. 3.

გაიხსნება კაცის გონება და შეიმოსება სწავლით, იმდენი უფრო გადაიშლება მის წინ ობიექტი და გაიცნობს მას სუბიექტი, ესე იგი, როგორც ფილოსოფოსები იტყვიან: ჩე მ ი მე გაიცნობს ა რ ა მ ე ს. მე გავიცნობ ჩემს გარემყოფს“¹.

ამრიგად, ილაშქრებდა რა, ერთი მხრივ, სკეპტიციზმისა და აგნოსტიციზმის წინააღმდეგ, მეორე მხრივ, ა. ფურცელაძე აღიარებდა ცოდნის შეფარდებითობას, რელატივობას.

ჩვენს მიერ ზემომოტანილი ამონაწერებიდან ამავე დროს ისიც ჩანს, რომ ა. ფურცელაძე შემეცნებას თვლის ხანგრძლივ ისტორიულ პროცესად, რომლის გზა არცოდნიდან ცოდნისაკენ მიემართება. იყო დრო, როდესაც ადამიანმა არაფერი არ იცოდა, ან თუ იცოდა, ძალიან ცოტა, მაგრამ ახლა სულ სხვა სურათია, თანამედროვე ადამიანმა ბევრი რამ იცის და ეს ცოდნა მან საუკუნეების მანძილზე შეიძინა და ჩამოაყალიბა. შემეცნებისათვის საჭიროა ორი რამ: შემეცნების უნარი (გონება) და შემეცნების საჭიროება. აქედან უკანასკნელი — შემეცნების საჭიროება ა. ფურცელაძეს ესმოდა, როგორც ცხოვრების პირობების გაუმჯობესება, როგორც ადამიანის ბრძოლა არსებობის შენარჩუნებისათვის. ასე რომ, შემეცნების მოთხოვნილება თვითონ ადამიანთა პრაქტიკული მოქმედების წიაღში ჩაისახა. ვინაიდან უძველესი ადამიანი არ იცნობდა ბუნების კანონზომიერებას, არც უნარი შესწევდა შებრძოლებოდა ბუნებას, გამოეყენებინა ის თავის სასარგებლოდ. ამის გამო მისი ცხოვრების პირობებიც მეტისმეტად მძიმე იყო; აი სწორედ ამან, ე. ი. ცხოვრების მძიმე პირობებმა (ანდა „გაჭირვებამ“ — როგორც ა. ფურცელაძე უწოდებს), აიძულა ადამიანი, თავდაპირველად არაცნობიერ ფორმებში შეემეცნა ბუნება; „ერთი დრო იყო, როდესაც კაცი მარტო ცოცხალი ნადირის ხორკით სცხოვრობდა სხვა მხეცებივით და ეგონა, რომ ამაზედ უკეთესად ნადირის ხორცის ქამა არ შეიძლებოდა; მაგრამ რაკი გაჭირვება დაადგა და პატარა გონება გაანძრია — იმან მოიგონა ცეცხლი, ბარი და გუთანნი, მერე გაჭირვებამ მოაგონებინა გარეული ნადირების დაშინაურება და

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლტ. მუზ. ხელნაწ. № 5903/49.

გაიჩინა იმან შინაური პირუტყვი და ფრინველი. ამგვარად, კაცი ცოტ-ცოტობით წინ მიდიოდა და მიაღწია იქამდის, რომელზედაც ჩვენ ეხლა ვხედავთ“¹. როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, ადამიანის ბრძოლა ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისათვის ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენდა შემეცნების როგორც მიზეზს, ისე მიზანს. პრაქტიკოსი, მოქმედი ინდივიდი წინ უსწრებდა შემეცნებელ სუბიექტს.

როგორც ცნობილია, შემეცნების უნარიც ხანგრძლივი ისტორიული განვითარების შედეგია. ა. ფურცელაძის მრავალრიცხოვან პუბლიცისტურ წერილებში შემეცნების უნარის შესახებ პირდაპირ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ ა. ფურცელაძე უახლოვდებოდა ამ საკითხის მატერიალისტურ გადაწყვეტას; ამას გვაფიქრებინებს მისი მრავალი გამონათქვამი ადამიანის გონების შესახებ.

შემეცნების პროცესის დასაწყისად ა. ფურცელაძე სამართლიანად თვლიდა შეგრძნებას, ხოლო მის მეორე საფეხურად აზროვნებას. აქედან პირველი, ე. ი. შეგრძნება მასალას აძლევს მეორეს — აზროვნებას; ეს უკანასკნელი კი ახდენს მოწოდებული ნედლი მასალის გადამუშავებას და ცნებებად ჩამოყალიბებას. შემეცნებისა და აზროვნების ურთიერთობა უფრო კონკრეტულად ა. ფურცელაძეს ასე ჰქონდა წარმოდგენილი: ტვინი, რომლის ფუნქციასაც აზროვნება წარმოადგენს, ნერვების საშუალებით უკავშირდება ორგანიზმის ყოველ ნაწილს. ნერვები გარეგანი სამყაროდან მიღებულ გალიზიანებას გადასცემენ ტვინს.

ამრიგად, შეგრძნება, რომელიც ნერვების საშუალებით წარმოებს, წარმოადგენს გარეგანი სინამდვილის ასახვას, ხოლო აზროვნება, რომელიც შეგრძნებაში მოცემული მასალის საფუძველზე ხდება, შემეცნების მეორე საფეხურია. შემეცნების პირველი და მეორე საფეხური — შეგრძნება და აზროვნება ერთმანეთთან მჭიდროდ არიან დაკავშირებული. სრული შემეცნება შეუძლებელია ან მხოლოდ შეგრძნების, ან მხო-

¹ ზ. მოენიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

ლოდ აზროვნების მეშვეობით. მარტოოდნე შეგრძნებით ვერ გავიგებთ მოვლენის არსს, მისი განვითარების კანონზომიერებას, ისევე როგორც მხოლოდ აზროვნებითაც შორს ვერ წავალთ. ა. ფურცელაძე დასცინის იმ კალმოსნებს, რომლებიც მხოლოდ „წმინდა გონით“ ფიქრობდნენ ეპოვნათ ყველაფრის სათავე.

„მეტაფიზიკნი დაძებდნენ ყველას სათავეს,
ყველას სათავეს წმინდა გონით ჰფიქრობდნენ პოვნას,
და ამ ძებნაში მათ ზელიდგან ისიც გაუშვეს,
რისაც მიწვდომა ეძლო კიდევ კაცთა გონებას“¹.

მიუხედავად იმისა, რომ ა. ფურცელაძე, როგორც ვხედავთ, შემეცნების ძირითად საკითხებს არსებითად სწორად წყვეტს, მისი გნოსეოლოგიური შეხედულებები მაინც ატარებს არსებითი ხასიათის ნაკლს. შემეცნების საკითხში ა. ფურცელაძე ადამიანის გონებას ხშირად გადაჭარბებულ მნიშვნელობას ანიჭებს. ამაზე ნათლად მიუთითებს მისი ვრცელი წერილი დამახასიათებელი სათაურით „ჩვენი ჰკუის ძალა“. ზოგჯერ ა. ფურცელაძე შემეცნებას მთლიანად წყვეტს ადამიანთა პრაქტიკულ საქმიანობას და ამბობს, რომ რაკი ერთხელ „კაცი ჩავარდა იმ გონებაში, რომელზედაც არის დაფუძნებული დღევანდელი კაცის გონება, მაშინ იმან ნახა, რომ ყველაზედ უმეტესი ძალა კაცობრიობის ბედნიერებისა არის ჰკუაში და დაუწყო თავის ჰკუას შემუშავება და ვარჯიში“².

მართალია, ა. ფურცელაძეს მრავალი ცალკეული გამონათქვამი აქვს პრაქტიკის შესახებ, მაგრამ მან მაინც ბოლომდე სწორად ვერ გაიგო პრაქტიკის როლი შემეცნების პროცესში. ა. ფურცელაძეს პრაქტიკა არ ესმის, როგორც შემეცნების საფუძველი და საზომი, როგორც ადამიანის ცოდნის შემმოწმებელი. აშკარაა, რომ ა. ფურცელაძე რაციონალიზმისაკენ იხრება. ადამიანი მისთვის, ისე როგორც ყველა მარქსამდელი მატერიალისტისათვის, პირველ რიგში თეორიული, მკვრეტელი არსებაა. სინამდვილეს ა. ფურცელაძე ძირითადად განჰკ-

¹ ა. ფურცელაძე, „თამარ ღაზნელი“, ტფილისი, 1884 წ., გვ. 4.

² ზ. მოენიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“. 1871 წ., № 3.

რეტის ფორმაში უცქეროდა და არ ესმოდა, რომ შემეცნება საშუალებაა ამ სინამდვილის გარდაქმნისათვის.

როგორც ზევით აღნიშნეთ, შემეცნების საბოლოო მიზანი ა. ფურცელაძის აზრით, არის ბუნების დამორჩილება, მისი გამოყენება ადამიანთა სასარგებლოდ. მართლაც, ადამიანი, რომელმაც იცის ბუნების კანონები, ადვილად იმორჩილებს ბუნებას, ადვილად ბატონდება მასზე. ბუნებაზე გაბატონება იმისთვისაა საჭირო, რომ გამოვიყენოთ ის ჩვენი მიზნებისათვის, „წაერთვათ“ მას რაც შეიძლება მეტი. ფრ. ენგელსი წერს: „ჩვენი ბატონობა მასზე (ბუნებაზე — ვ. ვ.) იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენ ყველა სხვა კმნილებასთან შედარებით უპირატესობის გამო შეგვიძლია ბუნების კანონები შევიცნოთ და სწორად გამოვიყენოთ“¹. ა. ფურცელაძე თავის პუბლიცისტურ წერილებში ბევრგან ხაზგასმით იმეორებს, რომ ადამიანმა მთელი თავისი ნიჭი და ენერგია უნდა მოახმაროს „ბუნებასთან ბრძოლას, ბუნების მოვლენათა და კანონთა დამორჩილებას, შესწავლას“². ადამიანი, რომელმაც იცის ბუნების კანონები და რომელსაც შეუძლია ბუნება თავის ნებაზე „მოთოკოს“, ნამდვილად თავისუფალია. ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ მას შეუძლია თავისი მიზნებისათვის გამოიყენოს ამ კანონების ცოდნა.

ცოდნა ის ძალაა, ის იარაღია, რომლითაც ადამიანი ბუნებას იმორჩილებს და მას თავის სასარგებლოდ გამოიყენებს. სწავლა და სწავლაო! — ჰქადაგებს ა. ფურცელაძე და მოუწოდებს ადამიანთ შეიარაღდნენ ცოდნით, რათა ამით გაიუმჯობესონ მდგომარეობა, თავი დააღწიონ გაჭირვებას. „სწავლამ უნდა გაუხსნას და გაუღვიძოს კაცს გონება, სწავლამ და გამოცდილებამ უნდა დაანახოს კაცს გაჭირვება და გაჭირვებიდამ გამოხსნის ღონისძიება“³, — წერს იგი. მაგრამ „სწავლაში და სწავლაში... დიდი განსხვავებააო, — გვარწმუნებს

¹ ფრ. ენგელსი, „ბუნების დიალექტიკა“, 1950 წ., გვ. 183.

² ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 12.

³ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი საღებაველო“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

ა. ფურცელაძე, — ის სწავლა, რომელიც არ არის სასარგებლო, სწავლა კი არ არის — უმეცრებაა, ანუ უკეთა ვთქვათ, ისეთივე ავაზაკობაა როგორც მუქთად ცხოვრება და უქმად ყოფნა“. სამაგიეროდ ადამიანმა უნდა შეიძინოს „ნამდვილი სწავლა“. „ნამდვილ სწავლაში“ კი ა. ფურცელაძე გულისხმობს ბუნებათმეცნიერებას და, საერთოდ, მეცნიერების იმ დარგებს, რომელთაც საქმე უშუალოდ ბუნების მოვლენებთანა აქვთ და ადამიანს მეტ დახმარებას გაუწევენ ბუნების დამორჩილებაში. მისი აზრით, მოზარდ თაობას უნდა მიეცეს „სწავლა-განათლება იმგვარი, რომელიც იყვენ მიმართული ბუნების გამოკვლევასა და მის დამორჩილებაზედ“¹. „უნდა ბუნებითი მეცნიერებანი შეარდგენდნენ უმთავრეს საგანს სწავლისა“, — ბევრგან ამბობს ა. ფურცელაძე და ამით სხვა მეცნიერებათა შორის ის აშკარა უპირატესობას ბუნებათმეცნიერებას ანიჭებს.

თუ ადამიანმა მთელი თავისი ნიჭი და ენერგია ბუნებასთან საბრძოლველად წარმართა, მაშინ საკმაოდ დაგროვდება მატერიალური დოვლათი და „ყველა ქვეყანა დაიტევს და შეინახავს, რაოდენობამდისაც უნდა მიაღწიოს ხალხთა გამრავლებამ“. როგორც ცნობილია, დარვინის მიერ თავის მხრივ მალტუსიდან ნასესხები ყალბი დებულება ჭარბი მოსახლეობის შესახებ, შემდეგ ვითომცდა ბიოლოგიაში დადასტურებული თეორიის იარაღით — ისევ უკან, საზოგადოებაში იქნა გადატანილი. ა. ფურცელაძე მკაცრად აკრიტიკებს მალტუსის რეაქციულ თეორიას მოსახლეობის რიცხვის გაზრდის საშიშროებაზე: „ის საფრთხობელა, რომელიც მალტუსის შემდგომ გაისმოდა: ხალხთა გამრავლება სავნებელია კაცობრიობისათვის, რომ ბუნება დიდი ხალხის გამრავლებას ვერ გაუძლევაო, — გამოდგა სრული შეცდომა, დამტკიცდა სულ სხვა; პირიქით, დამტკიცდა, რომ რაც უფრო ბევრია ხალხი, იმდენი უფრო უხვად მზადდება კაცის სახმარი სარჩო-საბადებელი“².

¹ ა. ფ. უ რ ც ე ლ ა ძ ე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 74.

² ი ქ ვ ე, გვ. 12.

ა. ფურცელაძის აზრით, ორგანული მატერიის, კერძოდ ადამიანის არსებობის უმთავრესი კანონია თავდაცვის გრძნობა, რაც იმას გულისხმობს, რომ ორგანიზმმა შეინარჩუნოს და გაიხანგრძლივოს სიცოცხლე. ამისათვის ცოცხალ არსებას პირველ რიგში სჭირდება საზრდო, ე. ი. საჭიროა შეებრძოლოს იმ გარემოს, რომელიც ირგვლივ არტყია. მოკლედ: სიცოცხლის შენარჩუნებისათვის საჭიროა ე. წ. ბრძოლა არსებობისათვის („ბრძოლა ცხოვრებისათვის“, — როგორც ა. ფურცელაძე უწოდებს): „ბრძოლა ცხოვრებისათვის არის გამოწვეული გარემოებათაგან, არის საჭირო თავის დასაცავად; აგებულია, სიცოცხლე ეწყობა ისე, რომ მიემარჯვოს გარემოებათა, რომ ეს გარემოებანი სძლიოს ორგანიზმმა, და გარემოებამ არა სძლიოს ორგანიზმი“¹. როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ა. ფურცელაძის წარმოდგენით, „ბრძოლა ცხოვრებისათვის“ წარმოშობილია მატერიალურ საფუძველზე და ამ ფორმებში იგი მხოლოდ ცხოვრების საშუალების ძიებას, საკუთარი არსებობის შენარჩუნებას ნიშნავს და არამც და არამც სხვის მოსპობას და განადგურებას. მაგრამ აღნიშნული კანონი კაცობრიობის გაჩენის დღიდან მოქმედებს და სხვადასხვა დროს ის სხვადასხვა ფორმაში ვლინდებოდა, ე. ი. იცვლებოდა საზოგადოების ისტორიული განვითარების შესაბამისად. განვითარების შედარებით დაბალ საფეხურზე საკუთარი სიცოცხლის შენარჩუნებისათვის ადამიანს სჭირდებოდა სხვისი მოსპობა, ე. ი. თავდაცვის გრძნობა აიძულებდა ადამიანს შეებრძოლებოდა თავისივე მსგავსს. „რაკი კაცმა არ იცოდა ბუნების მოვლა და პატრონობა, — ის ირჩენდა თავს მარტო ტაცებით, გლეჯით“². ეს ის დრო იყო, როდესაც „საზოგადოებანი არა ზოგავდნენ ერთმანეთს არც გასაცარცავად, არც სასიკვდილოდ, არც ძირიანად აღმოსაფხვრელად, რადგან ამათი სიკვდილსიცოცხლე იყო დამოკიდებული იმათს მოსპობაზედ, იმათს აღმოფხვრაზედ“. ამ პერიოდში ადამიანის, ან ადამიანთა ჯგუფის, ასეთი საქციელი გამართლებული იყო, ვინაიდან „საქმე

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 43.

² იქვე, გვ. 4.

ისე იყო დაყენებული, რომ თუ შენ არ შთანთქავდი, შენ გშთანთქავდნენ“. მაგრამ საზოგადოების განვითარების შემდგომ საფეხურზე მდგომარეობა შეიცვალა. ადამიანმა ისწავლა ბუნებასთან ბრძოლა, მისი დამორჩილება; საკუთარი სიცოცხლის შენარჩუნებისათვის მას უკვე აღარ სჭირდებოდა სხვისი მოსპობა. ცხადია, ახლა ასეთი საქციელი აუცილებელი აღარ იყო და, მაშასადამე, არც მოწონების ღირსი: „კაცმა შეძლო ბრძოლა ბუნებასთან, შეუდგა ბუნების დამორჩილებას. სიმართლე იქითკენ იყო, საიდანაც კაცმა თავის რჩენა იწყო თავისი შრომით, და არა ძმის სისხლის ღვრით; სარჩოს იძენდა უსულო ბუნებისაგან და არა მგრძნობიარე და გონიერი კაცის ტანჯვისა და წამებისაგან“¹.

ა. ფურცელაძე მრავალგან იმეორებს, რომ ლოზუნგი „ბრძოლა ცხოვრებისათვის“ დღეს აშკარად დამახინჯებულია, არასწორადაა გაგებულიო. იმისი მტკიცება, რომ თითქოს ისაა პროგრესის წყარო, უდიდესი შეცდომაა, „პირიქით, სწორედ ეს ბრძოლა არის მიზეზი, რომ პროგრესიც და ევოლუციაც კაცობრიობაში მიდის ასე სუსტად, ასე ნაკლებათ“.

„ბრძოლა არსებობისათვის“, ამრიგად, მარტოოდენ ბუნებასთან ბრძოლას და ამით საკუთარი სიცოცხლის შენარჩუნებას გულისხმობს და არა სხვის მოსპობას. გულისტკივილით წერდა ა. ფურცელაძე, რომ დღეს „კაცი კაცზედ კბილთა ღრჭენით აღჭურვილა და იმის მაგიერად, რომ ბუნებას ებრძოლონ და დაიმორჩილონ, ყველას, ერთმანეთის დასანთქავად პირი დაუღია“². ჩვენს მიერ ციტირებულ გამოუქვეყნებელ ვრცელ წერილში ა. ფურცელაძე ცალკე ქვეთავად გამოყოფს საკითხს — „ბრძოლა ცხოვრებისათვის“ და საგანგებოდ განიხილავს მას, როგორც „მხეცურ აზრს“; საერთოდ გვგონია, რომ ჩვენს სინამდვილეში არავის ისე შეუთრიგებლად არ გაულაშქრია ე. წ. „სოციალურ-დარვინიზმის“ წინააღმდეგ, როგორც ა. ფურცელაძეს. კვლავ მის სასახელოდ უნდა ითქვას,

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ზალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 4.

² ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ლაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909 / 49.

რომ მაშინ, როდესაც ბევრი (მათ შორის ზოგიერთი გამოჩენილი ქართველი მოღვაწეც) უკრიტიკოდ ღებულობდა დარვინის არასწორ ღებულებას არსებობისათვის ბრძოლის შესახებ და მას საზოგადოებაზედაც ავრცელებდა, ა. ფურცელაძე იჩენს მებრძოლი პუბლიცისტის არაჩვეულებრივ ალღოს და სწორ პოზიციებს იკავებს თავისი დროისათვის ამ უადრესად საჭირობოროტო და პრობლემატური საკითხის მიმართ.

არა ნაკლებ საინტერესოა ა. ფურცელაძის სოციოლოგიური შეხედულებები. ა. ფურცელაძის აზრით, საზოგადოება არის ადამიანთა ჯგუფი. „კაცთა პაწაწინა კრებანი აღგენენ საზოგადოებას“, „როგორადაც კაცი არის შემდგარი სხვადასხვა ნაწილებიდან, აგრეთვე ცალკე ადამიანებიდან არის შემდგარი ოჯახი, ოჯახიდან — ერი, ერიდან — კაცობრიობა“¹. ვინაიდან საზოგადოება, ამრიგად, ადამიანთა ჯგუფია, მისი თვისებები იქნება ამ ჯგუფში შემავალ ადამიანთა ინდივიდუალურ თვისებათა ჯამი. ამიტომ საზოგადოებაზედაც თავისუფლად შეიძლება გავრცელებულ იქნას ის ღებულებები, რაც ვრცელდება საერთოდ ადამიანზე, როგორც ცალკე ინდივიდზე. „რაც ხდება ცალკე ადამიანზე, ცალკე ადამიანიდან — ოჯახზედ, ის ხდება ოჯახიდან ერზედ, ერიდან — კაცობრიობაზედ“². ძნელი შესამჩნევი არაა, რომ ა. ფურცელაძე უკრიტიკოდ ღებულობს მარქსამდელ მოაზროვნეთა შორის გავრცელებულ ღებულებას საზოგადოებაზე, როგორც ადამიანთა ჯგუფზე. ნ. ჩერნიშევსკიც, მაგალითად, იმ აზრს ავითარებს, რომ „ხალხი — ადამიანთა ჯგუფია, ხალხის თვისებები — ამ ჯგუფის შემადგენელ ადამიანთა ინდივიდუალური თვისებების ჯამი“³.

რაკი საზოგადოება ადამიანთა ჯგუფია, ხოლო ადამიანი, ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, ხანგრძლივი ისტორიული განვითარების ნაყოფი, გამოდის, რომ საბოლოო ანგარიშში საზოგადოება არის მატერიალური სამყაროს განვითარების

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 23.

² იქვე, გვ. 24.

³ ნ. ჩ. ჩერნიშევსკი, „ჩვეული ფილოსოფიური თხზულებანი“, თბილისი, 1945 წ., გვ. 255.

უმაღლესი საფეხური. და მართლაც, შეუძლებელია ბუნებისა და საზოგადოების ერთმანეთისადმი აბსოლუტური დაპირისპირება, როგორც ამას მეტაფიზიკოსები და იდეალისტები ჩადიოდნენ. მართალია, მათ შორის გარდა მსგავსებისა, თვისობრივი განსხვავებაც არსებობს, მაგრამ საზოგადოების მოვლენებიც ისევე ექვემდებარება ობიექტურ კანონზომიერებას, როგორც ბუნების მოვლენები.

ისე, როგორც ბუნების საგნებსა და მოვლენებს შორის, საზოგადოების მოვლენებს შორისაც მტკიცე მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი და ურთიერთგანპირობებულობა არსებობს. მოვლენათა ეს შინაგანი ორგანული კავშირი და განპირობებულობა კი წარმოადგენს საზოგადოების განვითარების კანონზომიერებას. ა. ფურცელაძე იზიარებდა ინგლისელ სოციოლოგ ბოკლის შეხედულებებს ბუნებისა და საზოგადოების მსგავსების საკითხებზე. როგორც ცნობილია, ბოკლი თავის სამტომიან ნაშრომში „ინგლისის ცივილიზაციის ისტორია“ საზოგადოების ისტორიას განიხილავდა ანალოგიურად ბუნების განვითარების ისტორიისა. ისე, როგორც ბუნებაში, საზოგადოებაშიც ერთი მოვლენა მეორეს იწვევს, მეორე — მესამეს და ა. შ. „როგორც ბუნებაშია, კანონები, რომელნიც ერთსა და იმავე მოქმედებით ბადებენ ერთსა და იმავე მოვლენებსა, ესევე არის კაცის ცხოვრებაშიო“, — წერს ა. ფურცელაძე, უფრო სწორად, თავისი სიტყვებით გადმოგვცემს ბოკლის აზრს, რასაც მთლიანად იზიარებს¹. „კაცობრიობაც ემონება ერთრიგთ კანონთა და ერთს გავლენის ქვეშ მყოფთ ერთ რიგის მოქმედებისაგან გამოუათ ერთრიგი ბოლო“².

ასე, ამრიგად, საზოგადოება „შემთხვევითობათა“ გროვას კი არ წარმოადგენს, არამედ გარკვეული კანონზომიერების მიხედვით განვითარებადს. საზოგადოების ცხოვრება, მისი განვითარების კანონზომიერება, ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, ისევე შეცნობადია, როგორც ბუნების განვითარების კანონზომიერებანი. ხოლო ამ კანონზომიერებათა შეცნობა

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბ. დ. ბაქრაძისა, თურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

² იქვე.

მოგვცემს საშუალებას შევქმნათ მეცნიერება საზოგადოების ისტორიის შესახებ. ა. ფურცელაძის აზრით, მეცნიერება საზოგადოების ისტორიის შესახებ შეიძლება გახდეს ისეთივე ზუსტ მეცნიერებად, როგორც არის ბუნებათმეცნიერებანი (ქიმია, ბიოლოგია, ასტრონომია და სხვა), რის შემდეგაც ადამიანს საშუალება მიეცემა გაითვალისწინოს მომავალიც, გაიგოს საზოგადოების განვითარების ტენდენცია და გამოიყენოს ის თავის სასარგებლოდ: „კაცობრიობაც ემონავება მოვლენებათა და კანონთა, და რომ შეიძლებოდეს ყველა ბუნების მოქმედების კაცზედ და კაცის მოთხოვნილების მოქმედებისა ბუნებაზედ მოიყვანოს სრულს ცნობაში, ადვილათ შეიტყობა მომავალი ხალხთა, როგორც ასტრონომები იტყობენ თავისი გამოკვლევების ძალით მომავალთ ზეციერთა მოვლენებათა“¹. ბოკლის დამსახურებას ა. ფურცელაძე იმაში ხედავს, რომ მან „უჩვენა ქვეყანას ნამდვილი მნიშვნელობა ისტორიისა, ისტორიას მისცა ადგილი მეცნიერებათა შორის“. ის, რაც აქ ბოკლის შესახებაა ნათქვამი, რამდენადმე შეცვლილი ვარიანტით თვითონ ა. ფურცელაძის შესახებაც შეიძლება განმეორებულ იქნას.

ბუნებისა და საზოგადოების მოვლენათა შორის, ამრიგად, ბევრი საერთოა, მაგრამ ამავე დროს შეუძლებელია მათი სრული გაიგივებაც, როგორც ამას ბიოლოგიური და ნატურალისტური თეორიების დამცველნი ჰქადაგებდნენ. ა. ფურცელაძე არც ამ მეორე უკიდურესობაში ვარდება. მან იცის, რომ საზოგადოება, მართალია, მატერიალური სამყაროს განვითარების უმაღლესი პროდუქტია, მაგრამ ამავე დროს ის არის სამყაროს სპეციფიკური ნაწილი და როგორც ასეთს, მას გააჩნია მოძრაობის მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ფორმები. ამიტომ ყოვლად შეუძლებელია საზოგადოებაში მექანიკურად გადავიტანოთ ბიოლოგიის, ფიზიკისა და სხვათა კანონები. ფრინველები და ცხოველები ბუნებაში მზამზარეულად არსებული საზრდოთი იკვებებიან, ადამიანი კი თავისი შრომის წყალობით ცვლის რა ბუნებას, თვითონ ჰქმნის პროდუქტს. ფრინ-

¹ ა. ფურცელაძე, „ნაქართველო“, თბზ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

ველები და ცხოველები გარემომცველ ბუნებას მხოლოდ თავიანთი სხეულის ორგანოებით ებრძვიან, ადამიანი კი ბუნებას ებრძვის და იმორჩილებს მის მიერ შექმნილი შრომის იარაღების მეშვეობით. ფრინველები და ცხოველები უგონო არსებანი არიან, ხოლო ადამიანი — გონიერი, ამიტომ შეუძლებელია მათი ცხოვრება ერთს წესს ექვემდებარებოდეს, ერთნაირი იყოსო, — ამბობს ა. ფურცელაძე. აქედან გამომდინარე, ა. ფურცელაძე შეურიგებლად ილაშქრებს, მაგალითად, ე. წ. „სოციალურ-დარვინიზმის“ წინააღმდეგ. ა. ფურცელაძეს, როგორც ზემოთ ამაზე ვრცლად გვქონდა საუბარი, არსებობისათვის ბრძოლის თეორია თვით ბუნებაში არ მიაჩნია დადასტურებულად, ხოლო საზოგადოებაში მით უფრო არ ცნობს მის მართებულებას. შინასახეობრივ ბრძოლას არსებობისათვის ბუნებაში ადგილიც რომ ჰქონდეს, საზოგადოებაზე მაინც არ შეიძლება მისი გავრცელება, იმიტომ რომ ადამიანი სხვა არსებაა, ხოლო ფრინველები და ცხოველები — სხვანაირი, — ამბობს ის: „ვთქვათ სწორეთ ისრეც არის, როგორც სპენსერი და დარვინი ისწავლებიან: წერო წეროს ამოწყვეტას ცდილობს და სწყვეტავს, მტრედი — მტრედის ამოწყვეტასა და დამონაგებას, ცხვარი — ცხვრისას, მგელი — მგლისას და სხვა. განა რაც ამათ შეჰფერით, გონიერს კაცსაც შეჰფერის ისა?! მხეცთა, ნადირთა, პირუტყვთა, მცენარეთა რომ ჰქნან ეგა, იმათ არცა აქვთ კაცის გონება, კაცის მოსაზრება, კაცის იარაღი ბუნებასთან საბრძოლველად... ნუთუ კაცმა, გონიერობით სავსე კაცმა, უნდა მიჰბაძოს და მაგალითად იქონიოს პირუტყვთა ყოველივე მოუსაზრებლობა და სიწამხდრე?!“¹.

როცა ბუნების მიმართ საზოგადოების სპეციფიკურ კანონებზე გვაქვს საუბარი, უნდა სხვათა შორის შევნიშნოთ, რომ ა. ფურცელაძე ასევე უაზრობად თვლიდა დრეპერის საკმაოდ ყბადაღებულ თეორიას ერის სიბერისა და სიკვდილის შესახებ. ადარებდა რა ერის ცხოვრებას ერთი ადამიანის ცხოვრებას, დრეპერი აკეთებდა არასწორ დასკვნას: ერიც იმავე ასაკობრივ

1 ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

საფეხურს გაივლის, რასაც ადამიანიო. „დრეპერი თავის უმთავრეს საგანში არის საშინლად შემცდარიო“, წერს ა. ფურცელაძე და მოჰყავს რა საამისო საბუთები, დაასკვნის: „მაშასადამე, ეს სწავლანიც სრულებით ეწინააღმდეგებიან დრეპერის აზრს, რომ ხალხი ბერდებოდეს თავისი ფიზიოლოგიურის პროცესის ძალით და იხოცებოდეს. ხალხი შეიძლება, რომ დაეცეს, მაგრამ იმისი აღდგენაც ადვილია და დაბერებული კაცის გაყმაწვილება კი შეუძლებელია“¹. ადამიანს, როგორც ბუნების ნაწილს, თავისი ფიზიოლოგიური კანონები აქვს, მისი დაბერება და სიკვდილი ბუნების კანონია, მაგრამ ეს კანონი სრულიადაც არ ვრცელდება საზოგადოებაზე იმიტომ, რომ „ერთი კაცი ვერ უდრის ერთს ხალხს ფიზიოლოგიური მსგავსებით; ის ვერ უდრის ვერც მთელს კაცობრიობას, რადგან არც კაცობრიობას აქვს იმგვარი კანონები თვის ცხოვრებისა, როგორც ერთ კაცს“.

ა. ფურცელაძე სამართლიანად ფიქრობს, რომ საზოგადოებრივ-ისტორიულ მოვლენებს თავისი განმსაზღვრელი მიზეზები აქვს, რომ საზოგადოების ფიზიონომია საბოლოო ანგარიშში გაპირობებულია გარკვეული წანამძღვრებით. დეტერმინიზმის პრინციპი, რაც ვრცელდება ცალკე ადამიანზე, ვრცელდება აგრეთვე მთლიანად საზოგადოებაზედაც, რომელიც ადამიანთა ჯგუფებისაგან შედგება: „როგორც ერთი კაცი არ არის თავის ნებაზედ დამოკიდებული, აგრეთვე არ არის თავის ნებაზედ დამოკიდებული არცერთი ხალხი და არც მთელი კაცობრიობა“². ა. ფურცელაძე მოითხოვს გამოკვლეულ იქნას ის მიზეზები, რომელიც განსაზღვრავს ხალხის ცხოვრებას, საზოგადოებრივ-ისტორიულ მოვლენებს. ქართულ მემკვიდრეობაში ის, მაგალითად, იმას უსაყვედურებს, „რომ ამათ არ იცინან, რა არის პოლიტიკა, რა საქმე, რა ძარღვი, რა მართული ამოძრავებს სახელმწიფო საქმეებსა; რა მიზეზი აღძრავს მტრო-

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბ. დ. ბაქრაძისა, ქუთნ. მნათობი“, 1872 წ., № 1.

² იქვე.

ბას ხალხთა შორის. ისინი ხედავენ მარტო კანს. რა დევს ამ კანში, რას ფარავს კანი — ამას არ კითხულობენ“¹.

მაგრამ რა განსაზღვრავს ა. ფურცელაძის აზრით, საზოგადოებრივ-ისტორიულ მოვლენებს? რითაა გაპირობებული საზოგადოების ფიზიონომია? ა. ფურცელაძის აზრით, საზოგადოებრივ-ისტორიულ მოვლენათა განმსაზღვრელი არის ცხოვრების გარემო-პირობები. ცხოვრების გარემო-პირობებში კი ის გულისხმობს გარემომცველი ბუნების ზეგავლენას საზოგადოებაზე; უფრო ზუსტად, ცხოვრების გარემო-პირობებში ქართველი პუბლიცისტის მიერ ნაგულისხმევია ამა, თუ იმ ქვეყნის გეოგრაფიული გარემო. გეოგრაფიული გარემო ა. ფურცელაძეს ესმის ფართო გაგებით, ე. ი. ყველა პირობის ერთობლიობით. მასში შედის არა მარტო რელიეფი, არამედ ბუნების სანახაობა საერთოდ: კლიმატი, საკვები, ნიადაგები და სხვა. „კაცის გაუმჯობესებაში უჭირავს დიდი ადგილი საზრდოს, ჰავას, ბუნების სანახაობას, ეთნოლოგიას და გეოგრაფიულს გარემოებათა“², — წერს ა. ფურცელაძე. ძირითადად გეოგრაფიული გარემოთი ხსნის ა. ფურცელაძე ცივილიზაციის მაღალ და დაბალ დონესაც დედამიწის სხვადასხვა ნაწილში. თუ მაგალითად, ევროპელები დღეს ასე განვითარებულნი არიან, ეს ა. ფურცელაძის აზრით, იმით აიხსნება, რომ „ევროპელნი თავისი წინაცხოვრებით, თავისი გეოგრაფიულის, ეტნოგრაფიულის, კლიმატიურის და სხვა ბუნების დამოკიდებულების გარემოებით იმ მდგომარეობაში იყვნენ დაყენებულნი“, რომ საბერძნეთის და რომის განათლების „მიღება ამათთვის გასაჭირი არ იყო“³. მაგრამ, მეორე მხრივ, „დაბალი რასის (ტომის) ხალხებს დამართვიათ სხვაფრივ, მათ არ მისცემიათ აშკვარი მარჯვე გარემოებანი და ისინი დროთა გან-

¹ ა. ფურცელაძე, „ბრძოლა საქართველოს მოსახლობად და საქართველოს შესაერთებლად ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო“, ტფილისი, 1911 წ., გვ. 8.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ქუთის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 3.

³ იქვე.

მავლობაში არა თუ წინ არ წასულან, არამედ პირიქით, უკან დაუწევიათ“.

გეოგრაფიულ გარემოთა კომპლექსში ა. ფურცელაძე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა, კერძოდ, ამა თუ იმ ქვეყნის კლიმატს. მისი აზრით, მეტად ცხელი ქვეყნის მცხოვრებნი მეტწილად მცენარეული საზრდოთი იკვებებიან, ხოლო ცივი ქვეყნის მცხოვრებნი — ხორცეული საკვებით. საკვების ეს სხვადასხვაობა მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს მათ ხასიათზე, აგებულებაზე, გონებრივ განვითარებაზე და სხვა. ამავე დროს, ცხელ ქვეყნებში საზრდო შედარებით უხვად მოდის, ხოლო ცივ ქვეყნებში — ძნელად. ამით არის გამოწვეული, ა. ფურცელაძის აზრით ის, რომ „ცხელი ქვეყნის კაცი... არ ცდილობს შრომას და ბეჯითობას“, ე. ი. ზარმაცია, მაშინ როდესაც „მეტად ცივი ქვეყნის კაცი კი იღლება მეტად და წყდება ნიადაგ მეცადინეობაში, რომ საზრდო იშოვოს“.

საზრდოს სიუხვე და ნაკლებობა უშუალოდ მოქმედებს მოსახლეობის რაოდენობის ზრდაზე. მაშინ, როდესაც ცივ ქვეყნებში ადამიანი „წყდება ნიადაგ მეცადინეობაში“, ცხელ ქვეყნებში „საზრდოს სიუხვის გამო ხალხი მეტად უანგარიშოდ მრავლდება“. მოსახლეობის მეტ-ნაკლები სიმჭიდროვე, ა. ფურცელაძის აზრით, თავის მხრივ დიდ როლს თამაშობს საერთოდ საზოგადოების სამეურნეო-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. იგი ამ მხრივ ისე შორს მიდის, რომ თვით სოციალური უთანასწორობის წარმოშობასაც ერთგვარად მოსახლეობის რაოდენობით ხსნის. „იქ სადაც მეტად მრავალი ხალხია, იქ მუშა ხელია... ამის გამო ყველა ცდილობს სხვაზედ იაფად იმუშაოს, რომ იმას უფრო მისცენ საქმე“, ამით ურცხვად სარგებლობენ „მუშის მოჭირავებლები... და თითქმის მუქთად იჭერენ მუშებს, და თითონ იმათის ნამუშევრით თანდათან მდიდრდებიან. რამდენიც ისინი მდიდრდებიან, იმდენი მღაბიო მუშა ხალხი ღარიბდება“¹. ასე გამოდის, რომ სოციალური უთანასწორობა მხოლოდ ცხელ ქვეყნებშია გავრცელებული და არა იმ ქვეყნებშიც, სადაც ცივი, ან ზომიერი კლიმატია. ამ

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 4.

ველგარულ, არასწორ წანამძღვარს ა. ფურცელაძე ზოგჯერ უხეშ შეცდომამდე მიჰყავდა: ვინაიდან საქართველოში ზომიერი კლიმატი იყო, ხოლო ზომიერ კლიმატს „ხალხის გამრავლებაც. შესაფერიის მოსდევდა“, აქ წარსულში თითქოს „მდიდართა და ღარიბთა შუა არ იყო დიდი განსხვავება ქონებაში“. უნდა აქვე შევნიშნოთ, რომ ა. ფურცელაძე სხვა შემთხვევაში ხშირად გვერდს უვლიდა აღნიშნულ ველგარულ წანამძღვარს, ივიწყებდა მას და ფხიზელი პუბლიცისტის ალლოთი აკეთებდა სწორ დასკვნებს წარსულში არსებულ სოციალურ ვითარებაზე.

ა. ფურცელაძე გეოგრაფიულ გარემოსთან ერთად ერთგვარ მნიშვნელობას ანიჭებდა მოსახლეობის სიმჭიდროვესაც. ასე მაგალითად, ევროპის ცალკეული ქვეყნების კოლონიზატორულ პოლიტიკას სხვა ხალხების მიმართ ა. ფურცელაძე იმით ხსნის, რომ ევროპელებს ტერიტორია მცირე აქვთ, ხოლო მოსახლეობის რიცხვი საკმაოდ დიდია. არ ყოფნით რა თავიანთი ტერიტორია, ისინი იძულებული არიან შეავიწროვონ სხვებიო. „ევროპელთ არ შეუძლიან, რომ არ დასახლდნენ ამათს ადგილებში, რაკი ისინი არიან მეტად ვიწროთ თავის ქვეყანაში“¹. ამით არის გამოწვეული, ა. ფურცელაძის აზრით ის, რომ „პატარა კუნძულზედ მცხოვრები ინგლისელები „ელტვიან ამერიკას“².

გარკვეული შეხედულება ჰქონდა ა. ფურცელაძეს, კერძოდ, საქართველოს გეოგრაფიულ პირობებზე და მის მკვიდრთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. „აქო, — წერდა ის საქართველოს შესახებ, — ბუნება არც ისეთი უხვია, რომ კაცს თავის ამაგს ტყუილად უკარგავდეს... აქ არ იყვნენ არც ძლიერნი წყალნი... არც გონების შესაკრთობელნი ტყენი, არც თვალმიუწვდომელი, გამხმარი, დამწვარი და ქვიშით მოფენილი ვაკეები...არც საზარელი მიწის ძვრანი“ და სხვა. ამასთან, საქართველო მდებარეობს აზიისა და ევროპის გზაზე. სამხრეთ აზიიდან ევროპისაკენ დაძრულ ხალხს საქართველოს ტერიტორიაზე უნდა გაეე-

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 4.

² ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თხზ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

ლო, მაგრამ აქ მოდიოდნენ მხოლოდ რჩეულნი, რომელთაგან „სდგებოდა საქართველოს ხალხის სისხლი“. აი, ყველაფერმა ამან განაპირობა ის, რომ „უკეთესი რასა (ტომი) დედამიწის ზურგზედ არის კავკასიის რასა (ტომი) და ამ რასაში (ტომში) უკირავთ ქართველებს ერთი პირველ ადგილთაგანი“.¹ სხვათა შორის, ა. ფურცელაძე გეოგრაფიული გარემოს გავლენით ხსნიდა რელიგიების აღმოცენებასა და არსებობასაც: „ყველგან ბუნებამ, სადაც იმისი მოვლინებანი იყვნენ საზარელნი და შემაშფოთებელნი, დაჰბადა ხალხში... ცრუ რელიგიური წარმოდგენანი“, ხოლო ვინაიდან საქართველოს „ბუნება არ იყო ამგვარი“, ა. ფურცელაძის აზრით, ქართველებს არა ჰქონდათ „თავის საკუთარი რელიგიური სწავლანი და წარმოდგენანი“, არამედ ისინი „იყვნენ შემოტანილნი სპარსეთიდან, საბერძნეთიდან და სხვა“.

როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძე სოციოლოგიაში გეოგრაფიული მიმდინარეობის, ე. წ. „გეოგრაფიული მატერიალიზმის“ წარმომადგენლად გვევლინება. კერძოდ, ქართველი პუბლიცისტი ემხრობა ინგლისელ სოციოლოგ ბოკლის გეოგრაფიულ თეორიას. საერთოდ, მე-19 საუკუნის 60—70-იან წლებში ბოკლი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა როგორც რუსეთსა, ისე საქართველოში. 1872 წელს ჟურნალ „მნათობის“ ფურცლებზე ა. ფურცელაძემ მაღალი შეფასება მისცა დ. ბაქრაძის ისტორიულ გამოკვლევას „საქართველო“, როგორც ისეთ ნაშრომს, რომელიც დაწერილია „ბოკლის მეთოდზედ“. ბოკლის გეოგრაფიული თეორიის გავლენა ა. ფურცელაძეზე განსაკუთრებით შესამჩნევია 70-იან წლებში.

მაგრამ საზოგადოებრივი ცხოვრების პირობები, ა. ფურცელაძის აზრით, მარტო გეოგრაფიული გარემოთი არ განისაზღვრება. საზოგადოებრივი ცხოვრების პირობათა ცნებაში ის გულისხმობდა აგრეთვე საზოგადოების ეკონომიურ წყობილებას, უფრო ზუსტად, საზოგადოების ეკონომიურ მდგომარეობას. „ეკონომიური უძლურება აუძლურებს კაცს აგებუ-

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 4.

ლებითაც, გონებითაც, ზნეობითაც“¹, — ამბობს ა. ფურცელაძე 70-იან წლებში დაწერილ ვრცელ სტატიაში „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, და ამით გარკვეულად მიუთითებს ადამიანთა და, მაშასადამე, საზოგადოების ეკონომიური მდგომარეობის როლზე საზოგადოების განვითარებაში. „საეროვნო თავის დაცვაში, — წერს ა. ფურცელაძე, — უჭირავს დიდი ადგილი ეკონომიურ ძალას. ვისაც უნდა მიჰყვეს დაწინაურებულთა ერთა მხარდამხარ, ის უთუოდ ამ ხალხების თანასწორი უნდა იყოს ეკონომიურათ. სწავლაც, ეროვნებაც, დაცვაც, პოლიტიკური ძლიერებაც, თავისუფლებაც კაცს უნდა უფრო ეკონომიური კეთილდღეობისათვის. ამავე დროს ყველა მათი გაძლიერება, რაც ახლა დავასახელებთ, არის დამოკიდებული ერის ეკონომიურს მდგომარეობაზედ“². საზოგადოების ეკონომიურ მდგომარეობაზე, როგორც საზოგადოების განვითარების საფუძველზე და მთავარ პირობაზე, ა. ფურცელაძე ყურადღებას ამახვილებს განსაკუთრებით 80-იანი წლებიდან. სტატიაში „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“ (1885 წ.), ა. ფურცელაძე ვრცლად, საგანგებოდ ეხება ამ საკითხს და აღნიშნავს, რომ საზოგადოების ცხოვრებაში უპირატესი როლი, შეიძლება ითქვას, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მატერიალურ ფაქტორს. „ბიჭიკელამ რომ ღომი არ მოიყვანოს, ოპანეზამ — ძველთესლი, ღვთისავარამ — ახალთესლი, შენი პატი, ბალა-ლაიკინი, დერჟიმორდა რას მიირთმევდნენ? — ვერაფერსა. მაშასადამე, შიმშილით დაიხოცებოდნენ. პატიმ რომ არ იმღეროს, ბალალაიკინმა არ იყბედოს, დერჟიმორდამ არ დაიცვას უწყესოთა წესი, რა დაუშავდებოდა ქვეყანას? — დიდი არაფერი; უპატოთ, უბალალაიკინოთ, უდერჟიმორდოთ ყველა ისევ იცოცხლებს... მაშასადამე, ვისი შრომა უფრო საჭიროა: ბიჭიკელასი, არუთინასი, — თუ იმათი?“³. ცოტა ქვემოთ, ა. ფურცელაძე სვამს კითხვას, თუ „ვისი ნიჭი უფრო პატივსაცემია: პატისა თუ ბიჭიკელასი? — და თვითონვე პასუხობს: — ბიჭიკელა იჩენს

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 16.

² იქვე, გვ. 61.

³ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

ნიკს იმისთანა საქმეში, რომელიც ქვეყანას არჩენს და აძლევს სიცოცხლეს, ჯანს, სიმრთელეს, ურომლისოდაც ქვეყანა ამოწყდება, პატი იჩენს ნიკს იმისთანა საქმეში, ურომლისოდაც ყველა კარგად სცხოვრობს და არავინ არ ისაკლისებს“. მატერიალური ფაქტორი, ა. ფურცელაძის აზრით, არამცთუ უბრალოდ უდიდეს როლს თამაშობს საზოგადოებაში, არამედ ის არის საფუძველი და პირდაპირი მიზეზი ცხოვრების სხვა მრავალი მოვლენისა. ადამიანთა სულიერი ცხოვრება უშუალოდ ეკონომიკაზე, მატერიალურ მდგომარეობაზეა დამოკიდებული და მით არის გაპირობებულიო, — ამბობს ა. ფურცელაძე. „ის მეცნიერნი, — გამომძიებელნი, გამომკვლევებელნი რომ არიან, ამ მოგონებებსა და გამოკვლევებში ვინ უწყობს იმათ ხელს? ვინ უთესავს? ვინ უხნავს?.. — ბიჭიკელა და არუთინა არა? განა უამათოთ შესძლებდნენ თავის საქმეს? მისწვდებოდნენ თავის სურვილს? მაშასადამე, განა ამ გამოკვლევებსა და მოგონებებში ბიჭიკელას, ღვთისავარას, ხარლანას, არუთინას დიდი წილი არ უდევთ? უამათოთ ეს მეცნიერნი და გამოცდილების კაცნი ცასა და ქვეყანას და ან მეზობლის კრუხის საბუდრებიდამ კვერცხების დაკარგვას გამოიკვლევდნენ?“¹. და შემდეგ: „უპატიოთ, უბალალაიკინოთ, უდერჟიმორდოთ ადვილად გადივლება და თუ ქუჩის მწმენდავები, მენაგვენი და სხვა ამისთანაები არ იქნებიან, მაშინ ნიუტონსაც... ჰუმბოლტსაც, ვაშინგტონსაც... პატისაც და სხვათა სენი მოედებათ და გასწყდებიან, ველარცარას ქვეყნისათვის, ველარცარას თავისთვის და ვერცარას სხვებისთვის ველარ გაარიგებენ“. სხვათა შორის ა. ფურცელაძე ფიქრობს, რომ ვინაიდან „ბიჭიკელას და გოგიტელას ამ საქმეებში (გამოკვლევებსა და, საერთოდ, სულიერი ცხოვრების სხვა დარგებში — ვ. ვ.) დიდი ნაწილი უდევთ“, სწორედ ამიტომ ამ ადამიანებს, ე. ი. მატერიალური დოვლათის მწარმოებლებს უნდა ედოთ „თანასწორ წილ გამოკვლევებსა და მომგონებლებთან“ და ამათ შრომის მეტი ფასი უნდა მიეცეთ, ვიდრე პატის და დერჟიმორდსო.

თავის მთელ რიგ პუბლიცისტურ წერილებში, ა. ფურცე-

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ლაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

ლაძე არაერთგზის ხაზგასმით მიუთითებს, კერძოდ, თავისი ქვეყნის — საქართველოს შემდგომი განვითარების საქმეში ეკონომიური ფაქტორის უდიდეს როლზე, რასაც ნათლად ადასტურებს, მაგალითად, მის მიერ მანქანური წარმოებისა და, საერთოდ, მრეწველობის განვითარების კატეგორიული მოთხოვნა.

ეკონომიური მდგომარეობა უშუალოდ წარმართავს ადამიანთა ცხოვრებას და, მაშასადამე, მთელი საზოგადოების განვითარებასაც. „ტანისამოსი, ფეხსაცმელი, დასახურავი, სახლის ავეჯეულობა და სხვანი მრავალნი ისეთი საქიროებანი არიან, რომ უამათოდ არ შეიძლება“¹, და როცა ადამიანს ეს პირველმოთხოვნილების ნივთები არა აქვს, ის იძულებულია ჩაიდინოს ათასი ბოროტება და ავაზაკობა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას მოელის სიკვდილი. ბევრგან გარკვეულად ლაპარაკობს ა. ფურცელაძე, რომ „შიშშილი არის პირველი შემძვრელი კაცისა“. როგორც გაკვრით ზევეთაც გვქონდა საუბარი, ა. ფურცელაძე კატეგორიულად უარყოფს იდეალისტურ შეხედულებას სიკეთისა და ბოროტების თანდაყოლილობაზე. ვინაიდან თოთა და მაცი ხვითია, ტოტოლა და ჯირკუა ყაჩაღებად არ დაბადებულან, არამედ ასეთებად შემდეგ გახდნენ ცხოვრების გარემო პირობების წყალობით, ა. ფურცელაძის აზრით, ამ ადამიანებს არც დანაშაული მიუძღვით თავიანთ საქციელში. ზემოთ არაერთხელ ციტირებულ გამოუქვეყნებელ სტატიაში „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“ ა. ფურცელაძე წერს: ცხოვრება დღეს ისეა მოწყობილი, რომ „კაცი იძულებულია ბოროტით იცხოვროს, ეს ბოროტი ნავარჯიშევი კაცობრიობაში საუკუნეებით ხდება სამკვიდრო ნიჭად, და ამის მიზეზია, რომ შეიქმნა ტიპი ცოდვილთა და დამნაშავეთა. მაშასადამე, ეს ამ ცოდვილთა და დამნაშავეთა ბრალი არ ყოფილა, ყოფილა მიზეზი უწესო კაცთ უხეშობისა, უწესო კაცთ წყობილებისა. მაშასადამე, მათი დასჯა იქნება უსამართლობა, და დამნაშავენი და ცოდვილნი ესენი კი არა, მათი დამსჯელნი იქნებიან, რადგან სჯიან უდანაშაულოთა“. საკითხის ამ მატერიალისტური გადაწყვეტიდან ა. ფურცელაძე შემდგომ ნაბიჯსაც დგამს წინ, აქე-

¹ ა. ფურცელაძე, „რჩეული ნაწერები“, თბილისი, 1951 წ., გვ. 146.

დან მას გამოაქვს რევოლუციურ-პრაქტიკული დასკვნა: საჭიროა ცხოვრების, გარემო პირობების შეცვლა, რათა გარდაიქმნან ადამიანებიც, რომლებიც ამ პირობებზე არიან დამოკიდებული. „გადააბრუნე წუთი სოფელი, აილე ხელი სხვების ჯანისა, და ტვინის წოვაზედ, მიეცი მას მისი შრომის ფასი, უყურე მაგას, როგორც შენს ტოლს კაცს; მიეცი გარემოება, რომ არ ესაჭიროებოდეს სხვისი ტაცება, პარვა, მალვა და მაშინ შენც მოსვენებული იქნები და ეგეცა. როგორც ბრძოლამ ცრუ რამისათვის შექქმნა ეგ ტიპი, აგრეთვე გარდაქმნის მაგ ტიპს კაცთა შორის სიყვარული, სათნოება, თანასწორობა“¹. სრულიად სამართლიანად ამბობს მაცი ხვითიას დამცველი ფრანგი ვეჟილი: „მიეცით ხალხს ადგილი სახელმწიფო საქმეებსა და მმართველობაში; დაუშართეთ გზები, მიეცით საყოველთაო სწავლა, სწავლა ნამდვილი... მიეცით საღსარი, რომ არ შეეძლოს ერთს მეორეზედ წარმატება... ერთი სიტყვით, მოაშორეთ ბოროტის მოქმედი ამ საქმის აღმძვრელნი გარემოებანი და მაშინ აღარ მოგიწდებათ ამ კაცთა დასჯა, რომელთაც თავის ცოდვებში არ მიუძღვით არავითარი დანაშაული“². ა. ფურცელაძე სრულიად ეთანხმება, მაგალითად, ფრანგ უტოპისტ ოუენს, რომელიც „დარწმუნებული იყო, რომ კაცი ბუნებით არც ავისა და არც კარგის ზნით არ იბადება. კაცს ახდენს და აკეთებს ის, რასაც ჰხედავს და რასაც იმაზედ მოქმედება აქვს... მაშასადამე, რაც ეხლა ახდენს კაცს და ჰბადებს ცუდს საქმეებს, ყოველივე უნდა მოისპოს“³.

ამრიგად, საჭიროა თვით ცხოვრების შეცვლა; „რაკი შეიცვლება გარემოებანი, შეიცვლებიან ამ გარემოებაზედ დამოკიდებული ვითარებანიცა“⁴. ამ დებულების საილუსტრაციოდ ა. ფურცელაძეს მოჰყავს საფრანგეთის მაგალითი. გიზის ქალა-

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ლალოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

² ა. ფურცელაძე, „რჩეული ნაწერები“, თბილისი, 1951 წ., გვ. 151.

³ ზ. მონენიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

⁴ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თხზ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

ქის ერთ-ერთ ფაბრიკაში, სადაც ასოციაციების წყალობით ცხოვრების პირობები გაუმჯობესდა, საგრძნობლად იკლო სიკვდილიანობისა და დანაშაულობის რიცხვმა. „ქარგ გარემოებაში აქ არამცთუ სნეულებათ იკლეს და თვით მცირე დანაშაული და ერთმანეთის წყენაც იშვიათიაო“, — წერს ა. ფურცელაძე. სხვაგანაც აუცილებელია „უნდა იკლოს ხოცვამ და სხვა ბოროტებათა და იმატონ კეთილთა, რაკი გარემოებანი შეიცვლებიან საკეთილოთა. ერთი სიტყვით, შეიცვალა გარემოება სასარგებლოდ მუშა ხალხისა და შეიცვალა იმათი ვითარებანიცა. შეიცვლება მთელს ევროპაში ახლანდელი საზოგადო მდგომარეობა... და სულ მთლად შეიცვლებიან ის სტატისტიკური ციფრანიცა, რომელსაც ეხლა ვხედავთ ყოველ სტატისტიკაში“¹. ასევე საკმარისია სამეგრელოს მკვიდრთ გავუუმჯობესოთ პირობები და აქაც ბოლო მოეღება ქურდ-ბაცაცობას, ყაჩაღობას და სხვა მის მსგავსს.

ის ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე საზოგადოების არსებობისა და განვითარების ერთ-ერთ ძირითად პირობად ეკონომიურ მდგომარეობას მიიჩნევს, თავისთავად მეტად ჭაყურადღებოა. სამწუხაროდ, ამ მიმართულებით ამაზე შორს ქართველი პუბლიცისტი არ მიდის. ა. ფურცელაძისათვის ბოლომდე გაუგებარი დარჩა ის უდავო დებულება, რომ საზოგადოების ფიზიონომიას განსაზღვრავს მატერიალური დოვლათის წარმოების წესი. ა. ფურცელაძემ იცის, რომ საზოგადოებას არსებობა არ შეუძლია მატერიალური დოვლათის გარეშე, ხოლო მატერიალურ დოვლათს აწარმოებენ ადამიანები გარკვეული სახის შრომის იარაღებით. ე. ი. ა. ფურცელაძე ამჩნევს საწარმოო ძალებს, მაგრამ იგი ვერ ხედავს მედლის მეორე მხარეს — წარმოების მეორე არსებით მომენტს — წარმოებით ურთიერთობას. ა. ფურცელაძის მიხედვით გამოდის, რომ მხოლოდ წარმოების ერთი მხარე — საწარმოო ძალები (ადამიანები და შრომის იარაღები) განსაზღვრავენ საზოგადოების ფიზიონომიას იმისაგან დამოუკიდებლად, თუ როგორია წარმოების მეორე მხარე, ე. ი. თუ როგორ წარმოებით ურთიერთობაში იმყოფ-

¹ ა. ფურცელაძე, „საქართველო“, თბ. დ. ბაქრაძისა, ჟურნ. „მნათობი“, 1872 წ., № 1.

ფებიან დოვლათის მწარმოებელი ადამიანები. უფრო მეტიც, ა. ფურცელაძის აზრით, საზოგადოების ეკონომიური მდგომარეობა, რაზედაც ის ასე ბევრს მსჯელობს თავის პუბლიცისტურ წერილებსა და მხატვრულ ნაწერებში, თურმე, თავის მხრივ უშუალოდ დამოკიდებულია საზოგადოებრივ ცნობიერებაზე: „ხალხის წარმატება არის დამყარებული მეცნიერებაზედ, ცოდნაზედ, გამოცდილებაზედ, თანასწორობის აზრის მიხვედრასა და დამკვიდრებაზედ, ერთის სიტყვით გონებაზედ. რომელიც უნდა იყვეს დამყარებული გამოცდილების ცოდნაზედ“¹. გამოდის რომ, საზოგადოებრივი ყოფიერება ცნობიერებაზეა დამოკიდებული და არა პირიქით. ეს უკვე აშკარად იდეალიზმია და ქართველი პუბლიცისტი მის ტყვეობაში მოექცა სწორედ იმიტომ, რომ ვერ გაიგო წარმოების წესის განმსაზღვრელი როლი საზოგადოების განვითარებაში. ანიჭებდა რა გონებას გადაქარბებულ მნიშვნელობას, ა. ფურცელაძე ხშირად გულუბრყვილოდ იცავდა იმ აზრს, რომ ადამიანთა მდგომარეობას გააუმჯობესებდა სწავლა-განათლება, რომ საზოგადოებრივ ცხოვრებას განსაზღვრავდა იდეები და შეხედულებები.

რაკი საზოგადოებრივი ცხოვრების განმსაზღვრელ ფაქტორად იდეები და შეხედულებები იქნა აღიარებული, ბუნებრივია, ისტორიის მამოძრავებელი ძალაც ამ იდეათა და შეხედულებათა მატარებელი კრიტიკულად მოაზროვნე პიროვნებები უნდა ყოფილიყვნენ. აქედან მოდის ა. ფურცელაძის მიერ რიგ შემთხვევებში ცალკეულ ისტორიულ პირთა იდეალიზაცია. გიორგი სააკაძეზე, მაგალითად, ის წერს, რომ მან „სამ გზის იხსნა საქართველო მოსპობისაგან“. ა. ფურცელაძის აზრით, გიორგი სააკაძეს „თავისი ძლიერი მკლავითა და ღონით“ შეეძლო გაესწორებინა მთა და ბარი, მოეშალა ფეოდალიზმი და მოეთხარა პარტიკულარიზმის ძირები. ახდენს რა გიორგი სააკაძის პიროვნების იდეალიზაციას, ა. ფურცელაძე დასძენს: „მოკვდა ეს დიდებული კაცი და მასთან დაიმარხნენ მისი დიდებული საქმენი და წყობილებანი. ჩავიდა ის საფლავს და ჩაესვენა სა-

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა „ივერიის“ მაისის შინაურს მიმოხილვაზედ“, ჟურნ. „იმედი“, 1882 წ., № 7 და № 8.

ქართველოს მზეც. მის უკან აღარ იყო ძალა და ღონე იმისი საქმეების შესასრულებლად¹.

იდეალისტურად ხსნის ა. ფურცელაძე სხვა მთელ რიგ ისტორიულ პროცესებსაც, მათ შორის, მაგალითად, კერძო საკუთრების წარმოშობასაც. მისი აზრით, კაცობრიობამ გვერდი „აუქცია ნამდვილსა და სწორ გზას“, რის შედეგად წარმოიშვა „უთანასწორობა შეძლებასა და წოდებათა შორის“. აღამიანებმა დასაწყისშივე დაუშვეს უხეში შეცდომა, „არ ჩაუფიქრდნენ თავის მომავალს, იხარბეს და დაუწყეს მამულებს დასაკუთრება და საშვილიშვილოდ დამკვიდრება“. ამან გამოიწვია საზოგადოების ორ ანტაგონისტურ ბანაკად გათიშვა: თუმცა ხალხებმა შეძლეს როგორც მონობის, ისე ბატონყმობის მოშლა, მაგრამ „უფლება არ დაიჭირა თითონ ამ ხალხმა... შემძლე და უფლების მქონე კაცთ ისარგებლეს ამითი და დასდევს ისეთი წესი, რომელთაც გადააქარბეს მონობასაც და ბატონობასაც: ეს წესი არის ბატონობა ქონებისა ანუ უკეთა ვსთქვათ კაპიტალისა“².

ძირითადად იდეალისტურია ა. ფურცელაძის შეხედულება სოციალიზმის განხორციელების გზების შესახებაც. იბრძოდა რა კაპიტალიზმის, როგორც ანტაგონისტური საზოგადოებრივი ფორმაციის წინააღმდეგ, ა. ფურცელაძე ოცნებობდა უკეთეს საზოგადოებრივ წყობილებაზე — სოციალიზმზე, მაგრამ სოციალიზმი მას არ ესმის, როგორც „ორი ისტორიულად წარმოშობილი კლასის — პროლეტარიატისა და ბურჟუაზიის — ბრძოლის აუცილებელი შედეგი“³. სოციალიზმის საფუძვლად ა. ფურცელაძეს მიაჩნია გონება, ხოლო აქედან გამომდინარე, არსებული საზოგადოებრივი ფორმაციის შეცვლას და სასურველი წყობილების დამყარებას ის მოითხოვს არა რევოლუციის, არა კლასთა ბრძოლის გზით, არამედ ცხოვრების თან-

¹ ა. ფურცელაძე, „ბრძოლა საქართველოს მოსასპობად, და საქართველოს შესაერთებლად ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო“, ტფილისი, 1911 წ., გვ. 403.

² ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 8, 9.

³ კ. მარქსი, ფრ. ენგელსი, „რჩეული ნაწერები“, ტ. II, გვ. 152.

დათან გაუმჯობესების, მისი რაციონალურად მოწყობა-
პროგვარების გზით.

აცხადებდა რა იდეალური საზოგადოებრივი ფორმაციის
საფუძვლად გონებას, ა. ფურცელაძე ყოველთვის დიდ მნიშე-
ნელობას ანიჭებდა ინტელიგენციას, როგორც ისეთ ძალას, რო-
მელიც ხალხში სწავლა-განათლებას, ცოდნას გაავრცელებდა
და ამით ხელს შეუწყობდა ცხოვრების პირობების გაუმჯობე-
სებას. ქართული მწერლობის საამაყო საქმედ ა. ფურცელაძეს
მიაჩნდა, რომ ის „სულ იმის მეცადინეობაში იყო, რაც შეიძ-
ლება გაემრავლებინა ინტელიგენცია, თუ შეიძლება მთელი
ერი ექცია ერთ მთელ ინტელიგენციად“¹. ის, რასაც წინათ
„ძლიერი მკლავია და ღონის“ პატრონი კრიტიკულად მოაზ-
როვნე პირები აკეთებდნენ, მე-19 საუკუნეში ეს უნდა გაეკე-
თებინა ინტელიგენციას.

როგორც ვხედავთ, ისტორიის გაგების საკითხში ა. ფურ-
ცელაძე იდეალისტია, მაგრამ ქართველი პუბლიცისტის სასა-
ხელოდ უნდა ითქვას, რომ ის ამავე დროს არაიშვიათად თავს
აღწევს იდეალიზმის ტყვეობას და იძლევა რიგი საზოგადოებ-
რივ-ისტორიული მოვლენების მატერიალისტურ ახსნას.

ა. ფურცელაძის მიერ საზოგადოებრივ-ისტორიული მოვლე-
ნების მატერიალისტურად ახსნის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს
წარმოადგენს, მაგალითად, იმისი კატეგორიული მტკიცება, რომ
ისტორიის მამოძრავებელი ძალა არის ხალხი. ქართველი პუბ-
ლიცისტი სამართლიანად ფიქრობს, რომ საზოგადოების ისტო-
რია იყო არა მეფეთა და მხედართმთავართა ისტორია, არამედ
ხალხის ფართო მასების ისტორია. ამ საკითხს ა. ფურცელაძის
მოღვაწეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია.

თავის ისტორიულ თხზულებებსა და პუბლიცისტურ წერი-
ლებში ა. ფურცელაძე შეგნებულად ილაშქრებს საქართველოს
ისტორიულ წარსულში მეფეთა და მხედართმთავართა როლის
გადაქარბებული შეფასების წინააღმდეგ. ისტორიულ მოთხ-
რობაში „დავით ასლანიშვილ-ჯანდიერი“ იგი, მაგალითად,
აშკარად უპირისპირდება იმ ავტორებს, რომელთაც შაჰ-აბასის
წინააღმდეგ მებრძოლებად გამოჰყავდათ დიდგვაროვანი პირე-

¹ ა. ფურცელაძე, „ენა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5912/49.

ბი. კერძოდ, ა. ფურცელაძე აქ საყვედურობს დრამატურგ დ. ერისთავს, რომელმაც თავის „სამშობლოში“ მტრის წინააღმდეგ მეზრძოლებად დასახა ლიონიძეები და ხიმშიაშვილები. ა. ფურცელაძის აზრით, ეს არის საქართველოს ისტორიის დამახინჯება, მისი გაყალბება. „შენ წარმოდგენილი გაქვს, — მიმართავს ის მკითხველს, — რომ შაჰ-აბასის წინააღმდეგნი და მეზრძოლნი იყვნენ ლიონიძეები, ხიმშიაშვილები და ამისთანები. ნამდვილად კი... ვინ იყვნენ ქართველებში მეზრძოლნი და წინააღმდეგნი შაჰ-აბასისა, მხსნელნი თავის სამშობლო ქვეყნისა. შენ არა იცი რა. აი, ეს ჯოცნობი შენთვის კაცო არის ის ზღაპრული კაცი კი არა, რომელსაც შენ ხედავ „სამშობლოში“, არის ნამდვილი მომქმედი კაცი, თავგანწირული თავის ქვეყნისათვის, დამხსნელი თავის სამშობლოს ტყვეებისა და მთლად მოწყვეტისაგან“¹. ა. ფურცელაძე აქ ეკამათება არა მხოლოდ დ. ერისთავს, არამედ ყველა იმ კალმოსანს ვინც მისი აზრით, ისტორიის გაფანტასტიურებას ახდენს.

ა. ფურცელაძის აზრით, მაღალი წრის წარმომადგენლებმა კი არ დაიცვეს საქართველო, არამედ პირიქით, სწორედ ესენი იყვნენ მიზეზნი ქვეყნის დაკნინებისა და, საერთოდ, ყველა იმ უბედურებისა, რაც წარსულში სუფევდა. განსხვავებით იმ მწერლებისა და ისტორიკოსებისაგან, რომლებიც წარსულში მხოლოდ ამალღებულს და მისაბადს ამჩნევდნენ, ა. ფურცელაძე სამართლიანად ფიქრობდა, რომ წარსულს დადებითთან ერთად უარყოფითი მხარეებიც გააჩნდა. წარსულის ყველაზე დიდი ნაკლი, მისი აზრით. იყო საქართველოში ხშირი შინაგანი სახელმწიფოებრივი კონფლიქტები. ფეოდალური პარტიკულარიზმი. საქართველო დაყოფილი იყო მრავალ ფეოდალურ სამთავროდ, ამ სამთავროებს შორის კი მუდმივი კინკლაობა და შუღლი არსებობდა, რაც ასუსტებდა სახელმწიფოს ცენტრს. მის ეროვნულ სხეულს.

ა. ფურცელაძემ ჯერ კიდევ 1866 წელს გარკვეულად მიუთითა, რომ ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსულისათვის დამახასიათებელი იყო „შიგნით უთანხმოება, აღრეულობა, ძალ-

¹ ა. ფურცელაძე, „დავით ასლანიშვილ-ჯანდიერი“, ტფილისი, 1888 წ., გვ. 2, 3.

მომრეობა და მფლობელმონაობა, უთაურობა და სრული მართვის უმეცრება მომეტებულის ნაწილის ჩვენის მეფეებისა!“¹. ფეოდალურ სამთავროთა კიდევანობა და კინკლაობა დამღუპველად მოქმედებდა სახელმწიფოზე, წარმოადგენდა ერთ-ერთ დამაბრკოლებელ ფაქტორს საქართველოს კულტურული და ეკონომიური დაწინაურების გზაზე. „განხეთქილება სხვა და სხვა ძლიერს გვარებსა და წოდებებში... დაუცხრომლად ჰმოქმედებდნენ ადრინდელ დროს ჩვენს სამშობლო მამულზედ, იყვნენ დამაბრკოლებელნი მიზეზნი“². რომანში „მაცი ხვითა“ ა. ფურცელაძე ერთგან წერს: „ერისთავნი, რომელნიც ინიშნებოდნენ ხალხისა, მამასახლისებისა და ბოლოს დროს მეფეებისაგან, იქცნენ უძლურებისა გამო ქვეყნის მმართველებისა, მემკვიდრეებათ, გადაუდგნენ მეფეთა და დააწესეს ცალკე სამთავროები, რომლებითაც ისინი არამც თუ არა ჰშველიდნენ თავის ნათესავ ერს და თავის მეფეებს, პირიქით, არ უშლიდნენ მტრობას“³. ის, რასაც აქ ა. ფურცელაძე პუბლიცისტური ენით მოგვითხრობს, შეეხება მთლიანად საქართველოს. ქვემოთ კი რომანში მწერალი ფეოდალური კიდევანობისა და შინაგანი სახელმწიფოებრივი კონფლიქტების სურათებს მხატვრულად გვიჩვენებს დასავლეთ საქართველოს მაგალითზე. ჩვენს წინ იშლება მე-17—მე-18 საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს სამთავროთა — სამეგრელოს, აფხაზეთისა და სხვათა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული სურათები. დაუსრულებელ კინკლაობასა და შუღლს ბოლო არ უჩანს არა მარტო ამ სამთავროთა შორის, არამედ თვითონ სამთავროებს შიგნითაც.

სამთავროთა შორის საფუძველს მოკლებული ბრძოლები და შინაგანი სახელმწიფოებრივი კონფლიქტები მარტო დასავლეთ საქართველოსათვის არ იყო დამახასიათებელი. ანალოგიური მდგომარეობა იყო აღმოსავლეთ საქართველოშიც,

¹ ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

² იქვე.

³ ა. ფურცელაძე, „ჩვეული ნაწერები“, თბილისი, 1951 წ., გვ. 38, 39.

ქართლ-კახეთის სამეფოში, რაც ა. ფურცელაძემ ყველაზე რელიეფურად დაგვიხატა ტრაგედიაში „დიდი მოურავი“ და ისტორიულ ნარკვევში „ბრძოლა საქართველოს მოსასპობად და საქართველოს შესაერთებლად ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო“. ქართველი დიდგვაროვანი პირები მეფის ხელისუფლების გაძლიერებაში თავიანთი პრივილეგიების შელახვას ხედავენ, რაც მათ საფუძველს აძლევთ თავდაუზოგველად იბრძოლონ სახელმწიფოს ცენტრისა და მთლიანი საქართველოს წინააღმდეგ. ერისთავ-მთავრები გაიძვერა ფეოდალის შადიმან ბარათაშვილის იდეური ხელმძღვანელობითა და შთამგონებით სამეფო სასახლეში ინტრიგის ქსელებს აბამენ და სუსტი ნებისყოფის მეფეებიც თეიმურაზ I და ლუარსაბ II ადვილად ებმებიან მასში.

ა. ფურცელაძე არაერთგან დამაჯერებლად გვიჩვენებს ქართველ დიდებულთა და მეფე-მთავართა პოლიტიკური თვალსაწიერის სივიწროვეს. მეფე-დიდებულნი ხშირად უმძიმესი განსაცდელის წუთებშიც კი, როდესაც მტერი საქართველოს აოხრებით ემუქრება, არ იშლიან თავისას, უსაფუძვლო პატივმოყვარეობით გამოწვეულ შუღლსა და კინკლაობას. აი, მარაბდის ველი. მრავალრიცხოვანი მტერი მოადგა საქართველოს კარს. მდგომარეობა მეტად კრიტიკულია, საქართველოს ბედი ბეწვზე ჰკიდია... საჭიროა ერთსულოვნება და ორგანიზებულობა, მაგრამ ამაოდ.

„მაშინაც, როცა ამ ცხარე ომში
ბეწვზედ ეკიდა ბედი ქართველთა...
ქართველთ დიდებულთ არ მოიშალეს
საქმენი ქვეყნის წამხდენ-გამტენი“¹.

მაინც რა მოხდა? — ქართველი ჯარის ნიჭიერ ხელმძღვანელსა და შთამგონებელს დიდ მოურავს, გიორგი სააკაძეს, „ხელთ წაჰგლიჯეს მთავარსარდლობა“, რამაც გადაწყვიტა კიდევ ომის ბედი.

ფეოდალური პარტიკულარიზმისა და შინაგანი სახელმწი-

¹ ა. ფურცელაძე, „მარაბდა“, 1894 წ., გვ. 19 და 23.

ფოებრივი კონფლიქტების სურათები დაგვიხატა ა. ფურცელაძემ აგრეთვე ისტორიულ თხზულებებში „დავით ასლანი-შვილ-ჯანდიერი“ და „თამარ ლაზნელი“.

ამხელს რა ისტორიული წარსულის ამ ნაკლოვან მხარეს, ა. ფურცელაძე დაუნდობლად ამათრახებს იმ საზოგადოებრივ ფენას, თუ წოდებას, რომელიც მისი აზრით, მიზეზი იყო საქართველოს შინაგანი სახელმწიფოებრივი კონფლიქტებისა, ქვეყნის სამთავროებად დაშლა-დაქუცმაცებისა და ამ გზით ცენტრალური ხელისუფლების დაუძლურებისა. ასეთ წოდებად კი ჩვენს პუბლიცისტს, სრულიად სამართლიანად, საზოგადოების მაღალი ფენა, მეფე-ერისთავთა და ფეოდალთა კლასი მიაჩნია. თავის მთელ რიგ პუბლიცისტურ სტატიებში და ისტორიულ თხზულებებში ის მიწასთან ასწორებს ბაგრატიონთა შტოს, საქართველოს მაღალ წოდებას, ფეოდალთა კლასს. არავის ქართულ ლიტერატურაში მანამდის ისე მწვავედ და შეურიგებლად არ გაუმათრახებია ბაგრატიონთა გვარი და ქართველ ფეოდალთა ფენა, როგორც ა. ფურცელაძეს.

როგორც ჩვენს მიერ ზემოთ განხილული ნაწარმოებებიდან ჩანს, ა. ფურცელაძის აზრით, საქართველოს დაცემა-დაკნინებაში დანაშაული მიუძღვით არა მარტო მთავრებსა და დიდგვაროვან ფეოდალებს, არამედ აგრეთვე ბაგრატიონებსაც. მაგრამ არსად, არც ერთ სხვა ნაწარმოებში ისე მძაფრად და შეურიგებლად არ გაულაშქრია ა. ფურცელაძეს ამ უკანასკნელთა წინააღმდეგ, როგორც პოემაში „ბაგრატიონთა დიდება“. ეს არის შესანიშნავი სატირული ნაწარმოები, რომელიც ბაგრატიონთა განსაქიქებლად, საქართველოს წინაშე მათი „ღვაწლის“ სააშკარაოზე გამოსატანადაა გამიზნული. თუმცა კრიტიკა აქ აშკარად გადაჭარბებულია, ეს პოემა მაინც საყურადღებოა, როგორც ერთადერთი ფართო ეპიური ნაწარმოები ქართულ ლიტერატურაში, რომელიც მთლიანად ბაგრატიონთა დინასტიის წინააღმდეგაა მიმართული.

ჯერ კიდევ 1866 წელს დაწერილ სტატიაში „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, ა. ფურცელაძემ ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ქართველი მეფეები „ჰფლეთავდნენ სა-

ქართველოს ნაწილ-ნაწილად: ასუსტებდნენ ამით და ამგვარის საქმეებით უიმისოთაც მოუძღურებულს და დასუსტებულს საქართველოსაო“, ხოლო 1872 წელს დაწერილ ლექსში „ორი ძალა“ ა. ფურცელაძემ მთელი „ბაგრატიონთ ძე და ქალი“ ჯოჯოხეთში, ბელზებელის საბრძანებლოში მოაქცია. მიზეზი გასაგებია: მათ დაფლითეს, ათას ნაწილად დააქუცმაცეს და, მაშასადამე, დაღუპეს საქართველო. ბელზებელთან საუბარში ისინი უტიფრად აცხადებენ:

„ჩვენ გავყავით საქართველო, ვინ იცის რამდენ ნაქრათა და გავუბოძეთ სხვათ და სხვათ სულ თითო კიან კაკლათა“¹.

პოემაში „ბაგრატიონთა დიდება“, ა. ფურცელაძე გვეუბნება, რომ ქართველი მეფეები ხშირად ნაკლებად ზრუნავდნენ საქართველოს მთლიანობისათვის, ცალკეული კუთხეების მმართველებად ისინი სხვადასხვა წარჩინებულ პირებს ნიშნავდნენ და ამით ძალაუვნებურად ქვეყნის დაშლა-დაქუცმაცებას უწყობდნენ ხელს:

„მათებრივ უხვი ზელმწიფე არ ყოფილა ცის ძირსაო,
სამესხე ათაბაგს მისცეს, ოსი — სოსლანის შვილსაო,
ოდიში — ლიპარტიშვილსა, სვანი — დაღმყოშვილსაო,
აფხაზი — შარვაშიძესა, ჯიქი — ჩერქეზის შვილსაო;
დარჩა ქართლი და კახეთი და მხარე იმერლისაო,
ასეთსა დიდსა ქვეყანას აბა ვინ მოუვლისაო!
ადგნენ და სამად გაუყვეს სამს ალექსანდრეს შვილსაო“².

ა. ფურცელაძე განსაკუთრებით აღშფოთებულია იმით, რომ ბაგრატიონები ხშირად თავიანთ სამეფოს შვილებს უყოფდნენ. ზემოდასახელებულ სტატიაში „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“ ა. ფურცელაძე აღნიშნავს, რომ მომეტებული ნაწილი ჩვენი მეფეებისა „ისრე უყურებდნენ თავის სამეფოს, როგორც ლუკმა პურსა, რომელიც საკუთრებად და შესაკმელად დარჩენიათ იმათ მამა-პაპიდამა, რომლისა გამოც უყოფდნენ შვილებს ნაწილ-ნაწილად თავის სამეფოს“. თითქოს ამ სიტყვებს კონკრეტული მაგალითით

¹ ა. ფურცელაძე, „ორი ძალა“, „ლექსები“, 1897 წ., გვ. 90.

² ა. ფურცელაძე, „ბაგრატიონთა დიდება“, ჟურნ. „ივერია“, 1881 წ., № 8.

ადასტურებსო, სატირულ პოემაში „ბაგრატიონთა დიდება“, რომელიც ციტირებული სტატიის გამოქვეყნებიდან 12 წლის შემდეგაა დაწერილი (1879 წ.), ა. ფურცელაძე, კერძოდ, ერეკლე მეფეზე მიუთითებს. ერეკლემ

„სამეფო თორმეტად გაჰყო და მისცა თორმეტ ვაჟსაო;
ლიახვზედ მეფე სხვა დასვა, სხვა დაჰსვა მეფედ ქსანსაო,
რუისს სხვა მეფე უბოძა, სხვა უბოძა სურამსაო,
და სუყველას ამონებდა ღარეჯან დედოფალსაო“.

ქართლ-კახეთის მთლიანი სამეფოს დაშლა-დაქუცმაცებას, უფლისწულებზე მის დაყოფა-დანაწილებას არ შეიძლება სხვა შედეგი მოჰყოლოდა, თუ არა საერთო ეროვნული ინტერესების დაკარგვა. აი, 1795 წელი. მძვინვარე აღა-მაჰმად-ხანი წალეკვით ემუქრება მთელს საქართველოს, მაგრამ სადღაა მთელი საქართველო, ან უფრო სწორად, მთლიანი საქართველო. ცალკეული საერისთაოების მმართველი ბატონიშვილები ნაკლებად ზრუნავენ მასზე. ერეკლემ ომი წააგო, აღა-მაჰმად-ხანმა საშინლად დაარბია თბილისი. მაგრამ 1795 წელზე უფრო შავი დღე დაადგა საქართველოს 1798 წელს, როდესაც ერეკლე მეფე გარდაიცვალა და მთელს სამეფოში საშინელი ანარქია გამეფდა.

„მაშინ თორმეტი მეფენი ესივნენ ერთმანეთსაო:
იულონ ვახტანგს ებრძოდა, ვახტანგ — ალექსანდრესაო,
ალექსანდრე — ფარნაოზსა, ფარნაოზი — სხვა ძმებსაო,
და სუყველანი ერთადა — მეფეს, ზაქის მყლაპელსაო...“

შეიქნა არეულობა ქართლ-კახეთის არესაო:
არაგვი ქსანსა ებრძოდა, ფრონელი — ლიახვებსაო,
თელავი — გრემის ქალაქსა და ერწო — თიანეთსაო;
თუში ებრძოდა ფშავლებსა, ფშავლები — ხევსურებსაო,
და ხმას ვერავინ სცემდა შემოსეულ ლეკებსაო“.

ასე დაეცა და ბოლო მოეღო დიდებულ და აყვავებულ საქართველოს.

როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძე მიწასთან ასწორებს არა მხოლოდ ქართველ დიდგვაროვან ფეოდალებს და ერისთავ-მთავრებს, არამედ აგრეთვე ბაგრატიონთა დინასტიასაც. რა თქმა უნდა, ზემოთქმული იმას არ ნიშნავს, რომ ა. ფურ-

ცელაძე ნიჭილისტურად უარყოფდა ბაგრატიონთა და ცალკეულ დიდებულთა ღვაწლს, საქართველოს წინაშე მათს დამსახურებას. ცნობილი ფაქტია, მაგალითად, რომ საქართველოს ცალკეულ მეფეებს ჰქონდათ სურვილი გაერთიანებინათ სამთავროები და საზღვარი დაედოთ ერისთავ-მთავრების განუკითხავი პარპაშისათვის. სამწუხაროდ, ფეოდალური პარტიკულარიზმის ხანაში ამ კეთილშობილურ სურვილს ათასში ერთხელ და ისიც მოკლე ხნით თუ ეწერა განხორციელება. ი. ბ. სტალინი წერს: „სამთავროთა ეფემერული და შემთხვევითი გაერთიანება, რასაც ზოგჯერ ესა თუ ის იღბლიანი მეფე ახერხებდა, უკეთეს შემთხვევაში მხოლოდ ზედაპირულ-ადმინისტრაციულ სფეროს ეხებოდა და მალე ირღვეოდა მთავრების ჟინიანობით და გლეხების გულგრილობით“¹. ა. ფურცელაძეს აღნიშნული ფაქტი მშვენიერად აქვს შემჩნეული, რაც სხვათა შორის, იმის მაჩვენებელია, რომ ის საქართველოს ისტორიულ წარსულში ღრმად ჩახედული პიროვნება იყო, რომ ის მიუდგომელი მკვლევარის თვალთ სინჯავდა სამშობლო ქვეყნის წარსულს, მის ყოველ ეპიზოდს და მონაკვეთს. აი, რას წერს ის სტატიაში „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეკდვის შესახებ“: „მართალია, ბოლოს დროს მიხვდნენ იმას, რომ საქართველოს ნაწილ-ნაწილად დაფლეთა იყო საქართველოს დამღუპველი და დამაუძლურებელი. მართალია, ვახტანგ მეფემ და ზოგიერთმა გამოიჩინეს სურვილი საქართველოს შეერთებისა, მაგრამ ისე სუსტათ, რომ ვერ შეასრულეს ეს წადილი“².

საქართველოს მეფეთაგან ა. ფურცელაძე განსაკუთრებით აფასებდა დავით აღმაშენებელს და თამარ მეფეს. თამარ მეფის მიმზიდველი სახე დაგვიხატა მან ლეგენდაში „შოთა რუსთაველი და მისი ცოლი“ (პირველად დაიბეჭდა ჟურნალ „ცისკარში“, 1863 წ., № 1). საქართველოს წინაშე თამარ მეფის დამსახურების შეგნებით და მისდამი უდიდესი პატივისცემის

¹ ი. სტალინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 318.

² ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეკდვის შესახებ“, „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

გრძნობითაა დაწერილი ა. ფურცელაძის სტატია „Грузинская царица Тамара в „Северном сиянии“¹.

სხვა თავის თხზულებებში და პუბლიცისტურ სტატიებში ა. ფურცელაძეს გაკვირვებით არაერთხელ მიუცია მაღალი შეფასება ბაგრატიონთა და მაღალი წრის ცალკეულ წარმომადგენელთათვის. იდეალური ქართველი მეფისა და დიდებულის სახეები დაგვიხატა ა. ფურცელაძემ პოემაში „ცისკარა“. პოემაში გამოყვანილი ქართველი მეფისა და მასთან თანშეზრდილი მზექაბუკის სახეებში განზოგადებულია ის საუკეთესო რამ, რაც ოდითგან ბაგრატიონთა დინასტიას და ქართველ დიდებულთ ახასიათებდათ. მეფე და მზექაბუკი სამშობლოსათვის თავგანწირული პირები არიან; თუ სხვა ისტორიულ თხზულებებში ა. ფურცელაძე გვიჩვენებდა შინაგანი უთანხმოების დამლუპველ შედეგებს, პოემაში „ცისკარა“ ნაჩვენებია, თუ რა დადებითი შედეგი მოაქვს დიდებულთა და მეფეთა ერთგულებას, საერთო საქმისათვის მათს ერთობლივ და შეთანხმებულ გამოსვლას: მზექაბუკის წყალობით მტრის ხელში ტყვედ ჩავარდნილი მეფე დალუპვას გადაურჩა, ხოლო ამან კი საბოლოო ანგარიშში საქართველოს გამარჯვება მოუტანა.

ილაშქრებს რა, ერთი მხრივ, ისტორიულ წარსულში მეფეთა და მხედართმთავართა როლის გაზვიადებული შეფასების წინააღმდეგ, მეორე მხრივ, ა. ფურცელაძე ცდილობს მონახოს ისტორიის შემოქმედი, მისი მამოძრავებელი ძალა. მიუხედავად იმისა, რომ „სამშობლო მიწის თათოებულ კორდსა და ბელტს“ ზედ „აბეჭდიან დიდი საქმე და გმირთა ამბები“, ა. ფურცელაძის აზრით, წარსულის „მხნე პირნი, ქვეყნისა და თავისი ხალხის სიმართლისათვის მომქმედნი და თავგანწირულნი... ხალხის ისტორიული გამოჩენილი პირები“, რომელთა გმირული საქმენი და მოქმედებანი „უნდა დაიხვეწონ წინ ხატად, სარკედ“, მაინც მიჩქმალულია, ნაკლებადაა ცნობილი. ბევრგან ა. ფურცელაძე გულდათუთებული გოდებს იმის შესახებ, რომ ისტორიის ნამდვილი შემოქმედი „გმირი კაცი“, ჩრდილშია დაყენებული. ისტორიის შემოქმედად კი ჩვენს პუბლიცისტს, სრულიად სამართლიანად, ხალხი, ფართო მასები მიაჩნია.

¹ იხ. ეურნ. „Литературный листок“, 1864 წ., № 23.

ა. ფურცელაძე, ოერგდალეულთა მსგავსად, მოურიდებლად უსაყვედურებს ჩვენს მემატთანეთ, რომ ისინი მხოლოდ მეფეთა და დიდებულთა საქმიანობას აგვიწერდნენ და არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ ისტორიის ქეშმარიტ შემოქმედს — ხალხს. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ მემატთანეების მიერ სინამდვილისადმი საერთოდ უპასუხისმგებლო დამოკიდებულების შესახებ ჩვენს ლიტერატურაში პირველმა ა. ფურცელაძემ მიუთითა. აი, რას წერდა ის ჯერ კიდევ 1866 წელს: „ჩვენი მემატთანენი არ გვიჩვენებენ არც ერთ წოდებას, არც ერთს საზოგადოებას, არც ერთ პირს, რომელთაც გამოეჩინათ უთანხმოება მეფეებისათვის“¹. სხვაგანაც ა. ფურცელაძეს არაერთხელ უფრო ნათლად აღუნიშნავს, რომ „მემატთანენი თავიანთ ყურადღებას აქცევდნენ მარტო მეფეებსა, სარდლებსა და მტრებთან ბრძოლას, სხვა ყოველივე რჩებოდა შეუნიშნავი“². მაგრამ ყველაზე უფრო საყურადღებო ისაა, რომ ა. ფურცელაძემ ქართველ მემატთანეთ პოეზიაშიც უსაყვედურა და უსაყვედურა არა ისე უწყინრად, როგორც პუბლიცისტურ სტატიებში, არამედ დასცინა მწარედ, გაჰანადგურებლად.

„ჩვენთ მატთანეთ დამწერელნი ყურს არ უგდებდნენ არცა ხალხსა და არცა ხალხის ყოფა-ცხოვრებას: ისინი მარტო მეფეთა და სარდალთ იცნობდნენ და აგვიწერდნენ მათს ომებს და მათს ამხედრებას. დაჯდა ბაკური ქართლის მეფედ, მოკვდა ბაკური, ბაკურის შემდგომ დაჯდა ფარსმან, კაცი უძლური; სუმბატის შემდგომ მეფედ დაჯდა ბაგრატ რეგვენი; მოკვდა რეგვენი, სუმბატ, დავით და სხვა მეფენი; ამგვარ გვიწერდნენ ცხოვრებას და ისტორიასა. სად იყო ხალხი, ან რა ერქვა აქ ქართველ კაცსა?.. ჩვენს მატთანეთ ამ ამბავსა ამაოდ ჰკითხვენ: ისინი ამას არც ჰხედავდნენ, არც ყურს უგდებდნენ“³.

¹ ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

² ა. ფურცელაძე, „შოთა რუსთაველი და მისი ცოლი“, 1899 წ., წინასიტყვაობა.

³ ა. ფურცელაძე, „თამარ ლაზნელი“, 1884 წ., გვ. 10 — 11.

ასე წერდა ა. ფურცელაძე ჩვენი მემატიანეების შესახებ და არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ მას. მართლაც, ქართველი მატია-ნეებიდან მეფეთა და დიდებულთა შესახებ ხშირად უმნიშვნელო, არა საკირო წვრილმანებსაც ვგებულობთ. მაშინ როდესაც მასში სრულიად მივიწყებულია მთავარი — ხალხი.

„ამგვარ ვიცი, რომ ოცამდისინ მეფე — ოც-ოცს წელს, თითქმის ოც-ოცჯერ იყვნენ ტახტით გადაყრილები;

რომ ქართველთა მეფე ხშირად ეპყრათ ხელთ რუსკიებსა და ბატონობდნენ მეძავნი და ზნე გარყვნილები;

მაგრამ არ ვიცი, რასა ჰგონობდა მაშინ ქართველი;

არ ვიცი, როგორ ისჯებოდა ხალხთა დამცველი;

არ ვიცი, ერი ვით იცავდა თავსა და სხვასა,

რით ჰნეგვობდა ან რით სცემდა ის თავს ძალასა“¹.

შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ქართველ მემატიანეთა წინააღმდეგ ჩვენს ლიტერატურაში არავის ისე მკაცრად, ისე შეურიგებლად არ გაულაშქრია, როგორც ა. ფურცელაძეს. მაგრამ ეს ცოტაა. ა. ფურცელაძე არა მარტო უბრალოდ უსაყვედურებს მემატიანეთ ხალხის დავიწყებას, არამედ აქედან შემდგომ ნაბიჯსაც დგამს წინ — ის კისრულობს ერთგვარად შეავსოს აღნიშნული ხარვეზი, თვითონ გაგვაცნოს ისტორიის ნამდვილი შემოქმედი, ჩაგვახედოს ხალხის გულში.

„მათ (მემატიანეთ — ვ. ვ.) არ გაგვაცნეს ჩვენ წარსული

ხალხის ცხოვრება,

ამისთვის მინდა მცირეც არის იგი გაჩვენოთ,

რომ ხალხის გულში მით შეიძლოთ თქვენ ჩახედება,

იცნათ იგი და თქვენცა თქვენი თავი გაიცნოთ“².

ასეთია ა. ფურცელაძის კეთილშობილური ზრახვები. სხვა საქმეა, თუ რამდენად ღირსეულად ასრულებს ყოველივე ამას ის. მთავარი აქ ისაა, რომ ჩვენს პუბლიცისტს აქვს სურვილი — გაგვაცნოს ხალხი ისტორიულ წარსულში, სამზეოზე გამოიყვანოს დღემდე უსამართლოდ ჩრდილში დაყენებული სოციალური ფენა.

გამოუქვეყნებელ სტატიაში „ენა“ ა. ფურცელაძე წერს: „ჩვენ ცხადი ისტორიული საბუთებით ვამტკიცებდით, რომ

¹ ა. ფურცელაძე, „თამარ ღაზნელი“, 1884 წ., გვ. 11.

² იქვე.

ჩვენი ქვეყანა დაიცვა გლეხკაცობამ და დასცეს ფეოდალთა¹. და მართლაც, ა. ფურცელაძის ისტორიულ თხზულებებში ჩვენ გვაქვს ძლიერი ცდა ხალხის როლის ჩვენებისა. დაკარგა რა ნდობა მატიაშეებისადმი, ა. ფურცელაძე მეტწილად ეყრდნობა ხალხურ გადმოცემებს, ხალხში დარჩენილ თქმულებებსა და მოგონებებს ამა თუ იმ გმირის შესახებ. ხშირად იგი საკუთარ ფანტაზიას იშველებს და მით აღადგენს წარსულის სტილსა და შინაგან ლოგიკურ სიმართლეს. მართალია, ა. ფურცელაძის ზემოაღნიშნული ცდა ბოლომდე არაა დაგვირგვინებული, მის ისტორიულ თხზულებებში გ. მოკვეთილად მაინც არ ჩანს ხალხი ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ა. ფურცელაძის მიერ საკითხის ასე მწვავედ დასმას, მემატიაშეთა წინააღმდეგ მის შეურიგებელ გალაშქრებას და ისტორიულ წარსულში ხალხის როლის განჭკერტის თუნდაც მხოლოდ ცდასაც კი. მაინც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

დასასრულ, ა. ფურცელაძეს ძირითადად სწორი წარმოდგენა ჰქონდა სამეურნეო ფორმათა განვითარების ისტორიაზე და კლასთა ურთიერთობის საკითხზე ამა თუ იმ საზოგადოებრივ ფორმაციაში. ა. ფურცელაძემ იცის, რომ პირველყოფილი თემური წყობილება შესცვალა მონათმფლობელობამ, მონათმფლობელობა — ფეოდალიზმმა, ხოლო ეს უკანასკნელი — კაპიტალიზმმა. ამასთან, ჩამოთვლილ საზოგადოებრივ ფორმაციათა (გარდა პირველისა) ძირითად ნიშნად ა. ფურცელაძე თვლიდა ანტაგონისტურ კლასებად დაყოფას. რაც იმის საფუძველზე იყო აღმოცენებული, რომ „დამკვიდრდა... უთანასწორობა შეძლებასა და წოდებას შორის“. ა. ფურცელაძე მართებულად ფიქრობდა, რომ პირველყოფილი თემური წყობილების დაშლის შემდეგ ყოველთვის იყო ექსპლოატატორი და ექსპლოატირებული, მჩაგვრელი და ჩაგრული. მონათმფლობელობის დროს „ძლიერ და შემძლე კაცთ... ჰყავდათ მონებად გაჭირვებული და უხმო ხალხი“; მომდევნო საზოგადოებრივი ფორმა-

¹ ა. ფურცელაძე, „ენა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5912/49.

ცია „ბატონყმობა... თუ უარესი არ იყო მონობაზედ, უკეთესი მაინც და მაინც არ იყო“. რაც შეეხება კაპიტალიზმს, მან „გადააქარბა მონობასაც და ბატონყმობასაც“. ამასთან, ანტაგონისტურ კლასებს შორის, ა. ფურცელაძის აზრით, ყოველთვის წარმრებდა ბრძოლა, რაც ზოგჯერ მეტად მწვავე ხასიათს ღებულობდა¹.

ა. ფურცელაძის აზრით, ზემოაღნიშნული საერთო მოვლენიდან გამონაკლისს არც საქართველო წარმოადგენდა. აქაც ადგილი ჰქონდა ერთის მიერ მეორის ექსპლოატაციას, საზოგადოების ანტაგონისტურ კლასებად დაყოფას და მათ შორის შეუერივებელ ბრძოლას. „ბატონყმობა — წერს ა. ფურცელაძე, — ეს საშინელი რისხვა, ეს საშინელი წინააღმდეგი კაცობრივი ბუნებისა ჩამოვარდა და დამყარდა საქართველოში მრავალი საუკუნეების წინად... ამ წოდებრივმა დაყოფილებამ, ბატონყმობამ შემუსრა ქართველ ხალხში ყოველი თავისუფალი შრომა, თავისუფალი ცხოვრება“². საყურადღებო ფაქტია. რომ ქართულ ლიტერატურაში პირველმა ა. ფურცელაძემ მხატვრულად გვიჩვენა ბატონყმური საზოგადოებრივი ინსტიტუტის უტყუარი სურათები წარსულში. მხედველობაში გვაქვს ისტორიული რომანი „მაცი ხვითა“, რომელიც 1868—69 წლებშია დაწერილი და, რომელშიც დამაჯერებლადაა ასახული ყმა-გლეხთა აუტანელი მდგომარეობა მე-17—18 საუკუნეების სამეგრელოში. ანალოგიური ვითარება იყო აღმოსავლეთ საქართველოშიც. გარდა მეფე-მთავრებისა, ხალხს, ა. ფურცელაძის აზრით, კასერზე აწვა აგრეთვე ეკლესიის მსახურნიც. „ეკლესიები შენდებოდნენ ათასობით; ხალხი ტყავდებოდა შესაწირავზედ“; ასეთი უზომო ექსპლოატაცია, ბუნებრივია, ყმა-გლეხის მხრივ იწვევდა სამართლიან პროტესტს. „ქართლი გატყავდა, გლეხკაცობა დრტვინავდაო“, — წერს ა. ფურცელაძე ცნობილ ნარკვევში „ბრძოლა...“ ხოლო „მაცი ხვითაში“ გვიჩვენებს კიდევ მეზობლანა წინააღმდეგ გლეხთა შეიარაღებულ გამოსვლებს.

¹ ამ საკითხებზე იხ. ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 3—8.

² ა. ფურცელაძე, „საგულისხმეო წიგნი“, „ივერია“, 1900 წ., № 84.

რა თქმა უნდა. ფურცელაძეს კლასთა ბრძოლის გაგება არასდროს არ მოუყვანია პროლეტარატის დიქტატორის აღიარებამდე, მაგრამ ფაქტი, რომ იგი კლასთა ბრძოლას მიიჩნევდა კლასობრივი საზოგადოების ერთ-ერთ ძირითად ნიშნად, თავისთავად მეტად საყურადღებოა.

ასეთია ა. ფურცელაძის ფილოსოფიური შეხედულებანი. როგორც ვნახეთ, ა. ფურცელაძის ფილოსოფიურ ნააზრევში შეინიშნება მარქსამდელი მატერიალიზმის სხვადასხვა სახეთა, განსაკუთრებით მექანიკური მატერიალიზმის კვალი. მაგრამ ძირითადი წყარო ა. ფურცელაძის ფილოსოფიური მსოფლმხედველობისა არის რუსეთის რევოლუციურ-მატერიალისტური და საბუნებისმეტყველო მეცნიერული აზროვნება (ნაწილობრივ დასავლეთ ევროპისა). ა. ფურცელაძის ფილოსოფია, — ფაქტიურად ეს არის საბუნებისმეტყველო მეცნიერული ცოდნა, რომელიც ორგანულადაა დაკავშირებული ქართველი ხალხის მთავარი სატკივარის — სოციალურ-პოლიტიკური და ეროვნული პრობლემების აქტუალურ საკითხებთან.

თავი მესამე

ა. ფურცელაძის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებანი

მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში, როდესაც ა. ფურცელაძე სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა, „ყველა საზოგადოებრივი საკითხი ბატონყმობისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ ბრძოლით განისაზღვრებოდა“¹. ასე იყო ეს როგორც რუსეთში, ისე საქართველოში. 1863 წელს გამოქვეყნებულ ერთ წერილში ა. ფურცელაძე ამბობს, რომ ბატონყმობა არის „ჩვენი ცხოვრების უმთავრესი ნაკლულეევანება“. ბატონყმობა იყო ეპოქის ის უდიდესი ბოროტება, რომლის წინააღმდეგაც შეუურიგებლად იბრძოდნენ რუს. ქართველ და სხვა ხალხთა საუკეთესო შვილები.

საქართველოში ბატონყმობის. ჩვენი ცხოვრების ამ „უმთავრესი ნაკლულეევანების“ წინააღმდეგ პირველი გაბედული იერიში დ. კონჭაძემ მიიტანა. მან ჯერ კიდევ 1859 წელს „წარმოგვიდგინა თითქმის უმთავრესი ჩვენი ცხოვრების. რომელიც არის ჩვენში ისე გაცხოველებული. რომ მთელი ჩვენი ყოველი არსება არის იმაში შეცული, რომელიც ისე უწყალოდ გვიხშობდა თვალებსა და, რომელიც არის უპირველესი ნაკლებულება ჩვენი“². დ. კონჭაძის მიერ დაწყებული საქმე გააღრმავა და ახალ, პრინციპულ სიმაღლეზე აიყვანა რუსი-რევოლუციონერ-დემოკრატების მოწინავე იდეებზე აღზრდილმა ახალგაზრდა თაობამ. თერგდალეულთა ჯგუფმა,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2, გვ. 628.

² ქერელი ბექა (ა. ფურცელაძე), „სურამის ციხე“ დ. კონჭაძისა, „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, ტ. I, 1955 წ., გვ. 290.

რომელსაც მეთაურობდა დიდი ქართველი მწერალი ი. ჯავახიშვილი.

ა. ფურცელაძე — თუმცა არა თერგდალეული, მაგრამ ასიც რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა პროგრესულ იდეებზე აღზრდილი — აგრეთვე შეურიგებლად იბრძოდა ბატონყმობის, როგორც ანტაგონისტური საზოგადოებრივი წყობილების წინააღმდეგ. ა. ფურცელაძე უშუალოდ გასაგრძობს დ. ჯონჭაძისა და ი. ჯავახიშვილის ლიტერატურულ ტრადიციებს, რასაც ნათლად ადასტურებს თუნდაც მისი ორი წერილი, რომლებშიც მოცემულია დაახელებულ მწერალთა ცნობილი მოთხრობების — „სურამის ციხის“ და „კაცია-ადამიანის?!“ ვრცელი იდეური ანალიზი. 1863 წელს ქართულ ჟურნალში „ცისკარი“ (№ 1) ა. ფურცელაძე აქვეყნებს მოზრდილ წერილს „სურამის ციხე“ დ. ჯონჭაძისა“, ხოლო ერთი წლის შემდეგ, 1864 წელს, რუსულ ლიტერატურულ ორგანოში „ლიტერატურნი ლისტოკი“ (№ 3 — 9) ბეჭდავს აგრეთვე ვრცელ სტატიას „კაცია-ადამიანის?!“ შესახებ. ეს წერილები წარმოადგენენ ბატონყმობის წინააღმდეგ მიმართული ნაწარმოებების პოპულარიზაციას, მათი ავტორების გაბედულ დაცვას რეაქციონერ-კონსერვატორთა ცილისმწამებლური ბრალდებებისაგან. ის, რაც დ. ჯონჭაძისა და ი. ჯავახიშვილის მიერ მხატვრულად იყო ნაჩვენები, ა. ფურცელაძის მიერ გადმოცემულია პუბლიცისტური ენით. აშკარაა, რომ უკვე 1862 — 63 წლებში ა. ფურცელაძე ჩვენს წინაშე დგას, როგორც ბატონყმობის გაბედული მამხილებელი, როგორც დ. ჯონჭაძისა და ი. ჯავახიშვილის იდეური თანამოსანგრე.

დასახელებული წერილები, გარდა იმისა, რომ ბატონყმური ინსტიტუტის მიმართ ა. ფურცელაძის მკვეთრად გამოხატულ უარყოფით პოზიციებზე მეტყველებენ, გარკვეულად მიუთითებენ აგრეთვე მათი ავტორის მოქალაქეობრივ გამბედაობასა და პრინციპულობაზე. საქმე იმაშია, რომ 50 — 60-იან წლებში (და არა მარტო ამ წლებში), ცენზურა კრიკაში ედგა თავისუფალი აზრის ყოველგვარ გამოვლენას; განსაკუთრებით შეუძლებელს ხდიდა ის აშკარა გამოსვლას ბატონყმობის წინააღმდეგ. მაგრამ თუ მხატვრული სიტყვით ბატონ-

ყმობის მხილება ასე თუ ისე ხერხდებოდა, სამაგიეროდ ეს საქმე თითქმის შეუძლებელი იყო პუბლიცისტიკის სფეროში, იმ დარგში, სადაც ავტორი იძულებულია საგანსა და მოვლენას თავისი სახელი უწოდოს.

ცენზურისათვის თვალის ახვევის მიზნით დ. ჭონქაძემ მაგალითად, „სურამის ციხის“ მოქმედება შორეულ წარსულში გადაიტანა და მხოლოდ ამით მოახერხა მოთხრობის მთლიანად გამოქვეყნება. მაგრამ მას შემდეგ, რაც დ. ჭონქაძის „მანევრა“ ყველასათვის ნათელი გახდა, მთელი ძველი თაობა, როგორც ერთი კაცი, ფეხზე დადგა მის წინააღმდეგ. როგორც ცნობილია, იყო კიდეც ქართველი თავადების მიერ დ. ჭონქაძის სიცოცხლის ხელყოფის ცდებიც, რომლებიც ვინ იცის რითი დამთავრდებოდა, რომ მალე ამის შემდეგ უღმობელ ავადმყოფობას ფიზიკურად არ წარეტაცა ქართული მწერლობისათვის სრულიად ახალგაზრდა ბელეტრისტი. ა. ფურცელაძეს არ შეიძლებოდა არ სცოდნოდა დ. ჭონქაძისა და მისი მოთხრობის მიმართ ქართველი საზოგადოების რეაქციული ნაწილის მტრული დამოკიდებულების ფაქტი. აკი თვითონვე ამბობს, რომ ოსმან-ალას ბატონებმა „დაუწყეს უწყალოს პირით ლანძღვა და გინება უბედურს ავტორს („სურამის ციხისა“ — ვ. ვ.) და ემუქრებოდნენ პირველსავე შეხვედრაზე ერთი რისამეს ატეხასო“. 1863 წელს, როდესაც ა. ფურცელაძე ამ სტრიქონებს წერდა, „სურამის ციხის“ ავტორი ცოცხალი. აღარ იყო, მაგრამ ქართველი თავადების ბოლმა და შურისგების ჟინი ჯერ კიდევ არ იყო დამცხრალი. ამ ხანებში დ. ჭონქაძის ხსენებაც კი რისკთან იყო დაკავშირებული. საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ სწორედ 1863 წელს აკ. წერეთელმა „ცისკარში“ დაბეჭდა ლექსი „მოგონება“, რომელშიც დაგვიხატა დ. ჭონქაძის სახე ისე, რომ ერთი სიტყვითაც არ უხსენებია ბელეტრისტი. ა. ფურცელაძე იმის მოლოდინშიც უნდა ყოფილიყო, რომ ოსმან-ალას ბატონები ამ „ერთ რისამეს“ თვითონ მას აუტეხდნენ, რომ თავის დროზე დ. ჭონქაძის წინააღმდეგ მიმართული შურისგების მახვილი ამჟამად მის წინააღმდეგ მიიქცეოდა. და თუ მიუხედავად ყოველივე ამისა, მიუხედავად არაჩვეულებრივად მკაცრი ცენ-

ზურული პირობებისა და რეაქციონერ პირთა მოსალოდნელი შემოტევებისა, მან მაინც გაბედა და მოახერხა თავისი სტატიის გამოქვეყნება, — ეს უნდა აიხსნას მისი იმ მოქალაქეობრივი შეუპოვრობითა და პრინციპულობით, რომლის შესახებაც გაცვრით ზევით გვქონდა საუბარი. გადაქარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ სტატია „სურამის ციხე“ დ. ჭონქაძისა“ წარმოადგენს პუბლიცისტურ-რაინდული თავგამეტების ბრწყინვალე ნიმუშს მე-19 საუკუნის (და არა მარტო მე-19 საუკუნის) ჩვენს ლიტერატურაში. ეს სტატია იმის ცხადი მაჩვენებელია, რომ ა. ფურცელაძე მოსალოდნელი პირადი უბედურებისა და ათასი უსიამოვნების მიუხედავად არაფერს ერიდებოდა თავისი რადიკალურ-დემოკრატიული აზრების პროპაგანდისათვის; პუბლიცისტური შეუპოვრობა და პირდაპირობა, მებრძოლი ტემპერამენტი და უკომპრომისო პრინციპულობა ა. ფურცელაძის საუკეთესო თვისებას წარმოადგენდა. ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის შეგრძნობა და გაგება, მისი ცხოვრებიდან სხვადასხვა ეპიზოდის ახსნა და შეფასება პირდაპირ შეუძლებელია ამ თვისების გათვალისწინების გარეშე.

„სურამის ციხე“ დ. ჭონქაძისა“ და რეცენზია „კაცია-ადა-მიანზე?!“ არის პირველი ლიტერატურულ-პუბლიცისტური წერილები ჩვენს სინამდვილეში, რომლებიც მთლიანად სოციალური ჩაგვრის, კერძოდ, ბატონყმობის, როგორც ანტაგონისტური საზოგადოებრივი ფორმაციის, წინააღმდეგაა მიმართული. მაგრამ ა. ფურცელაძე ბატონყმობის წინააღმდეგ იბრძოდა არა მარტო პუბლიცისტური წერილებით, არამედ ბელეტრისტის კალმითაც. მომდევნო, 1865 წელს ის წერს საკმაოდ მოზრდილ მოთხრობას „მართა“, რომელშიც დამაჯერებლადაა ასახული გლეხების აუტანელი და მძიმე ყოფა მებატონეთა ხელში. ისე როგორც ზემოდასახელებული წერილებით, ამ ნაწარმოებითაც ა. ფურცელაძე გაბედულად უპირისპირდება ძველი თაობის წარმომადგენლებს, რომლებიც ბატონყმობას მამაშვილურ დამოკიდებულებად სახვდნენ და, მთლიანად დ. ჭონქაძისა და ი. ჭავჭავაძის პოზიციებზე დგება. მოთხრობა „მართა“ კიდევ უფრო სრულყოფს ჩვენს წარმოდგენას ა. ფურცელაძეზე, როგორც დ. ჭონქაძისა

და ი. ჭავჭავაძის ლიტერატურული ტრადიციების გამგრძელებელზე იმითაც, რომ მას ამჩნევია „სურამის ციხეს“ ერთგვარი გავლენა.

ასე ამრიგად, ა. ფურცელაძე ბატონყმობის წინააღმდეგ მებრძოლად, მის გაბედულ მამხილებლად გამოდის ჯერ კიდევ საგლეხო რეფორმამდე, ე. ი. ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ბატონყმობა როგორც ინსტიტუტი. ოფიციალურად არსებობდა. ბატონყმობისა და საერთოდ სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ ა. ფურცელაძეს ბრძოლა არასდროს არ შეუწელებია. მაგრამ ვიდრე დასმულ პრობლემაზე მსჯელობას განვაგრძობდეთ, საჭიროა გავარკვიოთ სულ ცოტა სამი ძირითადი საკითხი: ა) როგორი იყო ა. ფურცელაძის აზრით ბატონყმობის სოციალურ-ეკონომიური საფუძვლები და კულტურულ-პოლიტიკური სახე, ბ) რა პოზიციები ეკავა ა. ფურცელაძეს რეფორმის გატარების წლებში და მის შემდგომ პერიოდში ბატონყმობის ნაშთების მიმართ, და გ) რა ღონისძიებას აყენებდა ის ბატონყმობის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

ფეოდალური მეურნეობის ეკონომიურ საფუძვლად ა. ფურცელაძე თვლის ფეოდალის საკუთრებას წარმოების საშუალებებზე — მიწაზე, ტყეზე, წყლებზე, წარმოების იარაღებზე და სხვა. სოფელი ტაბლახიანთ კარი თუმცა „მშვენიერია, როგორც მდებარეობით და ჰავით, აგრეთვე ნაყოფიერებით... ტყე აქვს ზურგს უკანვე. წყალი აუარებელი, საძოვარი დიდძალი“¹, მაგრამ ყველაფერ ამას ფლობს ამ სოფლის მემამულე როსტომ ტაბლაძე. მემამულის მიერ წარმოების საშუალებების მონოპოლიური მფლობელობა თავის მხრივ განაპირობებს მემამულის საკუთრებას მიწის მუშაკზედაც. უმიწა-წყლო გლეხი იძულებულია იმუშაოს სხვის მიწაზე სხვისთვის და ასე, ამრიგად, ფაქტიურად ხდება სხვისი საკუთრება. მემამულეზე გლეხის ეკონომიური დამოკიდებულებაა მიზეზი იმისა, რომ ეს უკანასკნელი განიცდის ულმობელ ექსპლოატაციას იმ ადამიანისაგან, რომელიც წარმოების საშუალებებს ფლობს, რომლის ხელშიც ისაა ჩავარდნილი. როსტომს „კარ-

¹ ა. ფურცელაძე, „რჩეული ნაწერები“, თბილისი, 1951 წ., გვ. 163.

გად ახსოვდა, რომ ყმა სულს იქით ბატონს ეკუთვნოდა, ახსოვდა ეს და კიდევ სარგებლობდა ამითი“. გლეხები დღე და ღამეს ასწორებენ, წლებზე ფეხს იდგამენ, მაგრამ მაინც ნახევრად მშვივრები, შიშველ-ტიტველნი და დაბეჩავებულნი არიან. თავის პუბლიცისტურ წერილებშიც ა. ფურცელაძეს არაერთხელ დაუხასიათებია ფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობა, როგორც ისეთი ფორმაცია, რომელიც დაფუძნებულია მეზატონზე ყმა-გლეხის ეკონომიურ დამოკიდებულებასა და, აქედან გამომდინარე, პირველის მიერ მეორის უმოწყალო ექსპლოატაციაზე. გვიან, 1895 წელს გამოქვეყნებულ ერთ სტატიაში ა. ფურცელაძე წერს: „ვინ იყო მამულების მეპატრონე? ჰქონდა განა გლეხს საკუთრება? მესაკუთრე მამულებისა და თვით გლეხისა იყო სულს იქით, როგორც ამბობს თვით ვახტანგ კანონ-მდებელი თავის კანონებში, მეზატონე. მთელი ქვეყანა ეკუთვნოდათ და მთელი მამული შეადგენდა მეფისა, მონასტრებისა, სამღვდელთა და თავად-აზნაურთა საკუთრებას. დანაშთენი ხალხი იყო უმამულო, მონა, ტყვე მამულის პატრონისა... შენ იყავი მონა და სრული საკუთრება სხვისა, საქონელი, პირუტყვი, უსულო მაშინა იმისა, და როგორც უნდოდა, უსასყიდლოდ გიმსახურებდა“¹.

ბატონყმური ძალადობის პირობებში ყმა-გლეხი იჩაგრება არა მარტო ეკონომიურად, არამედ მორალურადაც. მეზატონე უფლებამოსილია ყმა იყიდოს და გაყიდოს, ჰურვილისამებრ გაასაჩუქროს და სხვა. „მართაში“ მკითხველის თვალწინ იშლება „სურამის ციხის“ ანალოგიური სურათები: თავადმა ილიკომ სომეხ ხეჩო ჩაიფხანოვს ამ უკანასკნელის მიერ გზაზე შემთხვევით ნაპოვნ ძალღში მიჰყიდა ობოლი გოგო მართა. მართას დედას ბოსიკონას სრულიად მოულოდნელად მიადგა კარზე ბატონის მოურავი ოთხი იასაულით. „იასაულებმა დაამწყვდიეს ბოსიკონა სახლში, გამოუკეტეს კარები“ და ამასობაში გაიტაცეს კიდევ ბავშვი. სულ ერთი წელიწადი დარჩა ხეჩოს სახლში მართა. ერთი წლის შემდეგ ხეჩოს

¹ ა. ფურცელაძე, „კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური წარმოება“, გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 277.

ქალიშვილი შუშანა თავად როსტომ ტაბლაძეზე გაათხოვეს და მართაც მას გააყოლეს, როგორც ხელზე მოსამსახურე. ვაიდან უიში ჩავარდა 14 — 15 წლის გამოუცდელი ოსის გოგო. ყმა-გლეხების ყიდვა-გაყიდვისა და გასაჩუქრების შემადრწუნებელ სურათებს გვიხატავს ა. ფურცელაძე აგრეთვე ისტორიულ რომანში „მაცი ხვითა“.

ბატონყმური ძალადობის პირობებში ყმა-გლეხს უფლება არა აქვს დამოუკიდებლად წარმართოს საკუთარი საქმე, ის მოკლებულია საშუალებას შექმნას ოჯახი, იცხოვროს თავისთვის და სხვა. მართასა და როსტომის მოსამსახურე სოსიკას ერთმანეთი შეუყვარდათ, მაგრამ მებატონის ხელში განა ბედნიერი დასასრული ეწერა მათ გულწრფელ სიყვარულს? შორს წაგვიყვანდა იმისი დაწვრილებითი აღწერა თუ რა ათასი უსიამოვნება და ტანჯვა-წვალება გამოიარა ერთმაც და მეორემაც როსტომ ტაბლაძის სახლში. მხოლოდ ერთ მაგალითს მოვიყვანთ. როდესაც როსტომმა მათი სიყვარულის ამბავი გაიგო, სოსიკა „წაყვანილა ჩასტში და დააწვინა როზგქვეშ“, როზგის ცემისაგან სოსიკას „სახე მთლად გაულურჯდა, ძარღვები გაემსო სისხლითა, ხორცისა და ტყავის ნაფლეთები ასდნეოდნენ წკეპლის წვერებსა, თვალები ჩაუსისხლიანდა... სოსიკა თითქმის უგონოთ აუშვეს როზგიდამ“.

გლეხის დარბევისა და აწიოების საქმეში მემამულე მართო არ არის, მას გვერდით უდგას მეფის ხელისუფლება. სარგებლობს რა ამ უკანასკნელის აქტიური მხარდაჭერით, მებატონე ადვილად ახერხებს „ურჩი“ ყმა-გლეხების დამორჩილებას. მეფის ხელისუფლებისა და ბიუროკრატიული აპარატის წყალობით თავგასულ როსტომ ტაბლაძეს ცა ქუდად არ მიაჩნია და დედამიწა — ქალამნად. მცირე რამ მიზეზი საკმარისია სოფელს „ზეკუცია“ ჩაუყენოს, გლეხები „რამდენიმე წლობით სხვადასხვა ციხეებში“ ჩააყრევინოს და სხვა. გლეხების არაერთგზისი ცდა — ებოვნათ როგორმე სამართალი, ყოველთვის უშედეგოდ მთავრდებოდა, „ყველგან და ყოველთვის იმათი ბატონი გამოდიოდა მართალი“. ბოლოს საქმე იჭამდევ მივიდა, რომ „ისინი, ვინც გლეხებს ქაღალდებს უწერდნენ, ცრუ საჩივრების წერისათვის გადაასახლეს

სადღაც შორს გუბერნიაში. ამასთან მოუვიდა ბრძანება ნა-
ჩალნიკსა და დიამბეგს, რომ მოეყვანათ როსტომ ტაბლაძი-
სათვის მორჩილებაში იმისი ყმები“¹. მიუთითებს რა ცარიზ-
მის ანტიხალხურ კლასობრივ ბუნებაზე, ა. ფურცელაძე ამით
იმას გვეუბნება, რომ მეფის ხელისუფლება იყო ბატონყმური
წყობილების თავგამოდებული დამცველი.

ამრიგად, ა. ფურცელაძის აზრით, ფეოდალიზმი არის
ისეთი საზოგადოებრივი ფორმაცია, რომელიც დაფუძნებუ-
ლია მემამულის მიერ ყმა-გლეხის ეკონომიურ ექსპლოატა-
ციასა და პოლიტიკურ ჩაგვრაზე.

სხვათა შორის, ფეოდალური ძალადობის პირობებში ადა-
მიანის უუფლებო მდგომარეობის ერთ-ერთ კონკრეტულ გა-
მოხატულებად ა. ფურცელაძე თვლიდა, კერძოდ, ქალის
მეტად უნუგეშო, მძიმე ხვედრს; ფეოდალურ საზოგადოებრივ
ფორმაციაში ქალი წარმოადგენს საზოგადოების დაჩაგრულ
ნაწილს, სრულიად უუფლებოს და მიწასთან გასწორებულს.
მაშა სტრუგოვსკოვას დედა („სამის თავგადასავალი“, 1863 წ.),
ჯანღონით სავსე და ნამდვილი მეოჯახე ქალი იყო, მაგრამ
ის მაინც მსხვერპლი გახდა გარემო წრისა და, მაშასადამე,
არსებული საზოგადოებრივი წყობილებისა. დედის ხვედრზე
გაცილებით უფრო მწვავე აღმოჩნდა ხვედრი შვილისა — მა-
შასი. ქალს, როგორც პირუტყვს, იყიდიან და გაყიდიან, მისი
სხეულით ვაჭრობა თითქმის ჩვეულებრივ მოვლენადაა გადაქ-
ციეული. სამეძაო სახლი რეკომენდებულია ხელისუფლების
მიერ, ამ სახლში სულით და ხორციტ იღუპება ათობით და
ასობით ქალი. ა. ფურცელაძემ პირველმა ქართულ ლიტერა-
ტურაში დაგვიჩაბა სამეძაო სახლი, პროსტიტუციის კაობი.
სამეძაო სახლი სხვა არაფერია, თუ არა პირდაპირი ნაყოფი
ქალისადმი საზოგადოების გულგრილობისა, ქალის მონური,
არასრულფასოვანი ხვედრისა ფეოდალურ-მემამულურ საზო-
გადოებაში.

ა. ფურცელაძის აზრით, ბატონყმური წყობილება იყო
მიზეზი საქართველოს არა მარტო ეკონომიური, არამედ კულ-

¹ ა. ფურცელაძე, „რჩეული ნაწერები“, თბილისი, 1951 წ., გვ. 271.

ტურული ჩამორჩენილობისაც. ძველი, ფეოდალურ-ბატონ-
ყმური საქართველოს ლიტერატურულ-კულტურული სახე
მკაფიოდ ჩანს ჟურნალ „ცისკარში“, რომელსაც ა. ფურცე-
ლაძე ახასიათებს, როგორც უფერულს და უსიცოცხლოს, რო-
გორც უღარესად ჩამორჩენილ და კონსერვატორულ ორგანოს.
„მამებისა“ და მათი ლიტერატურული ორგანოს ჟურნალ
„ცისკრის“ წინააღმდეგ ა. ფურცელაძის შეურიგებელი გა-
ლაშქრება, — ეს ფაქტიურად არის ბრძოლა ძველი, ფეო-
დალურ-ბატონყმური საქართველოსი და მისი იდეოლოგი
მწერლების წინააღმდეგ. საერთოდ, ძველი თაობის წარმომად-
გენელთა ა. ფურცელაძისეული კლასიფიკაცია — „სიძველის
მქადაგებლები“ და „უაზრო მწერლები“, გარკვეულად მიუ-
თითებს ბატონყმურ-საზოგადოებრივ ფორმაციაზე, რომელიც
განაპირობებს ქვეყნის ეკონომიურ და კულტურულ ჩამორჩე-
ნილობას.

1864 წლის 8 ნოემბერს თბილისის გუბერნიაში, ხოლო
ერთი წლის შემდეგ, 1865 წლის 13 ნოემბერს იმერეთსა და
გურიაში გამოქვეყნდა ბატონყმობის გაუქმების კანონი, გა-
ტარდა საგლეხო რეფორმა. რა პოზიციები ეკავა ა. ფურცე-
ლაძეს ამ დროს? ვის ინტერესებს იცავდა ის? გვაქვს საკმაო
საბუთი ვამტკიცოთ, რომ ა. ფურცელაძე ამ პერიოდშიც
მშრომელთა უმრავლესობის, გლეხობის ინტერესებს იცავდა.
მისი გულწრფელი სურვილი იყო რეფორმა მშრომელთა სა-
სარგებლოდ გადაჭრილიყო, რომ გლეხობას მიეღო ის (მიწა),
რის უქონლობაც მის უმოწყალო ექსპლოატაციას განაპირო-
ბებდა. გამოდიოდა რა მშრომელთა ინტერესებიდან, ა. ფურ-
ცელაძე ამ პერიოდში იზიარებდა იმ მოწინავე ადამიანების
შეხედულებებს, რომლებიც მხარს უჭერდნენ გლეხების მიწი-
ანად განთავისუფლების პროექტს. როგორც ცნობილია, ქართ-
ველი თავადები ერთხანს მოსაკლავადაც კი დასდევდნენ დიდ
ქართველ პოეტ ი. ჭავჭავაძეს იმიტომ, რომ მან თავად-აზნაურ-
თა ერთ-ერთ კრებაზე ხმამაღლა განაცხადა, „გლეხს მიწა
უნდა მიეცესო“. არამოულოდნელი, მაგრამ დამახასიათებელი
ფაქტია, რომ ა. ფურცელაძეს ამ დროს იმ ახალგაზრდათა რი-
გებში ვხედავთ, რომლებიც რეაქციონერ პირთა შემოტევე-

ბისაგან ილიას სიცოცხლეს იცავდნენ. „რამდენიმე ახალგაზრდა და მათ შორის ან. ფურცელაძე და ამ წერილის ავტორი მუდმივ შორი-ახლოს მივსდევდით ილიას და მზათ ვიყავით დაგვეცვა ახალგაზრდა პოეტი“¹, — იგონებს ქრ. მამაცაშვილი. თვითონ ა. ფურცელაძეს ეს ამბავი ერთ თავის გამოუქვეყნებელ წერილში ასე აქვს გადმოცემული: „თავად-აზნაურობის კრებებზედ... სრულიად ახალგაზრდა, ნიჭითა და ენერგიით აღსავსე ილია გამოვიდა გლეხობის ენერგიულ დამცველად, რითაც გამოიწვია შფოთი და მღელვარება თავად-აზნაურობაში. ილიას ემუქრებოდნენ მოკვლასაც. ჩვენ ვიცოდით ეს და რომ მართლა არ შეემთხვიათ რა ამ მაღალი აზრებით გატაცებული ახალგაზრდისათვის, ჩვენ, მე და ქრისტეფორე მამაცაშვილი, ილიას დავდედით შორი-ახლო იარაღით ხელში, რომ დაგვეცვა მისი სიცოცხლე შმაგი ხელისაგან“². აშკარაა, რომ საგლეხო რეფორმის პერიოდში ა. ფურცელაძე გლეხობის ინტერესებს იცავდა, მშრომელთა განწყობილებებს ეხმარებოდა. მაგრამ ამაო იყო ცალკეულ პირთა ყოველგვარი ცდა. რეფორმა „ზევიდან“ ტარდებოდა, მას თვით მისი უდიდებულესობა იმპერატორი ალექსანდრე II ანხორციელებდა, ხოლო ეს იმისი მომასწავებელი იყო, რომ აღნიშნული ღონისძიება უსათუოდ მემამულურ-კლასობრივი შინაარსისა იქნებოდა.

და მართლაც, საგლეხო რეფორმამ ვერ დააკმაყოფილა გლეხობის მოთხოვნილება, გლეხმა ვერ მიიღო მიწა, რის გამოც ის კვლავ მემამულისაგან ეკონომიურ დამოკიდებულებაში დარჩა. გულისტკივილით წერდა ა. ფურცელაძე 1873 წელს, რომ „მცირე მამულის პატრონთა ნაყმენი დარჩნენ უმამულოთა... სხვათაც თუმცა მიეცა ნადელი, მაგრამ ეს ნადელი უნდა შეისყიდონ კაი რიგიანის ფასითა, რომლისაც მოუწოდებდა ვალად აღება და რომლისაც გადახდას ძვირად თუ შესძლებს ვინმე, და ამათი ნადელი უნდა დარჩეს მოვალეებ-

¹ ქრ. მამაცაშვილი, „ეპიზოდი ილია ჭავჭავაძის ცხოვრებიდან“, კრებ. „ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დასაფლავება“, 1907 წ., გვ. 68.

² ა. ფურცელაძე, „ვინ არის მოღალატე? ვინ არის ზიზღის ღირსი?“ საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5916/49.

სა¹. რეფორმის შემდეგ გლეხის მდგომარეობა კი არ გაუმჯობესდა, არამედ პირიქით, გაუარესდა კიდევ. დარჩა რა კვლავაც მემამულისაგან ეკონომიურ დამოკიდებულებაში, გლეხი წინანდებურად განიცდის ექსპლოატაციას; სოფელ ბრიყვეთიანის მკვიდრს ქიტესა ნაცარკვერამეს მისი ნაბატონარი ისევ ისე იბრიყვებს, როგორც რეფორმამდე; მებატონის თვითნებობა იქამდეც კი მიღწის, რომ ის ნამუსს ახდის ქიტესას 14 წლის გოგოს მაროს („ქიტესა“, 1871 წ.). თავის პუბლიცისტურ წერილებსა და მხატვრულ თხზულებებში ა. ფურცელაძე არაერთხელ შეხება გლეხის უმწეო ეკონომიურ მდგომარეობას საგლეხო რეფორმის შემდგომ პერიოდში. გვიხსიათებს რა გლეხს როგორც სრულიად ღატაკს, „ყოვლად სასოწარკვეთილ“ მდგომარეობაში მყოფს, როგორც წინანდებურად ექსპლოატირებულს და დამცირებულს, ა. ფურცელაძე ამით ფაქტიურად არაპირდაპირი გზით ამხელს საგლეხო რეფორმის მემამულურ ხასიათს, აკრიტიკებს მას რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციებიდან.

ამრიგად, საგლეხო რეფორმამ ვერ გადაჭრა ის საჭირო-როტო საკითხი, რომელიც 60-იან წლებში დღის წესრიგში იყო დასმული. ერთადერთი, რომელიც ამ საკითხს დადებითად გადაწყვეტდა, — ეს იყო ძლევამოსილი სახალხო რევოლუცია. ყირიმის კამპანიის შემდეგ მოვლენათა მსვლელობა სწორედ აქეთკენ, სახალხო რევოლუციისკენ მიემართებოდა; გლეხთა ხშირი „ბუნტები“ ომში დამარცხებით დასუსტებულ მეფის მთავრობას კარგს არაფერს უქადდა, ამიტომ ალექსანდრე მეორემ უმჯობესად ცნო თვითონ გაენთავი-სუფლებინა გლეხები. გასაგებია, რომ საგლეხო რეფორმა სხვა არაფერი იყო, თუ არა შინაგანი თვალთმაქცობა, თუ არა ისეთი ღონისძიება, რითაც იმპერატორი საკუთარ ტყავს შეინარჩუნებდა. ესმის რა რეფორმის მემამულური ხასიათი. ა. ფურცელაძე სწორედ ასეთ შინაგან თვალთმაქცობად თვლის მას, რაც ნათლად ამოიკითხება მისი შემდეგი სტრიქო-

¹ ა. ფ უ რ ც ე ლ ა ძ ე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 14.

ნებიდან: „რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი ეს ფარული ზღვევა და ჯავრის ყრა (საუბარია, კერძოდ, ქართველ გლეხთა პროტესტებზე — ვ. ვ.) მრავლდებოდა და ვინ იცის სადამდის მიაღწევდა, თუ მანიფესტი, რომელმაც ავათ იყო, თუ კარგად, ბოლო მოუღო ამგვარს დამოკიდებულებას, დროთი არ მოსწრებოდა“¹.

მაგრამ ახლა საკითხავია: მაშ, რა საშუალებაზე ამყარებდა ა. ფურცელაძე ბატონყმური უფლისაგან ხალხის გამოხსნის იმედს? რა მიაჩნდა მას საამისოდ ყველაზე ეფექტურ ღონისძიებად? მსგავსად დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატ ნ. გ. ჩერნიშევსკისა, რომელიც ნაჯახისაკენ მოუწოდებდა რუსეთს, ა. ფურცელაძეც სახალხო რევოლუციის იდეას ემხრობოდა. იგი დარწმუნებულია იმაში, რომ მებატონე და ყმაორი ანტაგონისტური ბანაკია, რომ მათი შერიგება, მათ შორის მშვიდობიანი ურთიერთობის დამყარება შეუძლებელი საქმეა. რა და რა საშუალებას არ მიმართა სოსიკამ, რომ როგორმე ბატონთან საერთო ენა გამოენახა, მშვიდობიანი გზით მოეგვარებინა საქმე, მაგრამ ამაოდ. თვით სასულიერო წოდებაც კი, რომელიც ჩვეულებრივ შემარიგებლის როლში გამოდიოდა, და ამით რეაქციულ როლს თამაშობდა, უძლური აღმოჩნდა აღედგინა მებატონესა და გლეხს შორის ჩატეხილი ხიდი. ონისიმე მღვდელს „მოციქულობას თითონ საღმრთო წერილი ვალად ადებდა“, მაგრამ გულქვა მებატონემ ესოდენ „საპატიო“ პირო, სულიერი მამაც ცივი უარით გაისტუმრა, თანაც ერთხელ კიდევ მოაგონა: „ეს კარგად იცოდნენ (გლეხებმა — ვ. ვ.), რომ სულს აქეთ ჩემნი არიან და რაც მაგათ აქეთ სულ ჩემია“. ა. ფურცელაძე საერთოდ აშკარად გმობდა ლიბერალურ შემთანხმებლობას: „პირველი ვაჟკაცი ის არის, ვინც გაჭირვებას მოითმენს და საქმეს ბოლოს გაატანს“ — ქადაგებს ლიბერალ-რეფორმისტი და ამით მორჩილებისაკენ მოუწოდებს ისედაც წელში გაწყვეტილ და დაბეჩავებულ გლეხობას. ლიბერალ-შემთანხმებელი სიტყვით ბევრს თანაუგრძნობს გლეხობას, მაგრამ ეს მხოლოდ კეთილი სურვილებია, პრაქტიკულად მისი

¹ ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 16.

განხორციელების უნარი არ შესწევს. ის მხოლოდ ფეხის ხმა-
საა აყოლილი, საქმის არსში ვერ ერკვევა და კარგად არც იცის
„ბატონები არიან გლეხებისაგან შეწუხებულნი, თუ გლეხები
ბატონებისაგან“. ლიბერალ-რეფორმისტის საინტერესო დახა-
სიათებას იძლევა ა. ფურცელაძე „მართაში“. ასეთია, მაგალი-
თად, დავითი, რომელიც ზომაზე მეტად ფრთხილი და, შეიძ-
ლება ითქვას, მშიშარაცაა. საკმარისია მცირეოდენი დაბრკო-
ლება, რომ უკან დაიხიოს და გადაიფიქროს წინასწარ განზ-
რახული. რამდენჯერ დააპირა მან როსტომთან გლეხების
საკითხზე მოლაპარაკება, „მაგრამ რაკი ერთი დაინახავდა იმის
ჟამს სახესა, ველარ ახერხებდა ვერაფრის თქმასა“. რაკი ბა-
ტონთან ვერაფერი გააწყო, დავითი გაეცალა ასპარეზს, ქალბ-
ქისავენ გაეშურა და ერთხელ და სამუდამოდ ჩაიქნია საქ-
მეზე ხელი. ასეთია ლიბერალ-რეფორმისტი.

ა. ფურცელაძე ექვსის თვალთ უყურებდა ბატონყმობის
გადაკეთების საქმეს. „ძაღლის ბატკანი ვის უნახავს“ — იმეო-
რებენ მწერლის აზრს გლეხები; ამით ა. ფურცელაძე მიუთით-
ებს ბატონყმობის „ზევიდან“ მოსპობის შეუძლებლობაზე.
ვინაიდან ძაღლისაგან ბატკანი არ შეიძლება იშვას, მებატონისა
და ყმის მშვიდობიანი თანაარსებობა შეუძლებელი საქმეა, ან
ერთი უნდა იყოს ან მეორე. „თუ ეს (როსტომი — ვ. ვ.) ცოც-
ხალია, ჩვენი სიცოცხლე შეუძლებელიაო“, — ამბობენ ისევ
გლეხები. ა. ფურცელაძე ბატონყმობის სრული მოსპობის მომ-
ხრე იყო და არა მისი შელამაზება-გადაკეთებისა. მისი მართე-
ბული აზრით, ერთადერთი, რაც ბატონსა და ყმას შორის
არსებულ ანტაგონიზმს მოხსნის, არის იარაღი. გლეხები და-
ბოლოს დარწმუნდნენ იმაში, რომ მაგათი მხსნელი სხვა არა-
ფერი იყო „ერთის მეტი“. ეს ერთი არის სიათა. „ჩვენ ღიდი
ხანია უნდა გვცოდნოდა, — ამბობენ ისინი, — რომ ჩვენ მაგის
(როსტომის — ვ. ვ.) ხელიდან არა გვიხსნის რა ერთის მეტი“¹.

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე მებატონეთა
წინააღმდეგ ინდივიდუალურ-ტერორისტული მოქმედებების
წინაშე პრიორიტეტს ანიჭებს გლეხთა ჯგუფურ, შეკავშირე-

¹ ა. ფურცელაძე, „ჩვეული ნაწერები“, თბილისი, 1951 წ., გვ. 273.

ბულ გამოსვლას. მისი აზრით, ბოროტების წინააღმდეგ ინდივიდუალურ ბრძოლებს არ შეიძლება კეთილი დასასრული ექნეს. როსტომის მოკვლის ცდა ბევრჯერ ჰქონდა სოსიკას, მაგრამ არც ერთ ამ ცდას სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია, ის მიზანს მხოლოდ მაშინ ეწია, როდესაც სხვებს შეუთამხანაგდა, მათთან პირი შეკრა და ერთად, კოლექტიურად დაესხნენ თავს თავგასულ მებატონეს. „შენ თუნდა. ათი თოფის ხმარებაც რომ ისწავლო, მაინც მარტო ვერას გახდები. მარტონი ჯერ ვაჟკაცები ვერას გავემხდარვართ“, — ეუბნება ერთი გლეხი მართას. არამცთუ ერთი ადამიანი, მთლიანად მამაკაცებიც არ არიან საკმარისი სამაგიერო მიუზღონ მებატონეებს. ბატონყმობის მოსპობა დიდმნიშვნელოვანი საერთო-სახალხო საქმეა და მასში, ა. ფურცელაძის აზრით, მამაკაცებთან ერთად ქალებიც უნდა ღებულობდნენ მონაწილეობას. მართა მზადაა მამაკაცების წინამძღოლობაც იკისროს და პირველი გაიქრას ბატონის სისხლის დასანთხევად. თუ არა მართას შთამაგონებელი სიტყვები და აქტიური დახმარება, გლეხები შეიძლება ვერც ახლა მიაღწევდნენ მიზანს. ა. ფურცელაძემ პირველმა ქართულ ლიტერატურაში (1865 წ.) გვიჩვენა გლეხთა ჯგუფური, შეკავშირებული გამოსვლა მებატონეთა წინააღმდეგ და ამით ახალი ნაბიჯი გადადგა წინ მის თანამედროვე ქართველ მოღვაწეებთან შედარებით.

შემდგომშიც ა. ფურცელაძეს არაერთხელ აღტაცებით უსაუბრია გლეხების ჯგუფურ, კოლექტიურ გამოსვლებზე. სამეგრელოს გლეხთა 1857 წლის აჯანყებით აღფრთოვანებული ა. ფურცელაძე „მაცი ხვითიაში“ წერს: „ყაზახობა თანდათან აიშალა და მოძრაობა მოედო მთლათ ოდიშს... მთლათ ოდიში დადგა ფეხზედ“. ცოტა უფრო გვიან, 1879 წელს დაწერილ კრიტიკულ წერილში „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, ა. ფურცელაძემ მოურიდებლად გააცნა „გაყრას“ ერთ-ერთი მოქმედი პირი ბარამი, იმიტომ რომ, წარმოშობით თვითონ გლეხი, გლეხების გვერდით არ იდგა, შეგნებული არ ჰქონდა ერთად მოქმედების უპირატესობა. კომედიაში თქვენ ხედავთ, — წერს ა. ფურცელაძე, — „რომ იგივე მონანი, იგივე ყმები მის ნაცვლად რომ ერთმანეთი გაიტანონ. ერთმანეთს

ზურგი მიჰყუდონ და ერთად იმოქმედონ თავის საშველად და სახსნელად და ყველანი ერთად, ერთბაშად გამოვიდნენ თავის სამწუხარო მდგომარეობიდან... ცდილობენ თავისივე მოძმეების თავს დადგომას¹. ეს წერილი ერთხელ კიდევ ნათლად ადასტურებს, რომ ა. ფურცელაძე შეგნებულად უარყოფდა ინდივიდუალურ, ტერორისტულ მოქმედებებს და მხარს უჭერდა მებატონეთა წინააღმდეგ გლეხთა ჯგუფური, კოლექტიური გამოსვლების იდეას.

ამრიგად, ა. ფურცელაძე ბატონყმური უღლისაგან ხალხის გამოსხნის იმედს ამყარებდა საერთო-სახალხო გამოსვლებზე. ჩერნიშევსკის კვალდაკვალ, ისიც გლეხური რევოლუციის იდეას ემხრობოდა. ა. ფურცელაძე ყოველთვის ოპტიმისტურად უყურებდა გლეხობის რევოლუციურ უნარს. მაღალი წარმოდგენისა იყო ის, კერძოდ, ქართველი გლეხის მეამბოხე სულზე. ქართველი გლეხიო, — ამბობდა ა. ფურცელაძე, — თუ ერთხელ მოთმინებიდან გამოვიდა, „მაშინ ის ის ქართველი აღარ არის, რომელიც გინახავთ სახრესა და მათრახის ქვეშა, ის მწვიდობიანი და ყურმიგდებული ქართველი, — მაშინ ის არის აღელვებული და გააფთრებული, როგორადაც დაჭრილი ლომი და ველარავითარი ღონისძიება ველარ შეიმაგრებს იმასა. — მაშინ ყველა მიაჩნია იმას იოტათ, მინამ გულის ბუხარს არ იყრის მტერზედა“². მაგრამ სამწუხარო ის იყო, რომ ეს მეამბოხე სული, ეს რევოლუციური უნარი მხოლოდ პოტენციაში იყო მოცემული. სინამდვილეში კი გლეხი საგლეხო რეფორმამდე და შემდეგშიც ათასში ერთხელ, იშვიათად თუ გამოავლენდა ამ უნარს. გლეხთა უმრავლესობა ჯერ კიდევ „გონებით საწყალი“, კლასობრივად გაუთვითცნობიერებელი იყო და ადვილად იტანდა შეჩვეულ კირს. უარესის მოლოდინით შეშინებულ გლეხებს ბატონის ერთი გამოჩენით „სიმხნევე და გულადობა“ ეკარგებოდათ. ბატონის „მრისხანე სახე და გაჯავრე-

¹ ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5920/49.

² ქ ე რ ე ლ ი ბ ე ქ ა (ა. ფურცელაძე), „სურამის ციხე“ დ. კონჭაძისა, „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1935 წ., გვ. 292.

ბული ხმა“ ვერხვის ფოთოლივით ცახცახს აწყებინებდა. „ვინ უნდა მოკლათ? ბატონი? მაგისტანა ხელმწიფისდარი კაცის სისხლი უნდა დაღვაროთ?.. ღმერთი ჩვენ მაგას არ გვიყაბულებს... ეგ დღეს ჩვენი ბატონია, ჩვენი ღმერთია... ღვთისა და ბატონის ღალატს არავინ მოგვიწონებს“, — ასეთი სიტყვებით მიმართავენ ისინი შეთქმულ გლეხებს და ამით შეგნებულად თუ შეუგნებლად მათი ისედაც სუსტი რიგების ღებორგანიზაციას ახდენენ.

გლეხთა ერთი ნაწილის ასეთი განწყობილება მიაჩნდა ა. ფურცელაძეს ბატონყმობის არსებობის ერთ-ერთ პირობად. თუ, მაგალითად, როსტომ ტაბლაძე სოფელში ასე განუკითხავად პარპაშობს, — ეს იმიტომაც, რომ გლეხები ერთ პირზე არ დგანან, ჯერ კიდევ ყველა მათგანი არაა რევოლუციურად განწყობილი. „კიდევ ემაგითი ვართ ქართველი ხალხი დაღუპული, რომ ერთი პირი არა გვაქვ“, — ეუბნებიან ერთმანეთს გლეხები და ა. ფურცელაძე სრულიად ეთანხმება მათ. მდგომარეობას შერიგებული, რევოლუციური უნარის არმქონე ადამიანებზე და მათი ასეთი რეაქციული შეხედულებების დამცველი კალმოსნების შესახებ წერდა ა. ფურცელაძე: „კაცი, რომელიც იძახის, რომ მე მირჩევნია ფეოდალიზმი, ვიდრე საზოგადო წყობილებათ, რომ დღევანდელი წესი იმითია კარგი, რომ საძირკველი ფეოდალიზმში უდგიათ, — ამგვარს კაცს შეუძლიან სჯა იმ მომავალზედ, სადაც ფეოდალიზმის სახსენებელიც კი მოსპობილი იქნება?! კაცი თვითვე იძახის: მე მონათა ვარ დაბადებული და მონათვე მინდა მოგვედგო. რაღა თქმა უნდა, ამისთანა კაცი ვერ დააფასებს და ვერც მიხვდება იმ წყობილების ღირსებას, სადაც არ არიან მონანი და არიან მხოლოდ ტოლნი და ამხანაგნი... უბედურება ქვეყნისა ის არის, რომ ამგვართა მეცნიერთა აქვთ კიდევ ძალა ქვეყანაში და ამათს ყბედობას უჯერებენ“¹. ა. ფურცელაძის პრაქტიკული საქმიანობა და პუბლიცისტურ-სამწერლო მოღვაწეობა იქითკენ იყო მიმართული, რომ გაეთვითცნობიერებინა ქართველი მშრომელი,

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

დაენახეებიანა მისთვის ავი და კარგი და ეჩვენებიანა მდგომარეობიდან გამოსავალი გზა.

შექმნილი მძიმე მდგომარეობიდან გამოსავალ ასეთ ღონისძიებად, ბატონყმური უღლისაგან ხალხის გამოხსნის რეალურ საშუალებად 60-იან წლებში ა. ფურცელაძეს ესახებოდა საერთო-სახალხო რევოლუცია. მაგრამ იმედები არ გამართლდა, გლეხური რევოლუცია არ მოხდა, ხოლო არ მოხდა იმიტომ, რომ მთავრობამ დაასწრო და დღის წესრიგში დასმული მწვავე სოციალური საკითხი საგლხო რეფორმით მოხსნა. თუმცა ესეც კია, რომ ბატონყმობის რევოლუციით დამხობის შედეგადაც ვერ დამყარდებოდა ის საოცნებო „საზოგადო წყობილება“, სადაც არ იქნებოდნენ დიდები და პატარები, არამედ იქნებოდნენ „მხოლოდ ტოლნი და ამხანაგნი“. 60-იან წლებში არც რუსეთში და მით უფრო არც ჩვენში, რუსეთთან შედარებით ტექნიკურ-ეკონომიურად კიდევ უფრო ჩამორჩენილ საქართველოში, ჯერ კიდევ არ იყო ისეთი მატერიალური პირობები და სოციალური ძალა, რომელიც სოციალიზმს განახორციელებდა. „გლეხთა აჯანყებანი შეიძლება წარმატებით დამთავრდნენ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ისინი დაკავშირებული არიან მუშათა აჯანყებებთან, და თუ მუშები ხელმძღვანელობენ გლეხთა აჯანყებებს. მხოლოდ კომბინირებულ აჯანყებას მუშათა კლასის მეთაურობით შეუძლია მიაღწიოს მიზანს“¹. მაგრამ, ვინაიდან 60-იან წლებში ჯერ კიდევ არ იყო მუშათა კლასი, რომელიც სათავეში ჩაუდგებოდა გლეხურ აჯანყებებს და თანმიმდევრულად იბრძოლებდა არსებული წინააღმდეგ, — ქვეყნის სოციალიზმის გზით განვითარებაც ფაქტიურად გამორიცხული იყო. ბატონყმური უღლისაგან ხალხის გამოხსნის საშუალებად ა. ფურცელაძის მიერ დასახულ პროგრამაში რევოლუციურ-დემოკრატიული მარცვალი ის იყო, რომ ფეოდალური ურთიერთობის მოსპობის შემდეგ ჩქარი ტემპით წავიდოდა წინ კაპიტალიზმის განვითარება, განვითარება იმ საზოგადოებრივი ფორმაციისა, რომელიც, როგორც ცნობილია, თვითონვე წარმოშობს თავისივე მესაფლავეს — პროლეტარიატს.

¹ ი. ს. ტაღიანი, თხზ., ტ. 13, გვ. 118.

საგლებო რეფორმის შემდეგაც ა. ფურცელაძე იმ იდეურ პოზიციაზე დარჩა, რომელიც მანამდე ეკავა. დაინახა რა რეფორმის შემამულურ-კლასობრივი ბუნება, ა. ფურცელაძე ამის შემდეგაც შეგნებულად იცავდა გლეხობის ინტერესებს და გაბედულად ილაშქრებდა ბატონყმური ურთიერთობის ნაშთების წინააღმდეგ. მაგრამ, ვინაიდან გლეხური რევოლუციის იმედი უკვე აღარ იყო, ა. ფურცელაძემაც უკან დაიხია ტაქტიკურად. გამოსცვალა ბრძოლის მეთოდი. მშრომელთა ინტერესების დაცვის მიზნით ის ამის შემდეგ პირველ რიგში აყენებს მშვიდობიან, ლიბერალურ ღონისძიებებს. ბოროტების წინააღმდეგ ბრძოლის ეს ახალი მეთოდი — მშვიდობიანი, ლიბერალური ღონისძიება — სულ ცოტა ოთხ პუნქტს მაინც მოიცავდა: ა) ხალხში სწავლა-განათლების გავრცელება, ბ) ცრუმორწმუნეობისა და ხალხში დარჩენილი მავნე ადათ-წესების მხილება, გ) სასოფლო-სამეხანაგო ბანკების დაარსება და დ) გლეხური მეურნეობის რაციონალიზაცია.

თავის მთელ რიგ წერილებსა და მხატვრულ თხზულებებში ა. ფურცელაძე გულუბრყვილოდ იცავს იმ აზრს, რომ ერის მატერიალური მდგომარეობა და პოლიტიკური წარმატება უშუალოდ დამოკიდებულია სწავლა-განათლების დონეზე, „ჰკუის“ ვარჯიშზე. რაციონალისტური თეორია, რომელიც ა. ფურცელაძემ ჯერ კიდევ 60-იან წლებში შეითვისა, მკვეთრად ჩამოყალიბდა 70-იან წლებში. მხედველობაში გვაქვს ამ მხრივ საპროგრამო ხასიათის წერილი „ჩვენი ჰკუის ძალა“ („მნათობი“, 1871 წ., № 3 და 4), რომელშიც თავიდან ბოლომდე ის ძირითადი აზრია გატარებული, რომ „ყველაზე მეტი ძალა კაცობრიობის ბედნიერებისა არის ჰკუიაში“. დასახელებული სტატიით ა. ფურცელაძე იმ კეთილშობილურ მიზანს ისახავს, რომ მოუწოდოს ქართველ ხალხს ჰკუის, უფრო სწორად გონების ვარჯიშისაკენ, განათლებისა და მეცნიერების დაუფლებასაკენ. მიუთითებს რა დასავლეთ ევროპის ხალხებზე, როგორც ამ მხრივ მაგალითის მაჩვენებლებზე, ა. ფურცელაძე წერს: აქ „მინდა უჩვენო მკითხველს, რამდენად არის საჭირო ჩვენთვის სწავლისა და მეცნიერების გზაზე ბეჯითობა და წვრთნა, რომ ჩვენც მივალწიოთ იმ ხალხებამდის, რომელნიც კაცობრიობაში

ბალა სდგანან განათლებით“¹. ხალხში სწავლა-განათლების გავრცელებისთვის ზრუნვა ა. ფურცელაძეს არასდროს არ შეუენელებია; გარდა იმისა, რომ აღნიშნულ საკითხებს ის სპეციალურ წერილებს მიუძღვნიდა (ამ წერილების სათაურების ჩამოთვლაც კი ძალიან შორს წაგვიყვანდა), და ამით ამ მიმართულებით აგიტაციას ეწეოდა, თვითონ პრაქტიკულადაც იღწეოდა სოფლებში სკოლებისა და სხვა საგანმანათლებლო დაწესებულებების გახსნისათვის. ა. ფურცელაძის აზრით, სწავლა-განათლება გააუმჯობესებდა მშრომელთა მატერიალური ცხოვრების პირობებს, დაანახევებდა „კაცს გაჭირვებას და გაჭირვებიდან გამოხსნის ღონისძიებას“. როგორც ამ შრომის II თავშიც იყო აღნიშნული, ა. ფურცელაძე მოითხოვდა, კერძოდ, ხალხში საბუნებისმეტყველო ცოდნის, „ბუნებათმეტყველების“ გავრცელებას, ვინაიდან, მისი აზრით, სწორედ ეს გაუწევდა ადამიანს მეტ დახმარებას ბუნების დამორჩილებაში და, მაშასადამე, მატერიალური დოვლათის შექმნაში.

სწავლა-განათლების გავრცელება, ა. ფურცელაძის აზრით, — და ეს უკვე მართებული აზრით, — ხალხს სხვა მხრივაც მოუტანდა სარგებლობას. განათლება ხელს შეუწყობდა მშრომელთა კლასობრივი თვითშეგნების გამოღვიძებას და, მაშასადამე, მოამზადებდა მას საბრძოლველად ბოროტების წინააღმდეგ. თუ მაგალითად, გლეხების ერთი ნაწილი ჯერ კიდევ არაა რევოლუციურად განწყობილი და იმას ამბობს, რომ „მე მონათვარ დაბადებული და მონათვე მინდა მოვკდეო“, — ეს იმიტომ, რომ „გონებით საწყალნი“ არიან, ვერ არჩევენ ავსა და კარგს. მაგრამ განათლების მიღება აუხელდა თვალს, გამოიყვანდა მათ „გონებით საწყლობიდან“ და ერთხელ და სამუდამოდ დააყენებდა სწორ გზაზე.

ამრიგად, ა. ფურცელაძის აზრით, საგლეხო რეფორმის შემდეგ მშრომელთა მატერიალურ მდგომარეობას გააუმჯობესებდა და მის კლასობრივ გათვითცნობიერებას ხელს შეუწყობდა განათლება, კერძოდ, საბუნებისმეტყველო მეცნიერული ცოდნის გავრცელება. ა. ფურცელაძის მიერ ნაგარაუღევ

¹ ზ. შონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი ჰკუის ძალა“, „მნათობი“, 1871 წ., № 4.

ამ ღონისძიებას მეტნაკლებად უკავშირდება დანარჩენი ღონისძიებებიც, სახელდობრ, ცრუმორწმუნეობისა და ხალხში დარჩენილი მავნე ტრადიციების მხილების საკითხი. ა. ფურცელაძის აზრით, ბატონყმობა და მისი ნაშთები იყო მიზეზი ქვეყნის არა მარტო ეკონომიური და კულტურული ჩამორჩენილობისა. არამედ ის ამავე დროს უარყოფითად მოქმედებდა ხალხის ზნეობაზედაც, ცრუმორწმუნეობის ტყვეობაში აგდებდა მშრომელთა ფართო მასებს და მრავალი სხვა. ერთ წერილში ა. ფურცელაძე პირდაპირ ამბობს, რომ სწორედ ხალხის ფართო მასების პირუტყვეულ მდგომარეობაში ყოფნა იყო „მიზეზი, რომელმაც დაჰბადა ჩვენი გონებითი, ზნეობითი და აგებულებითი დამცრობა და გაწრიოკება და რომელიც აბრკოლებს ჩვენი მეურნეობის წარმატებასაც“¹. ზედმეტი შრომისაგან წელში ოთხად მოკაკული გლეხი ადვილად „იჩაგრება გონებით, აგებულებით და ემორჩილება ბუნების სიმძლავრეს, ცრუ აზრებს, შეცდომებსა და ამაოდ მორწმუნეობას“. „გლეხკაცი უნებლიეთ ემონება მამა-პაპურ ჩვეულებათა და ცრუმორწმუნეობათა“². ამით აიხსნება, ა. ფურცელაძის აზრით, ის ფაქტი, რომ კერძოდ საქართველოში ძალიან გავრცელებულია რელიგიური ცრურწმენები და შეხედულებები, რაც ხელს უშლის ხალხს თავი დაადწიოს სიღარიბეს, მოიპოვოს წარმატება სამეურნეო და კულტურული ცხოვრების ფრონტზე. რელიგიური ცრურწმენით გაუღენთილი ადამიანი გარდა იმისა, რომ აქტიურად არ იბრძვის ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისათვის, ამავე დროს სხვადასხვა საეკლესიო რიტუალის შესაარულებლად ნახულობს დიდძალ მატერიალურ ხარჯს, კარგავს დროს და სხვა. ზრუნავდა რა ხალხის კეთილდღეობაზე, მის მატერიალური პირობების გაუმჯობესებაზე, ა. ფურცელაძე თავს ვალდებულად თვლიდა ბოლომდე ემხილებინა ყოველივე ის, რაც აბრკოლებდა სიღუბჭირისა და სოციალური ბოროტების მოსპობას. მისი აზრით ხალხის მატერიალური მდგომარეობის გა-

¹ ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 15.

² იქვე, № 16.

უმჯობესებისათვის ნავარაუდები პირველი ღონისძიება (სწავლა-განათლება) ხელს შეუწყობდა აგრეთვე მეორე ღონისძიების წარმატებით გატარებასაც; ხოლო ორივე ერთად და, თვითელი ცალ-ცალკე, ა. ფურცელაძის აზრით, გამოიყვანდა მშრომელ მასებს სიბნელიდან და ეკონომიური გაჭირვებიდან.

ასეთსავე და კიდევ უფრო დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ა. ფურცელაძე სასოფლო-სამეურნეო ბანკებს და სესხებით ამხანაგობებს. მსგავსი წამოწყებები, მისი აზრით, რეალურ დახმარებას გაუწევდა რეფორმის შემდეგ უფრო მეტ სიღუბეში ჩაეარდნით, უმოწყალოდ გაძირცულ გლეხს. ამ დასკვნამდე მივიდა ა. ფურცელაძე 1867-68 წლებში ზუგდიდში სასამართლოს გამომძიებლად მუშაობისას ადგილობრივი პირობების შესწავლის შედეგად. „აქაური სოფლის მეურნეობა უბედურს მდგომარეობაშია... ამ გვარს მდგომარეობისათვის პირველი შევლის ღონისძიება ჯერობით ბანკია“¹, — წერდა ა. ფურცელაძე ზუგდიდიდან გამოგზავნილ ერთ კორესპონდენციაში. მომდევნო კორესპონდენციაში, რომელიც აგრეთვე ზუგდიდიდანაა გამოგზავნილი, ა. ფურცელაძე კეთილშობილური რჩევა-მოწოდებით მიმართავს ამ კუთხის მკვიდრთ: „ბანკი, მეგრელობავ, ბანკი, თორემ ბოლოს გვიანდა იქნება სინანულში შესვლა! თქვენს მდგომარეობაში პირველი ღონე რიგიანი ბანკია“². მაგრამ ა. ფურცელაძე არა მხოლოდ სიტყვიერ რჩევა-დარიგებას იძლეოდა, არამედ თვითონაც აქტიურად მონაწილეობდა ბანკის დაფუძნებაში, გამოდიოდა ამ საქმის ერთ-ერთ ინიციატორად. როგორც მის დასახელებულ წერილებიდან ვგებულობთ, ბანკის თაობაზე ა. ფურცელაძე მოლაპარაკებას აწარმოებდა ზუგდიდის მაშინდელ ოფიციალურ პირებთან, შთააგონებდა მათ ბანკის აუცილებლობას და უსახავდა კონკრეტულ ღონისძიებებსაც, თუ როგორ, რა პირობებში განეხორციელებიათ ეს დიდებული საქმე.

ბანკის საკითხებით ა. ფურცელაძე განსაკუთრებით დაინტერესებულია 70-იან წლებში. შეიძლება ითქვას, რომ ამ პერიოდში სასოფლო-სამეურნეო ბანკის ერთ-ერთ ყველაზე დიდ

¹ ა. ფურცელაძე, „ზუგდიდიდან“, გაზ. „ღრეობა“, 1868 წ., № 48.

² იქვე, № 50.

პოპულარიზატორად საქართველოში ა. ფურცელაძე გვევლინება. აღფრთოვანებით მიესალმა რასოფელ ოძისში სასოფლო ბანკის (ვასხებიითი ამხანაგობის) დაფუძნების საქმეს, ა. ფურცელაძემ ამ წამოწყებას მიუძღვნა სპეციალური წერილი, რომელშიც გარკვეულად აღნიშნა, რომ „ამგვარი დაწყობილებანი არიან დღეს ჩვენი იმედი მომავლისთვის და ჩვენი ღონე ათასის ჩარჩებისა და ქვეყნის მტყაველების ხელიდან დახსნისა“¹. ა. ფურცელაძის აზრით, ბანკი დახმარებას გაუწევდა სოფლის ღარიბ მოსახლეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ უკანასკნელს „სესხით ხელის მონაცვლება“ ექნებოდა „სახეში და არა მოგება“. ამიტომ ა. ფურცელაძე პირდაპირ მოითხოვდა, რომ ასეთი წამოწყებების წევრები და ხელმძღვანელები სოფლის „უგაპირებულესი“ პირები ყოფილიყვნენ და არამც და არამც „მდიდრები, ან შუათანა შეძლების კაცები“. შეძლებული პირების ხელში ბანკები „არიან ყოვლად სავნონი, — წერს ა. ფურცელაძე, — რადგან უმისოთაც მდიდრებს და შემძლეთა აძლევენ კიდევ უარეს ძალას გამდიდრებისათვის და მაშასადამე ღარიბთა უფრო აღარიბებენ“. ეს აზრია გატარებული ყველა იმ წერილში, რომელიც ა. ფურცელაძემ ბანკების შესახებ „გუთნის დედაში“ გამოაქვეყნა მისი რედაქტორობის დროს². თავის წერილებში ა. ფურცელაძე ამავე დროს იძლევა რჩევა-დარიგებას, თუ, სახელდობრ, როგორ მოაწყონ სასოფლო-სამეხანაგო ბანკები, რომ ის მშრომელთათვის მხოლოდ სარგებლობის მომცემი იყოს და არა პირიქით. სხვათა შორის, ა. ფურცელაძეს განზრახვა ჰქონია შეედგინა სახელმძღვანელო, რომელშიც აღნუსხული იქნებოდა ბანკების დაფუძნებისა და მართვის წესები, მაგრამ ეს განზრახვა ჩვენს პუბლიცისტს არ შეუსრულებია. სამაგიეროდ მან თარგმნა რუსი ავტორების ანალოგიური ხასიათის წიგნი,

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა ოძისის ვასხებითს ამხანაგობაზედ“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 2.

² „რამდენიმე სიტყვა სასოფლო-სამეხანაგო ბანკებზედ“ (1875 წ., № 1). „კიდევ სასოფლო-სამეხანაგო ბანკებზედ“ (1875 წ., № 5); „სასარგებლონი არიან ხალხისათვის სასოფლო-სამეხანაგო ბანკები თუ არა?“ (1875 წ., № 6.); „ბანკების მნიშვნელობა“ (1875 წ., № 9 და № 10) და სხვა.

რომელიც, ა. ფურცელაძის აზრით, ყველაზე უკეთ პასუხობს ქართველი ხალხის საჭიროებას; ყველაზე მეტად გამოადგება მშობლიურ ერს¹.

დასასრულ ა. ფურცელაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სოფლის მეურნეობის რაციონალიზაციის საქმეს. მეურნეობის რაციონალიზაცია, რაც აგრეთვე ბევრად იყო დამოკიდებული ხალხში საბუნებისმეტყველო-სამეურნეო ცოდნის გავრცელებაზე, თავის მხრივ ხელს შეუწყობდა ადამიანს ბუნების დამორჩილებასა და, მაშასადამე, მატერიალური პირობების გაუმჯობესებაში. საგლეხო რეფორმამდე ა. ფურცელაძე იმაზე ჩიოდა, რომ მებატონეს „მამულეებისა და მოსავლის გაუმჯობესებას“ ერჩივნა „მამა-პაპურად მთელი გუთნეული თავისი იარაღით“. თუმცა რიგითი მემამულისათვის რა უნდა მოგვეთხოვა მაშინ, როდესაც ფეოდალური საქართველოს „სწავლული“ იდეოლოგებიც „სიძველის მქადაგებლები“ იყვნენ, მტრულად უყურებდნენ ყოველგვარ სიახლეს, მეცნიერებასა და ტექნიკას. ტექნიკურ-ეკონომიური ჩამორჩენილობა საგლეხო რეფორმის შემდეგაც დიდხანს შეინიშნებოდა ჩვენს მეურნეობაში. 1873 წელს გულისტკივილით წერდა ა. ფურცელაძე, რომ გლეხი „ისევ იმ ბორკილებშია, რაშიაც ჩავარდნილა წინაპართვე და მისი იარაღი, ღონე მიწის შემუშავებისა რჩება ძველი წესისა და შეუცვლელი; მიწის შემუშავება და მოვლა იმავე გარემოებაშია“². თავის მთელ რიგ პუბლიცისტურ წერილებში ა. ფურცელაძე აყენებს კონკრეტულ ღონისძიებებს, თუ როგორ უნდა მოხდეს მეურნეობის რაციონალიზაცია, რათა გლეხმა ერთხელ და სამუდამოდ თავი დააღწიოს სიღარიბეს, გაიუმჯობესოს მატერიალური პირობები.

ცხოვრების პირობების რადიკალურად შეცვლა და სასურველი „საზოგადო წყობილების“ დამყარება აქ ჩამოთვლილი

¹ „სასოფლო სესხებითი (ანუ ვასხებითი) ამხანაგობანი“ (მათი დაწესება და დანიშნულება), შედგენილი ვ. ფ. ლუგინინისა და იაკოვლევის მიერ. ქ. ტფილისი, 1874 წ.

² ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 15.

ლონისძიებებით, ცხადია, უტოპიაა, მაგრამ 60-70-იან წლებში ამ იდეალისტური უტოპიის დადებითი მხარე ის იყო, რომ, ისე როგორც თავის დროზე ბატონყმობის გლეხური რევოლუციის გზით დამხობის პროგრამა, — ესეც ხელს შეუწყობდა კაპიტალიზმის ჩქარი ტემპით განვითარებას. კაპიტალიზმის განვითარებას ხელს შეუწყობდა განსაკუთრებით უკანასკნელი — მეურნეობის რაციონალიზაცია, რამაც ა. ფურცელაძე უშუალოდ მიიყვანა ვაჭრობა-მრეწველობის აპოლოგიამდე. იმისათვის, რომ ბუნება სრულად და ადვილად „დავიმორჩილოთ“ და ამ გზით საზოგადოებრივი დოვლათი დავაგროვოთ, აუცილებელია მრეწველობის განვითარება, მანქანური წარმოების ფართოდ დანერგვა და გავრცელება. ა. ფურცელაძეს ესმის, რომ მანქანა ადამიანს ეხმარება, შრომას უმსუბუქებს და ქმედითად შველის მას სილატაკისაგან თავის დაღწევაში, საზოგადოებისათვის აუცილებელ საარსებო საშუალებათა დაგროვებაში. უკვე 70-იან წლებში სხვა ქვეყნების მაგალითზე ა. ფურცელაძე ხედავს, რომ „უმთავრესი ძლიერება დღევანდელთა ერთა არის ვაჭრობა, მრეწველობა, მექარხნობა... რომ, სადაც მრეწველობა, მექარხნობა, ვაჭრობა გაძლიერებულია, იქ სასოფლო მოწოდმართობაც უფრო მაღლა სდგას ვიდრე იქ, სადაც ხალხი ან მარტო მეურნეობას მისდევს, ან მეურნეობას უფრო მისდევს, ვიდრე სავაჭრო-სამრეწველო საქმესა“¹. ამიტომ ხალხს, რომელსაც არ სურს „ალიგავოს პირისაგან ყოვლისა ქვეყნისა... იმან უნდა მედგრად მოჰკიდოს ხელი მექარხნობას, მრეწველობას, კომერციას და თან მიაყოლოს მიწათ-წოდმართობა“. დაწყებული აქედან მოღვაწეობის მთელ მანძილზე ა. ფურცელაძე დაჟინებით მოითხოვს ჩვენში ვაჭრობა-მრეწველობის ფართოდ განვითარებას, რასაც იმით ასაბუთებს, რომ ერის კულტურულ-ეკონომიური წარმატებისათვის ყოველივე ეს მიუცილებელ რამეს წარმოადგენს. საქართველოში ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების მოთხოვნას ა. ფურცელაძე უფრო კონკრეტულად შემდეგი ორი მოტივით ამართლებს: „პირველი მიტომ, რომ ჩვენს ქო-

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 61, 62.

ნებას მოვუაროთ, ჩვენვე ვისარგებლოთ აზით; მეორე მიტომ, რომ უცხო ტომმა, უცხო კაპიტალმა და კაპიტალისტთ არ ჩავიგდონ ხელში და ჩვენს ქონებაზედ ისინი არ გახდნენ პირველნი“¹. ჯერ კიდევ 1871 წელს წერდა ა. ფურცელაძე, რომ საქართველო მდიდარია ნედლეული წყაროებით, მაგრამ, ვინაიდან ჩვენში მრეწველობა არაა განვითარებული, ყველაფერი ეს „მიდის სხვა ქვეყანაში ჩალის ფასად და მერმე გადამზადებულს სახმარისად ვლებულობთ თითქმის ოქროს წონადო“. „ცოდნა რომ გეჭონდესო, — განაგრძობს ა. ფურცელაძე, — და გეჭონდეს ჩვენში ყოველივე ჩვენი ნაყოფიერების გადასამზადებელი და გადასახალისებელი ქარხნები (ფაბრიკები), მაშინ ამგვარ სიძვირეს ჩვენ არ ვნახავდით და არც მიწა მოგვიმცირდებოდა“². იბრძოდა რა ეროვნული ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებისათვის, ა. ფურცელაძე აშკარა მოწოდებით მიმართავს ქართველ ხალხს: „მოვიდეთ გონს, შეუდგეთ ბრძოლას ცხოვრებისათვის ცოდნით, გამოცდილებით ჩავიგდოთ ხელში ვაჭრობა, მეზავოლობა, მეფაბრიკობა, მრეწველობა; შევისწავლოთ მამულების მოვლა, დავიჭიროთ ხელთ ქალაქები, ბაზარი, სავაჭრო ადგილები“³. ა. ფურცელაძე იქამდეც კი მიდის, რომ ზოგიერთ წერილში ეროვნული ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების ერთგვარ პროგრამასაც აყენებს⁴.

იმ დროს, როდესაც ა. ფურცელაძე ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა, ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარება მხოლოდ კაპიტალისტური შინაარსით იყო შესაძლებელი. ამ პერიოდში ვაჭრობა-მრეწველობის ფართოდ გაჩაღება ფაქტიურად კაპიტალიზმის განვითარებას უწყობდა ხელს; მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ა. ფურცელაძე კაპიტალიზმს ამართლებდა, მას

¹ ა. ფურცელაძე, „კაპიტალიზმი და კაპიტალისტური წარმოება“, გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 277.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, ჟურნ. „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

³ ა. ფურცელაძე, „მახვილი თუ ინდუსტრია“, გაზ. „ივერია“, 1895 წ., № 262.

⁴ ა. ფურცელაძე, „ჩვენი საჭირბოროტო კითხვები“, გაზ. „ივერია“, 1889 წ., № 372 და 1900 წ., № 4.

გუნდრუკს უკმევდა, სწორედ პირიქით, კაპიტალიზმს, როგორც ანტაგონისტურ საზოგადოებრივ ფორმაციას, ის ისეთივე შეუურიგებლობით ებრძოდა, როგორც თავის დროზე ბატონყმურ ურთიერთობას. მაგრამ იმ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო, რომელიც ამ საკითხს ენიჭება, საჭიროდ მიგვაჩნია განვიხილოთ ის უფრო ვრცლად, დაწვრილებით.

„ეხლანდელი საუკუნე ფულისაა“, — ამბობს ა. ფურცელაძე ბურჟუაზიის ბატონობის პერიოდზე („ავაზაკნი“). ფული გახდა ყოვლისშემძლე, „უძლიერესი. ძალათაგანი“, რითაც ადამიანის ღირსება ფასდება. წინათ „ბაზრის ბიჭების მასხარა და ფინაჩების მეჯღანე“ პუსლიკ-ჰავაქ დღეს თუ პარუნ-ჰავაქად იწოდება და ყველასაგან დიდად პატივცემული ბრძანდება, — ეს იმიტომ, რომ მილიონების პატრონია; მაგრამ, მეორე მხრივ, უფულო ადამიანი ყველასაგან დაბრიყვებული და დამცირებულია; უფულო ადამიანს ურჩევნია „ადგეს და ჩაწვეს საფლაგსა“. უფულო კაცს ადვილად წაიღებს ქარი „ერთი უბრალო დამკვნარი ფოთოლივითა, ფული კი მძიმეა, ფულიანს ქარი არა და ქარიშხალიც ვერ წაიღებს“. ფულის ხელში ჩაგდების მიზნით ადამიანი პირველ ხანებში თანახმაა საკუთარ კაცურ ღირსებაზედაც აიღოს ხელი, „ერთ ოქროში ქვეყნის მდულარე“ დაისხას თავზე. „ჰავაქას ქოჩორი ისე გახდება, როგორც გაყვლეფილი ყასაბ კონუას ღორი: ერთი ბეწვი აღარ დარჩება თავზედ, ულვაშებიც გასცივია, წარბებიცა, წამწამიცა, ტყავიც გადაძვრება“, მაგრამ სამაგიეროდ ფულს მიიღებს და ფული ხომ „ეხლანდელ საუკუნეში“ ყველაფერზე ძვირფასია.

ბურჟუაზიის ბატონობის პერიოდში ფულის შეძენა და გამდიდრება პატიოსნებით, კეთილსინდისიერი შრომით შეუძლებელი საქმეა. „ფული შეძენილი პატიოსნებით ისეთივე ძვირია, როგორც ფულით შეძენილი პატიოსნება“. პატიოსანი ადამიანი ერთხელ და სამუდამოდ განწირულია „კურტან აკიდებული დაიარებოდეს ქუჩაში“. „ვამი მას, ვინც აქ განიზრახავს პატიოსნებას, — ამბობს ერთი გამოცდილი ადვოკატი „ავაზაკნი“, — პატიოსნება მიაგავს ბრჭყალებს შემოცვეთილს ფრინველს, რომელსაც ბრჭყალებიანი უპატიოსნება მოუღებს სიცოცხ-

ლეს... პატიოსნება არის სიმშლი, სიმშლით სიკვდილი, და ვი-
საც პატიოსნებით ცხოვრება განუზრახავს, იმან დაიკრიფოს
გულზელი და ეძებდეს მუქთ საფლავს, რადგან პატიოსნება
საფლავის შეძლებასაც არ აძლევს კაცს“¹. ფულის შეძენა და
გამდიდრება მხოლოდ სხვისი „ყვლეფითა და მოტყუებით“,
ქურდობითა და ღალატით, მექრთამეობითა და ძალადობითაა
შესაძლებელი. საზოგადოება პირდაპირ მგლების ხროვადაა
გადაქცეული, ამხანაგი ამხანაგს არ ინდობს, ნათესავი — ნათე-
სავს. ერთმა თავისი ამხანაგი „გაქურდა და მემრე ქარვასლაც
დაუწვა, რა არის, არ მიმიხვდნენო“, მეორემ „თავისი ძმის-
წული გასათხოვარი ქალი მოსწამლა, რომ იმისი ცხოვრება
მე დამრჩესო“. რა და რა მაქინაციებს არ მიმართავს ადამი-
ანი, რომ ფულს ფული მიუმატოს, კიდეც უფრო გამდიდრდეს;
უკვე საკმაოდ მდიდარმა ჰავაქამ შემდეგ საკუთარი ღუქანი,
რომელშიც „ორმოცი თუმნისაც არა იყო რა“, „ზასტრახოვითა
ჰქნა ათას თუმნათა... მისცა ცეცხლი და დასწვა“, რითაც
„ერთი შვიდას, რვაასი თუმანი მოგება ჰქნა“. და ასეთი შემთხ-
ვევები გამონაკლისი კი არა, არამედ ჩვეულებრივი მოვლენაა.

ლტოლვა გამდიდრებისაქენ, ფულის მოგების წყურვილი
საერთოდ დამახასიათებელია ბურჟუაზიისათვის. ფ. ენგელსი
ინგლისის ბურჟუაზიაზე წერდა: „რაც კი რამ არსებობს ამ
ქვეყნად, მისი (ბურჟუაზიის. — ვ. ვ.) აზრით მხოლოდ ფული-
სთვის არსებობს და ამ მხრივ თვითაც არ შეადგენს გამო-
ნაკლისს: ის მხოლოდ იმისთვის ცხოვრობს, რომ ფული მოიხ-
ვეჭოს; მან ერთი ნეტარება იცის, — სწრაფი გამდიდრების
ნეტარება, და ერთი მწუხარება, — მწუხარება ფულის დაკარგ-
ვისა. ასეთი ანგარებისა და ფულისადმი სიხარბის არსებო-
ბისას შეუძლებელია ადამიანის რაიმე შეხედულება დარჩეს
შეურყვნელი“². და მართლაც, ადამიანებს, რომლებსაც ერ-
თადერთი — ფულის მოგების წყურვილი ამოძრავებთ, არ
გააჩნიათ არავითარი მორალი. ა. ფურცელაძე თავის პუბლი-
ცისტურ წერილებსა და მხატვრულ ნაწარმოებებში იძლევა

¹ ა. ფურცელაძე, „ავაზანი“, ტფილისი, 1891 წ., გვ. 53.

² ფ. ენგელსი, „მუშათა კლასის მდგომარეობა ინგლისში“, 1935 წ.,
გვ. 251.

ბურჟუაზიული მორალის მძაფრ კრიტიკას. ბურჟუა ადვოკატი მზად არის ქვეყნის ამომგდები, პირველი დამნაშავე დაიკვას და გაამართლოს, ხოლო სრულიად ალაღ-მართალი ადამიანი საციმბიროდ გაამწყსოს; ბურჟუა ექიმი უფულოდ ავადმყოფის ჰიპოკრიზისს კარსაც არ გაუღებს, „წამალს თვალითაც“ არ დაანახვებს, მაგრამ მეორე მხრივ, ფულის გულისთვის დარიშხანით მოწამლულ ადამიანზე ამბობს „ანეკრიზმი ჰქონდა და ამით მოკვდაო“.

სიყვარული ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში თითქმის მთლიანად კომერციის საგნად არის გამხდარი, „უანგარო სიყვარული მართო რომანებში თუ იპოება“ აქ. ცოლ-ქმრის ერთმანეთისადმი ღალატი ხომ ჩვეულებრივ მოვლენადაა გადაქცეული. ქმარს რომ „ბრასლეტი და ბროშკა“ მიაქვს თავის „წმინდა ანგელოზთან“, ცოლი მისი ამ დროს „თოთხმეტ-თუთხმეტი წლის გურულ ბიჭს“ ეკურკურება. ა. ფურცელაძის აზრით, ოჯახი, როგორც ასეთი, ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში არც არსებობს. „ერთი ნაწილი არ ირთავს ცოლს იმიტომ, რომ შეძლება დიდი აქვს; ამის გამო საჭიროდ არ ჰრაცხს, რომ აიკიდოს ცოლი სამუდამო ტვირთად, რადგან იმას შეუძლიან ყოველდღე ახალ-ახალი ცოლის ნაცვალი იყოლიოს... მეორე ნაწილი ვერ ირთავს ცოლს იმიტომ, რომ არა აქვს საღსარი ცოლ-შვილის შენახვისა“¹. თავის მხრივ „ამგვარი უცოლობა და ცოლის ნაცელობა ჰბადებს ათასს გარყვნილობას, ათას სნეულებას, კაცთა და ქალთა უძლურებას. ამ უძლურებას და გარყვნილებას მოსდევთ სრული გაწრიოკება შთამომავლობისა“. პროსტიტუციის ფართოდ გავრცელებაა მიზეზი, რომ ევროპაში, მაგალითად, ასობით და ათასობით ადამიანი „ვენერიითაა შეპყრობილი“. „ზოგან მთელი მაზრანი დიდდამ პატარამდის, ქალიდამ კაცამდის მთლათ შეპყრობილნი არიან ამ სენით და გადაჰქცევიან სამკვიდრო სენათ“². კერძოდ, ინგლისის დედაქალაქზე წერს ა. ფურცელაძე, რომ „დღეს 360 000

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, „საქ. სახ. ლიტ. მეზ. ხელნაწ.“ 5909/49.

² იქვე.

როსკიბი დედაკაცია ლონდონში, რომელიც სრულიადაც არ ითვლება სხვა ქალაქებზედ გარყვნილათ...“, — ასეთია ბურჟუაზიული ქალაქი. გასაგებია, თუ „რა მოსდევს ამგვარს ცხოვრებას — სიფილისი, სხვა ვენერიული ავადმყოფობანი... ხალხი, შთამომავალი ხდება სნეული, უძლური, კლექიანი, ბრმა სურავანდიანი და სხვა ათასი სენ მოდებული“¹. ამავე დროს „საროსკიპოში შესული ქალი თვით გარემოების გამო უნდა დარჩეს უშვილოთ... ეს ამოდენა ქალთა მშვენება უნდა გამოაკლდეს თავისთა მსგავსთა მოშენებას თავის ერში“. ყველაფერი ეს, ა. ფურცელაძის აზრით, „უქადის ევროპას დიდათ სამწუხარო საბოლავოს“.

ბუნებრივია, რომ ასეთ პირობებში მეტად მძიმეა ქალის ხვედრი. ქალის მდგომარეობა ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში ისეთივეა (და კიდევ უფრო აუტანელი), როგორიც იყო ფეოდალურ-მემამულურ საზოგადოებაში. ლიზა („ვაი მართალთა“, 1871 წ.) და კატო („ჩვენებული საქმის ბოლო“, 1873 წ.) საზოგადოების ისეთივე უკანონო შვილები არიან, როგორიც იყო მაშა სტრუგოვსკოვა, ისინი ამ მხრავ ერთმანეთს ტყუპი დებივით ჩამოგვანან. შეხედეთ დღევანდელ ქალსო, — ამბობს ა. ფურცელაძე, — „ყოველი შინაგანი ღირსება მიმწყდარა იმაში... არც ჯანის სიმრთელე, არც გონება, არც შინაგანი სიცოცხლის ცეცხლი, რომელიც საღი კაცისათვის შეადგენს უკეთესს სიცოცხლის ღირსებას, არ გამოიხატება იმაში. თვალები უაზროდ გამოსჰვირან შუშასავით; ფერი, თმა, კბილები, მკერდი, თვით ხორციც კი ნასყიდი აქვს იმასა; თვით გულიც კი არა აქვს საკუთარი. იმის თვალებში ცხადათ კითხულობ: ვეკუთვნი მას, ვინც მეტს გაიმეტებს. საღი ბუნების მოთხოვნილების შესრულება მომწყდარა იმაში და გადაქცევია სნეულებათ. შვილოსნობა მიაჩნია სენათ, გადაქცევია უმძიმეს ჰიქრად. სნეული, უძლური აჩენს შვილს თავისსავე მსგავსს და ის მსგავსნი წლითი წლობით მატულობენ სამკვიდროთ შეძე-

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 797.

წილის უძღურებაში“¹. ასეთია ქალი ბურჟუაზიის ბატონობის ეპოქაში.

რაც შეეხება განათლებას, განათლებულს ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში იმას ეძახიან, „ვინც უფრო გამოპრანჭული“ დადის, „ამპარტავნულად და თაკილით“ უყურებს „თავისუფლ უხეიროდ გამოპრანჭულებს“; განათლებულის რეპუტაცია იმას აქვს „ვინც ქალებთან მარჯვე ლაპარაკი და გამოცდილი არში-ყობა“ იცის, „ვინც ბალებსა და ვეჩერებში, თეატრებსა და დღეობებში მდიდრულად“ ივლის². „ტლიკინი, სირბილი, საკრავი, გრეხა, ტმასნვა და დაუცხრომელი ღრიანცელი“, — აი, განათლება ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში. „ლამე დღეთ გადააქციეს, დღე — ლამეთა, — ვკითხულობთ „აეზაკწში“, — ლამე ოთხ-ხუთ საათამდის ბალები, კრუჟოკები, თეატრები, ვეჩერები, კლუბები დღისით ორ საათამდის ძილი“.

ა. ფურცელაძე მძაფრად აკრიტიკებს ბურჟუაზიის თითქმის ყველა უარყოფით მხარეს, მაგრამ მთავარი მაინც ისაა, რომ ბურჟუაზიის მოგება მთლიანად მხოლოდ მშრომელთა უმრავლესობის ექსპლოატაციის საფუძველზე ხდება. ადამიანთა ერთი ნაწილი რომ ფულს იძენს და თანდათან მდიდრდება, მეორე ნაწილი ამ დროს კიდევ უფრო ღარიბდება, კიდევ უფრო ეცემა ეკონომიურად. და ეს იმიტომ რომ „ყველა ცდილობს სხვისი ოფლის ჭამასა, სხვების მოტყუებას და ყვლეფას“. ტოტოლას მამისა და მის მსგავსთა „ზურგიით არის გაკეთებული ქარვასლები და სასახლეები, თვალებს რომ უპრელებენ კაცს თავისი ჩუქურთმებითა და სიდიადითა“, მაგრამ ეს ადამიანები „სიმშვილისა და ჯავრისაგან“ იხოცებიან, მაშინ როდესაც მათი „უკანასკნელი გროშიდამ“ აშენებულ სასახლეებში მცხოვრებნი „ოქროსა და ბრილიანტებში ბრწყინავენ“.

ახალი საზოგადოებრივი ფორმაციის პირობებში საზოგადოების დიფერენცირება მდიდრებად და ღარიბებად კი არ მოისპო, არამედ პირიქით, გაღრმავდა კიდევ. ჯერ კიდევ

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, იხ. საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლელო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

1871 წელს წერდა ა. ფურცელაძე, რომ „ალალ-მართალი მუშა, მუშა, რომელიც ადგია საზოგადო სასარგებლო საქმესა და ინახავს ქვეყანას, — რჩება უსაზრდოვოთ და მშვიერი“¹. განსხვავება „ქონებასა, აგრეთვე წოდებასა და ხარისხებში“ დღეს უფრო მეტია, ვიდრე იყო წინა საზოგადოებრივი ფორმაციის დროს. საზოგადოება, შეიძლება ითქვას, ორ ანტაგონისტურ ბანაკადაა გათიშული. „უწყალოდ დატრიალდა ზოგიერთების ხელში აუარებელი ქონება და ზოგიერთნი კი დარჩნენ სრულებით უბინაო და უსაზრდონი“. 70-იან წლებში, როდესაც ა. ფურცელაძე ამ სტრიქონებს წერდა, საქართველოში ბურჟუაზია ის-ის იყო მხოლოდ ფეხს იდგამდა, მისი უარყოფითი მხარეები ამ დროს ჯერ კიდევ არ ჩანდა, ამიტომ ა. ფურცელაძე ბურჟუაზიაზე მსჯელობს მხოლოდ დასავლეთ ევროპის მაგალითის მიხედვით. „დღევანდელმა ეკონომიურმა და საზოგადოებრივმა უწყესობამ, — წერს ა. ფურცელაძე, — დაჰბადა ის საშინელი უბინაო და მშვიერი ხალხი, რომელსაც ვხედავთ ჩვენ დასავლეთ ევროპაში, მაგალითად ინგლისში, სადაც სულ თერთმეტი მილიონი² ხალხი ითვლება, ხუთი მილიონზე მეტი უსაქმო, ან უბინაო და მშვიერი ხალხი დაიარება“³. ა. ფურცელაძის აზრით, კაპიტალიზმმა, როგორც ექსპლოატაციაზე დამყარებულმა საზოგადოებრივმა ფორმაციამ თვით მონათმფლობელობასაც და ბატონყმობასაც კი გადააქარბა. „შემძლე და უფლების მქონე კაცთ, — წერს ის, — დასდევს ისეთი წესი, რომელთაც გადააქარბეს მონობასაც და ბატონყმობასაც; ეს წესი არის ბატონობა ქონებისა, ანუ უკეთა ვსთქვათ კაპიტალისა“³. ა. ფურცელაძე საგანგებოდ სვამს კითხვას, თუ, სახელდობრ, რომელი „უფრო ცუდი იყო ხალხისთვის: მონობა, ბატონყმობა, თუ უფლება ქონებისა, ანუ უკეთა ვთქვათ კაპიტალისა?“ და ასკვნის, რომ მშრომელთათვის „უფლება ქონებისა“, ე. ი. კაპიტალიზმი გაცილებით

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

² იქვე.

³ ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 9.

უფრო მძიმე და აუტანელია, ვიდრე პირველი ორი საზოგადოებრივი ფორმაცია. მონა და ყმა ასე თუ ისე მაინც ცოცხალი უნდა შეენახათ პატრონებს, რომ „შესძლებოდათ ამათ თავის ბატონის სამსახური და მტრის მოგერიება, მაგრამ რას ვხედავთ ჩვენ მაშინ, როდესაც ძალა მიეცა და დაფუძნდა კანონზედ უფლება შეძლებისა, ანუ კაპიტალისა? იმისთვის სულერთია: ერთი მოკვდება, მეორე დარჩება და იმას იმსახურებს“¹. ბურჟუაზიამ, ა. ფურცელაძის აზრით, მშრომელთა ექსპლოატაცია არა მარტო მძიმე და მწვავე გახადა, არამედ მისი ფორმები კიდევ უფრო გაამართივა. „ფულისა და შეძლების პატრონისათვის პირველი საზრუნველი ის არის, რომ მუშა კაცი აქციონ სრულს თავის ქონებათა და მინამა სწუწნის იმის ჯანსა და ღონეს, მინამ შეუძლიან იმას ამის საქმის კეთება; რაკი აღარ შეეძლება, და სხვები მრავალნი თხოულობენ ამის აღდგოს, მაშინ იმათ აიყვანს და დაუწყებს ახლა ამათ ჯანსა და ღონეს წოვნასა“². ზემომოყვანილი ამონაწერები ექვს არ ტოვებენ, რომ ა. ფურცელაძეს ასე თუ ისე ესმის კაპიტალისტური საზოგადოების ბუნება, მისი შინაგანი „საიდუმლოებანი“.

კაპიტალიზმის ეპოქაში მასების ჩაგვრა და ყვლეფა წარმოუდგენლად იზრდება. „შეძლების მქონე პატრონი“, ე. ა. კაპიტალისტი არ ზოგავს მუშას, ყოველგვარ საშუალებას მიმართავს, რათა, რაც შეიძლება მეტი გააკეთებინოს მას, მეტი „ამოქაჩოს“ მისგან. აი, სწორედ ეს არის მიზეზი, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობის პირობებში იქმნება ერთმანეთისადმი დიამეტრალურად დაპირისპირებული მხარეები, ორი სხვადასხვა პოლუსი. ერთ მხარეზე ხდება ქონების კონცენტრაცია, ხოლო მეორე მხარეზე იზრდება სიღატაკე, პაუპერიზმი. „ქონება გროვდება ზოგიერთების ხელში და ზოგნი რჩებიან სულ უარარაოდ“, — წერს ა. ფურცელაძე.

ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, მშრომელთა მასობრივი გაჩანაგება და უმუშევრობა არავითარ შემთხვევაში არ

¹ ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 10.

² იქვე.

შეიძლება აიხსნას იმით, თითქოს დედამიწა გადაიტვირთა მოსახლეობით, გაიზარდა პრეტენდენტთა რიცხვი ლუკმა პურზე. ქართველი პუბლიცისტი ყოველთვის გაბედულად ამხელდა მალთუსის რეაქციულ თეორიას კარბმოსახლეობის შესახებ, რომელიც იმ მიზნით იყო შეთითხნილი, რომ ბრალდებისაგან ეხსნა მთავარი დამნაშავე — ბურჟუაზიული საზოგადოებრივი წყობა. ა. ფურცელაძე მართებულად ფიქრობდა რომ მიზეზი მშრომელთა გაჩანაგებისა, ერთ მხარეზე კაპიტალის, ხოლო მეორე მხარეზე პაუპერიზმის ზრდისა არის ერთადერთი — წარმოების კაპიტალისტური წესი. ა. ფურცელაძეს ისიც ესმის, თუ, სახელდობრ, როგორ, რა პირობებში ხდება ყოველივე ეს, თუ კონკრეტულად როგორ იქმნება კაპიტალი. მან იცის, რომ უმცირესობის ხელში ქონების დაგროვება იმის წყალობით ხდება, რომ „ქონების პატრონი“, ე. ი. კაპიტალისტი, არ აძლევს მუშას თავისი შრომის სრულ ღირებულებას, რომ კაპიტალისტი დღენიადაგ იმის ცდაშია, რაც შეიძლება მეტ ხანს და იაფად ამუშაოს მუშა და სხვა. „ქონების პატრონი, — წერს ა. ფურცელაძე, — დღევანდელს წესში არა აიძულებს რა, რომ დაჰშოგოს ხალხი, მისცეს იმოდენა მაინც არის სამუშაო ფასი, რომ იმას ნახევარ მაძლრისათაც არის შეეძლოს თავის შენახვა: იმას აქვს კანონათ მხოლოდ გაძლიერება თავისი სარჩოსი და ქონებისა, და რამდენიც უფრო ხანგრძლივ და იაფად ამუშავენს მუშათა, იმდენი უფრო გაიზრდება ამის ქონება და შეძლება“¹.

საყურადღებო ფაქტია, რომ ჯერ კიდევ 70-იან წლებში ა. ფურცელაძე მტკიცედ იცავს ღირებულების შრომით თეორიას. მან იცის, რომ ღირებულება განისაზღვრება საგანზე დახარჯული შრომით. ხოლო ის, რაზედაც შრომა არ დახარჯულა, არაა ღირებულების მქონე. ეკამათება რა „ძველი ეკონომიური შკოლის მიმდევართ“, რომელთა აზრით ღირებულება განისაზღვრება მოთხოვნილებითა და გასაღებით, ა. ფურცელაძე განაგრძობს: „მოთხოვნილება და გასაღება აბრუნებენ ფასს და არ არიან თვითონ ფასის საძირკველი (ა. ფურ-

¹ ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 11.

ცელაძე „ფასს“ უწოდებს „ლირებულებას“. — ვ. ვ.). ფასის საძირკველი, თვით ფასი არის საქმეზედ მოხმარებული შრომა. რასაც არ ადევს კაცის შრომა არ არის ფასიანი“¹. ასე წერდა ა. ფურცელაძე 1875 წელს. მაგრამ ლირებულების შრომითი თეორიის დაცვა ა. ფურცელაძეს აინტერესებს არა თავისთავად, როგორც პოლიტიკური ეკონომიის ერთ-ერთი საინტერესო საკითხი, არამედ მხოლოდ იმისთვის, რომ გამოიყენოს ის კაპიტალიზმის კრიტიკისათვის. და მართლაც, იმავე 1875 წელს დაწერილ სხვა სტატიაში ა. ფურცელაძე შრომის ლირებულების საზომით გაბედულად ამხელს წარმოების კაპიტალისტურ წესს, აკრიტიკებს მას, როგორც ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციის საფუძველსა და მიზეზს. „ფული, კაპიტალი, საქონელი, — წერს ა. ფურცელაძე, — ჭფასობს მხოლოდ იმითი, რომ ისინი არიან შრომის ნაყოფნი. მაშასადამე, ვისაც უშრომნია, ნაყოფიც იმისი უნდა იყვეს. მაგრამ აქ რას ვხედავთ? ღარიბნი შრომობენ, მაშასადამე, ჰბადებენ შრომის ნაყოფს და ამ ნაყოფით სარგებლობენ მდიდრები“².

ის ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე 1875 წელს ლირებულების შრომითს თეორიას იცავს და მით კაპიტალისტური წარმოების წესს აკრიტიკებს, გვაფიქრებინებს, რომ მას ამ დროს უკვე წაკითხული აქვს კ. მარქსის „კაპიტალი“, რომლის რუსული თარგმანი გამოვიდა 1872 წელს. ლირებულების შრომითი თეორიის საკითხით ა. ფურცელაძე შემდეგშიც იყო დაინტერესებული. 80-იან წლებში ის უშუალოდ მარქსზე მითითებით წერდა, რომ საქონლის ლირებულება სრულიადაც არაა დამოკიდებული მიწოდებასა და მოთხოვნილებაზე. „შესახებ იმ ფასებისა, რომელიც არის დამოკიდებული საქონლის ლირებულებასა და იმათს რაოდენობაზედ (спрос и предложение), მარქსი იძლევა შემდეგ პასუხს: „...ის ცვლილება, რომელსაც ახდენს შრომასა და საქონლის ფასსზედ საქონლის რაოდენობა და საქონლის მოთხოვნილება (спрос

¹ ა. ფურცელაძე, „ბანკების მნიშვნელობა“, „გუთნის დედა“, 1875 წ., № 8.

² ა. ფურცელაძე, „სასარგებლონი არიან ხალხისთვის ჰასოფლო-სამაზნაგო ბანკები თუ არა?“, „გუთნის დედა“, 1875 წ., № 6.

и предложение) არაფერს არასა ხსნის, გარდა ფასების ცვლილების და მაზანდის (рыночные) ფასის აწევ-დაწევისა. მოთხოვნილება და საქონლის რაოდენობა (спрос и предложение) ველარ გვიხსნიან ვერაფერს საქონლის ფასისას... საქონლისა და შრომის ფასად რჩება შრომა, რომელიც არ არის დამოკიდებული მოთხოვნილებათა და საქონლის რაოდენობაზედ“¹. როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძეს ესმის კაპიტალის დაგროვების გზები, ზედმეტი ღირებულების შექმნის წყაროები. მან იცის, რომ ზედმეტი ღირებულება, — ეს არის ფასგადაუხდელი შრომით შექმნილი ღირებულება, ის ექსპლოატაციის, ერთის მიერ მეორის გაყვლეფის შედეგია. „ერთი უდიდესი ეკონომისტი ამ საუკუნისა კარლ მარქსი ამბობს: „...თავნი რდგება და იზრდება იმ ფასიდან, რომელსაც უკლებენ მშრომელებს თავის შრომაში... რამდენიც თავნი რდგება და იზრდება, იმდენი მატულობს და იზრდება უქონლობა და უსაზრდოვო ხალხიცა (პროლეტარი)... ამგვარს წყობილებაში თავნი გროვდება უზომოთ თითო ოროლას ხელში, და გროვდება იმიტომ, რომ ის ქრება სხვების ხელიდან... რამდენიც თავნი (კაპიტალი) იზრდება, იმდენათ, რაც უნდა სამუშაო ფასი ეძლეოდეს, მუშების მდგომარეობა უარესობაში მიდის“².

ამრიგად, კაპიტალი, ა. ფურცელაძის ტერმინით „თავნი“, დგება სხვისი ყვლეფით, სხვისი ექსპლოატაციით. წარმოების კაპიტალისტური წესის პირობებში კაპიტალის დაგროვება პატროსანი შრომით შეუძლებელია, ის მხოლოდ უკანონო გზით, სხვისი ექსპლოატაციით დგება. ბევრგან იმეორებს ა. ფურცელაძე, რომ „შეუძლებელია მარტო თავისი ნაშრომით თავნის შედგენა“, რომ „თავნის პატრონი თავისი შრომით კი არა, მომჭირნეობით კი არა, სხვების დაკლებით, სხვების ხელიდან ნაშრომის გამოტაცებით, გამოტყუებით აღგენს თავნ-

¹ ა. ფურცელაძე, „ბანკები, ფული და მათი მნიშვნელობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 38, 39 (სტატია პირველად გამოქვეყნდა 1883 წელს).

² იქვე, გვ. 16.

სა“¹. მსგავსი ამონაწერების მოყვანა მრავლად შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, ესეც საკმარისია.

ასე შეურიგებლად იბრძვის ა. ფურცელაძე კაპიტალიზმის, როგორც ექსპლოატაციასზე დამყარებული საზოგადოებრივი ფორმაციის წინააღმდეგ. ამ საკითხის მიმოხილვა შეიძლებოდა აქ დაგვემთავრებინა, მაგრამ საკითხის სისრულისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია, შევეხოთ კაპიტალიზმის წინააღმდეგ ა. ფურცელაძის გალაშქრების კიდევ ერთ მხარეს — ეს არის ბრძოლა მანქანის გამოყენების კაპიტალისტური წესის მიმართ.

კაპიტალისტური წესი ისეთია, რომ ის გზას უქცევს ისეთ საგნებსაც კი, რომლებიც მოწოდებულია ემსახუროს ადამიანს, კაცობრიობას. მანქანა, მაგალითად, ადამიანს ეხმარება. მას შრომას უმსუბუქებს, მაგრამ რა მდგომარეობაა კაპიტალიზმის ეპოქაში? წარმოების კაპიტალისტური წესის მეოხებით მანქანა არ ასრულებს იმ დანიშნულებას, რისთვისაც ის მოწოდებულია. იმის ნაცვლად, რომ ემსახუროს ადამიანს, კაპიტალისტური წარმოების პროცესში მანქანა ხდება მშრომელთა უმრავლესობის გაყვლეფისა და გაჩანაგების, უმუშევრობისა და სიღატაკის კიდევ ერთ-ერთი მიზეზი. ვინაიდან „შეძლების კაცთა გაიჩინეს მაშინაცა, რომელიც თითონ აკეთებს ასი და ათასი კაცის საქმეს, მაშასადამე, ეს აიყვანს მხოლოდ იმდენს (მუშას. — ვ. ვ.) რამდენიც მას უჭირს: სხვები რჩებიან უმუშაოთ, ულუქმა-პურით“². ასე რომ, ფაქტიურად „მაშინები აგდებენ ცალკე მშრომელთ საშინელს განსაცდელში. თვითონ გარემოება უწყობს მაშინის პატრონს ხელს, რომ ამითი ისარგებლოს და იათად აიყვანოს მუშა“. ასეთ პირობებში მუშების ერთი ნაწილი უმუშევრად რჩება, მაგრამ თვით ის „ბედნიერი მუშაც, რომელსაც წილად ხედა მანქანაზე მუშაობა“, იმდენად მცირე ხელფასს ღებულობს, რომ „კუქსაც ვერ იძლობს“, „ამგვარად, — დაასკვნის ა. ფურცელაძე, —

1 ა. ფურცელაძე, „ბანკები, ფული და მათი მნიშვნელობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 18.

2 ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 9.

მაშინა, რომლის ბუნება ისეთია, რომ შეუმსუბუქოს კაცს შრომა, მისცეს მეტი სარჩო, გახდეს საერთო ბედნიერების საღსრად, ღღევანდელს წეს-წყობილებაში ხდება სავენებლო, მაზარალებლო, საბოროტო“¹.

ამრიგად, ა. ფურცელაძე მძაფრად აკრიტიკებს წარმოების კაპიტალისტურ წესს, როგორც მიზეზს ყველა იმ უბედურებისა — დაწყებული ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციით, დამთავრებული საზოგადოებაში ფართოდ გავრცელებული ამორალიზმით, რაც არსებულ პირობებში ხდება. ადამიანს ბურჟუაზიის ბატონობის ეპოქაში ფაქტიურად დაკარგული აქვს თავისი ბუნებრივი სახე, ის სიკვდილის აჩრდილს უფრო წააგავს, ვიდრე ადამიანს, სიცოცხლისათვის მოწოდებულს. „შეჰხედეთ ახლა ღღევანდელ კაცს, — ამბობს ა. ფურცელაძე, — უძლური წელს ძლივს მიათრევს შუაზედ გადაწყვეტილი გველივით; დადის დავრდომილი და დაღვრემილი, თითქო თვალწინ სულ სამარის კარი უდგიაო. დადის ისრე, თითქო ყოველს იმის ძარღვში, იმის სახის მოძრაობაში სიკვდილი და მომწყვეტი სენები დადიოდნენ. ის ყოველს მხარეს აცეცებს თვალებსა, რომ ან ჩემნი ცოდვანი გამხილებულ არ იქნენ და არა შტაცონ გადასახდევინებლად ხელი, ან ჩემს ჯანს არ უბრძანონ ტყვეობა, ან ჩემს გროშს არ სტაცონ ხელი და უკანასკნელი ჩემი ცოლშვილის სადილი ფული არ წამართონო. იმის სახეში გამოსჰვევის მუდამ ჩაუქრობელი შიში: ეშინიან საიქიოსი, ეშინიან სააქაოსი, ეშინიან გზირისა, მეველისა, დალაქისა, მკურნალისა, მოსამართლისა, ეშინიან დიდისა, ეშინიან პატარისა, ეშინიან სენისა,... სიცივისა,... სიციხისა,... წყლისა,... ჰაერისა,... კაცისა,... ნადირისა, ეშინიან მართლისა, ეშინიან მოგონილისა. ყოველმხრივ იმას შიში თავს დასტრიალებს და ეს შიში გასჯდომია იმას სენათ ძვალსა და რბილში. — შეხედეთ იმათ სახესა და თვალებსა, რანაირად ჩამქრალან და განასებულან. შეჰხედე იმათ ჩავარდნილ მკერდს, ჩალურჯებულ თვალის ძირებს, სილიანს ფერს. ყველა, ყველა

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 69, 70.

მათში გაგონებს საიქიოს და არა სააქაოს, აკლამას და არა ცხოვრებას, სამარეს და არა სიცოცხლეს“¹.

ა. ფურცელაძის აზრით, საზოგადოება, რომელიც ანტაგონისტურ კლასებადაა დაყოფილი, განწირულია დასაღუპავად. ეს განსაკუთრებით ითქმის ბურჟუაზიულ საზოგადოებაზე, სადაც ადამიანის მიერ ადამიანის ძარცვის ფორმები კიდევ უფრო გამპარტივებულია და ექსპლოატაცია უმაღლეს წერტილამდეა აწული. არსებულ საზოგადოებრივ ფორმაციაში აღრეთუ გვიან მიწის პირისაგან აღგვა მოელის, როგორც ექსპლოატირებულ უმრავლესობას, ისე ექსპლოატატორულ უმცირესობას. „ერთნი მეტის სიმშლითა და ჯაფით დაჰგვანებიან სახით სიკვდილს, ქცევით — მხეცთა და ნადირთა; მეორენი მეტის ძლომით და განცხრომით დაჰგვანებიან სხეულით მძოვრთა, მუცლით — ვეშაბთა... ერთი მხრიდამაც და მეორე მხრიდამაც სხვადასხვა გვარობას, სხვადასხვა ფერობას, კაცობრიობის საბოლოო მიჰყავს სამარის კარს, თუ არ იცვალა გარემოება“². სხვათა შორის, ა. ფურცელაძე ამ შემთხვევაში იშველიებდა დარვინის მიერ ორგანულ სამყაროში აღმოჩენილ და მეცნიერულად დასაბუთებულ კანონს ორგანოთა ვარჯიშისა და უვარჯიშობის შესახებ („გადაქარბებული ვარჯიში, აგრეთვე ვარჯიშის ნაკლი აუძლურებს სხეულს“). ექსპლოატირებული უმრავლესობის ორგანიზმი ზედმეტი შრომისაგან იღლება და იფიტება; მეორე მხრივ, გაბატონებული უმცირესობის „გონებაცა და სხეულიც თანდათან უნდა მოუძღურდეს... აქ ამათაც ემართებათ ისა, რაც ამათგან დამონავებულთ მილიონ ზალხებს: გონებისა და სხეულის უვარჯიშობის გამო უძლურდებიან გონებითაც და სხეულითაც. ეს უძლურება ცოტ-ცოტათი გადადის შთამომავლობაზედ და ბოლოს უნდა მოისპნენ ესენიცა“³.

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ლალოსი აბრაგუნესთან“, იხ. საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

² იქვე.

³ იქვე.

ეჭვს გარეშეა, რომ ა. ფურცელაძის სახით ჩვენს წინაშე დგას კაპიტალიზმის ძლიერი კრიტიკოსი. კაპიტალიზმი ისეთივე ანტაგონისტური საზოგადოებრივი ფორმაციაა, როგორიც იყო მონათმფლობელობა და ფეოდალიზმი, და ისიც ისევე უნდა შეიცვალოს, როგორც შეიცვალა მისი წინამორბედი ფორმაციები. უკვე 70-იან წლებში ა. ფურცელაძე გარკვეულად აყენებს ცხოვრების „საძირკვლიანად შეცვლის“ მოთხოვნას. 1871 წელს წერდა ის, რომ „ჩვენ ცხოვრებას უნდა საფუძვლიანად შედგომა და საძირკვლიანად შეცვალო“¹. ახლანდელი „გარემოებანი თხოულობენ საძირკვლიანად შეცვლას ჩვენი ცხოვრებისას“². 70-იან წლებში დაწერილ სხვა სტატიებშიც ბევრგან აღნიშნავს ა. ფურცელაძე, რომ „ამგვარი საბოლოოს მომღები და კაცთა დამამხოველი, გარემოება უნდა შეიცვალოს და ბოლო მოეღოს“³. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე არსებული „სახელმწიფო და საზოგადო წესის“ სწორედ „საძირკვლიანად შეცვლას“ მოითხოვს და არა მის უბრალო შეკეთება-შელამაზებას. ეკამათება რა შულცე-დელიჩის, რომელიც შესაძლებლად მიიჩნევდა ხალხის მდგომარეობის გაუმჯობესებას „დღევანდელს წესსა და წყობილებაში“, ა. ფურცელაძე განაგრძობს: „ერთი სიტყვით, იმას უნდა, რომ დღევანდელი სახელმწიფო და საზოგადო წესი და წყობილებანიც დარჩნენ და ხალხიც კეთილდღეობაში იყვეს. უკეთა ვთქვათ, უნდა არც მწვადი დასწვას და არც შამფური და მოახდინოს შეუძლებელი საქმე... ჩვენ ძალიან შორს წაგვიყვანდა იმისი დამტკიცება, თუ რამდენად შეუძლებელია ამგვარი შულცე-დელიჩისა და მისი მსგავსი კაცების აზრის შესრულება, რომ დღევანდელს წესსა და წყობილებაში შესაძლებელი იყვეს საყოველთაო ბედნიერება და

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლელო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

² ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 17.

³ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 31.

კეთილდღეობა“¹. სტატიაში „ჩვენი სალტოლველო“ ა. ფურცელაძე წერს: ევროპის „დაწინაურებული მოაზრებები ამტკიცებენ, რომ ეხლანდელი ხალხის ეკონომიური მდგომარეობა სრულებათ შესაწყნარებელი არ არის და უნდა საძირკვლიანად მოითხაროს და ახალი ეკონომიური მდგომარეობა დაწესდესო. უფრო დავარდნილი მოაზრებები ამტკიცებენ, რომ ეხლანდელი ეკონომიური მდგომარეობა სამართლიანია და ცვლილება უნდა მხოლოდ ზოგიერთა მეტის მეტად თვალში საცემს უწესობათაო“. აშკარაა, რომ ა. ფურცელაძე „დაწინაურებული მოაზრებების“ პოზიციებზე დგას და გმობს „დავარდნილ მოაზრებების“ შეხედულებებს. მაგრამ ვინ არიან ეს „დაწინაურებული მოაზრებები“, რომელნიც ჰქადაგებდნენ „საძირკვლიანად აწმყო მდგომარეობის უწესობის მოსპობას“? ესენი არიან დასავლეთ ევროპის უტოპისტი სოციალისტები: სენ-სიმონი, ოუენი, ბაბეფი და სხვ. ამ ადამიანებს „არ უხმარიათ არც ძალა, არც ჩვენებური ჯოხი, ტუქსვა და მუქარა“, არამედ არსებული წესის „საძირკვლიანად მოთხრა“ მათ სცადეს და შესძლეს კიდეც, ა. ფურცელაძის აზრით, თავიანთი „დაუცხრომელის მოთმინებითა და მშვიდობიანობით“, ე. ი. მშვიდობიან-რაციონალისტური ღონისძიებებით. ასე რომ, საკითხის ერთი შეხედვით ასე მწვავედ დასმაში, ცხოვრების „საძირკვლიანად შეცვლაში“ ის გულისხმობდა წარმოების კაპიტალისტური წესის მოსპობას, იგივე იმას, რასაც რევოლუცია მოახდენდა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ყველაფერი ეს უნდა მომხდარიყო იმ ღონისძიებებით, რაც დასახელებულ პირთა მიერ იქნა გამოყენებული. და მართლაც, წერილში „ჩვენი სალტოლველო“ ა. ფურცელაძე პოპულარული ენით მოგვითხრობს იმის შესახებ, თუ, სახელდობრ, რა გზებითა და ღონისძიებებით მიაღწიეს ევროპის „დაწინაურებულმა მოაზრებმა“ მიზანს, როგორ გაასწორეს მათ მთა და ბარი. ამ მოაზროვნეთა პრაქტიკული საქმიანობა და სოციალისტური მოღვაწეობა ყველასათვის ისედაც ცნობილია. ა. ფურცელაძისათვის სრულიად მისაღებია ცხოვრების შეცვ-

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა სასოფლო-სამაზნაგო ბანკებზე“, „გუთნის დედა“, 1875 წ., № 1.

ლის უტოპისტური პროექტები. თავის წერილით, „ჩვენი სალტოლველო“, ა. ფურცელაძე იმ მიზანს ისახავს, რომ გააცნოს ქართველ საზოგადოებას „დაწინაურებული მოაზრებების“ მიერ მიღებული ღონისძიებანი, შთაგონოს მკითხველს ევროპის სოციალისტური მოძღვრების აუცილებლობა, მისი სიდიადე და სარგებლიანობა. წერილის დასაწყისში ავტორი პირდაპირ მიუთითებს თავის მიზანზე: „ამ სტატიაში მე ვეცდები მოკლედ გამოუსახო მკითხველს, რა გვარი სწავლა და მიმართულება გვმართებს ჩვენ და რა გვარი არა, რომელნიც ევროპაში არიან მიღებულნი“. ჩვენი ცხოვრება უნდა გარდავქმნათ ევროპის „დაწინაურებულ მოაზრეთა“, ე. ი. სოციალისტ-მოღვაწეთა მოძღვრების მიხედვით, ეს უნდა იყოს ჩვენი სალტოლველო (წერილის სათაურია „ჩვენი სალტოლველო“), — ასეთია დასკვნა, რომელსაც ამ სტატიაში ა. ფურცელაძე აკეთებს.

უკვე გასაგებია, რომ ა. ფურცელაძის საოცნებო „საზოგადო წყობილება“ (როგორც იგი ზოგიერთ წერილში უწოდებს), წყობილება, რომელიც არსებულის „საძირკვლიანად მოთხრის“ შემდეგ დამყარდებოდა, იყო სოციალისტური საზოგადოება. სოციალისტური საზოგადოება იყო ა. ფურცელაძის ის საზოგადოებრივი იდეალი, რომელიც მოხსნიდა ბურჟუაზიის ნაკლს, მაგრამ ახლა საკითხავია: როგორ ჰქონდა ა. ფურცელაძეს უფრო კონკრეტულად წარმოდგენილი მომავალი „საზოგადო წყობილება“? მომავალი „საზოგადო წყობილების“ პირველი და ძირითადი ნიშანი იქნებოდა ადამიანთა თანასწორუფლებიანობა. აქ ადგილი არ ექნებოდა ადამიანთა დიფერენცირებას მჩაგვრელებად და ჩაგრულებად. გაბატონებულ უმცირესობად და დაჩაგრულ უმრავლესობად: ადგილი არ ექნებოდა ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციას, ერთის მიერ მეორის გაყვლეფასა და დამცირებას. უფრო მეტიც, ადგილი არ ექნებოდა ადამიანთა შორის ეკონომიურ უთანასწორობასაც. ვინაიდან ანტაგონისტურ კლასებად დაყოფას საზოგადოება საბოლოო ანგარიშში დაღუპვამდე მიჰყავს, პირველ რიგში უნდა მოისპოს კლასებად დაყოფა, უნდა მოხდეს წოდებათა გათანასწორება. ა. ფურცე-

ლაძე იზიარებს სენ-სიმონის შეხედულებას, რომ ახალ საზოგადოებაში „უნდა იყვეს ყველგან ძმური თანასწორობა ქონებასა და წოდებებში“¹, რომ „უნდა ყველა გახდეს თანასწორი ყველა საქმესა და წყობილებაში, ყველა შემოსავალსა და გასავალში და ყოველ ცხოვრებაში“². მომავალ საზოგადოებაშიო, — ამბობს ა. ფურცელაძე სხვა წერილში, — „მე შენით, ტოლი ვარ, შენ ჩემი, ჩვენ სხვების, სხვები ყველასი, ყველანი ერთმანეთისა, ე. ი. ყველანი თანასწორნი ვართ. ე. ი. დიდპატარაობა, უმცროს-უფროსობა არ უნდა იყვეს“³. წოდებათა თანასწორობა, რასაც ა. ფურცელაძე ასე დაჟინებით მოითხოვს, არსებითად განსხვავდება ე. წ. „წოდებათა შერიგების“ თეორიისაგან, რომელიც გულსხმობს რა ეკონომიური უთანასწორობის შენარჩუნებას, ფაქტურად განუხორციელებელიცაა. ადამიანთა ნამდვილი თანასწორუფლებიანობა მხოლოდ ეკონომიური და სოციალური უთანასწორობის სრული ლიკვიდაციის საფუძველზეა შესაძლებელი, ხოლო ეს უკანასკნელი აშკარად გამორიცხავს თვით წოდებათა არსებობას. ა. ფურცელაძე ისეთ წყობილებაზე ოცნებობდა, სადაც არ იქნებოდა არავითარი ეკონომიური უთანასწორობა და, მაშასადამე, ადგილი არ ექნებოდა ადამიანთა არავითარ კლასობრივ და წოდებრივ დიფერენციაციას. ახალ საზოგადოებაში, გარდა იმისა, რომ ადგილი არ ექნება „დიდ-პატარაობას, უმცროს-უფროსობას“, ამავე დროს „ყველა თავისუფალია თავისი აზრი წარმოსთქვას, თავისი აზრის გაყვანას ეცადოს, ყველა პასუხისმგებელია ყველა საზოგადო საქმეში, ყველა საზოგადო საქმე ყველასათვის თანასწორ სავალდებულოა“⁴. ასე მტკიცედ იქნება მომავალ თავისუფალ საზოგადოებაში ერთმანეთთან დაკავშირებული ინდივიდი და საზოგადოება.

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოველო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

² ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 14.

³ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ლაღოსი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

⁴ იქვე.

საზოგადოება ინდივიდზე იზრუნებს, მაგრამ თავის მხრივ ადამიანიც პასუხისმგებელი იქნება რა „ყველა საზოგადო საქმეში“, ამით საკუთარ ბედნიერებას უზრუნველყოფს. ხოლო ყველაფერი ეს — საზოგადოებისა და ინდივიდის ურთიერთ-საღმომადგომლობა და პასუხისმგებლობა — დაამყარებს ნამდვილ ჰარმონიას ცხოვრებაში.

ახალი საზოგადოების მეორე ძირითადი ნიშანი უნდა ყოფილიყო ყველასათვის ერთნაირად სავალდებულო საყოველთაო შრომა. ახალ საზოგადოებაში „ყველა აკეთებს და იღწვის“, „მაშინ ყველა კაცი აღგება საქმეს აწონვილი აზრით, შემუშავებული გონებით, გაწრთვნილი ცნობით“. ამავე დროს, „ჩვენი შრომა, ჩვენი ღვაწლი ხმარდება ჩვენსავე თავს“. როგორც თავის ადგილას ვნახეთ, ა. ფურცელაძე ჯერ კიდევ 70-იან წლებში გარკვეულად იცავდა ღირებულების შრომითს თეორიას და ამ პოზიციებიდან მძაფრად აკრიტიკებდა კაპიტალისტურ საზოგადოებას, სადაც „ღარიბნი შრომობენ, მაშასადამე ჰბადებენ შრომის ნაყოფს, და ამ ნაყოფით სარგებლობენ მდიდრები“. ამავე თეორიით განიხილავდა ა. ფურცელაძე მომავალი საზოგადოების ეკონომიურ საფუძვლებსაც. „ვისაც უშრომნია, ნაყოფიც იმისი უნდა იყვესო“, — ამბობს ის, „ყველას შრომა შეადგენს იმის საკუთრებას, გარდა იმ გადასახადისა, რომელიც იმან უნდა გამოიღოს საზოგადო საქმისათვის, რომელნიც აგრეთვე შეარდგენენ იმისავე საჭიროებას და საბოლოოს“¹. „ყველა გაინაწილებს შრომას, ყველა მიიღებს თავისი შრომის ფასს, გარდა იმისა, რაც ყველამ უნდა გაიღოს საზოგადო საქმეთა წყობილებისა და პატრონობისათვის“². სხვაგანაც ბევრგან აღნიშნავს ა. ფურცელაძე, რომ „ნაშრომი უნდა ეკუთვნოდეს მშრომელს, თავნი და მოგება უნდა შეარდგენდეს საერთო საკუთრებასო“. ამრიგად, კაპიტალი, რომელიც კაპიტალისტური წარმოების პირობებში სხვისი ექსპლუატაციით იქმნება და შემდეგ თვით მისი შემქმნელის დასამონებლად გამოიყენება, ახალ საზოგადოებაში

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრეგუნესთან“, იხ. საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

² ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 71.

მხოლოდ ადამიანთა კეთილსინდისიერი შრომის ნაყოფი გახდება. კაპიტალის ერთი ნაწილი თვით ინდივიდს მოხმარდება, ხოლო მეორე ნაწილი — საზოგადოებას, რათა ამ უკანასკნელმა ისევ ინდივიდის „საჭიროებასა და საბოლოოზე“ იზრუნოს.

ახალ საზოგადოებაში, ამრიგად, ყველამ უნდა იშრომოს. მაგრამ შრომაც არის და შრომაც. უბედურებააო, — ამბობს ა. ფურცელაძე ერთ წერილში, — რომ „თითქმის ნახევარზედ მეტი კაცობრიობისა ან არ შრომობს, ან შრომობს უხმარისს საქმეზედ და სცდებიან სახმარისს საქმეს“, ადამიანთა კეთილდღეობისათვის კი აუცილებელია „ყველა სასარგებლო საქმეზედ იდგეს“. სასარგებლო შრომად ა. ფურცელაძე, პირველ რიგში, თვლის ადამიანთა ისეთ საქმიანობას, რომელიც ბუნების უკეთესად დამორჩილებასა, მისგან მეტის გამოტანაში და, მაშასადამე, „უპირველესი საჭიროების“, ე. ი. საზოგადოებისათვის აუცილებელი მატერიალური დოვლათის შექმნისაკენაა მიმართული. „ბუნების შემუშავება“ და „სასარგებლო საქმე“ ა. ფურცელაძისათვის თითქმის სინონიმებია. ადამიანთა გონება, მეცნიერება და ტექნიკა, რომელიც წარმოების კაპიტალისტური წესის პირობებში უსარგებლო რამეებზეა მომცდარი, ახალ საზოგადოებაში, იმის გამო რომ ადგილი არ ექნება ექსპლოატაციას, და ამ ნიადაგზე აღმოცენებულ ურთიერთშორის ბრძოლას, მთლიანად, „ბუნებისა და ცხოვრების გამოკვლევისკენ“ იქნება მიმართული. ყოველ მხრივ თავიანთ ფალ „ადამიანს მიეცემა დრო დაფიქრებისა, ბუნების შესწავლისა, გონების ვარჯიშისა, მეცნიერების კვლევისა“¹. ასეთი ადამიანი, ბუნებრივია, „თავისი გონებით და გამოკვლევებით უფრო მეტს სარგებლობას მოუტანს ქვეყანას, კაცობრიობას, საზოგადოებას“. სხვათა შორის, მომავალ საზოგადოებაში, ა. ფურცელაძის აზრით, სწავლაც აგრეთვე „სასარგებლო“ უნდა ყოფილიყო.

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 71.

რაკი, მაშასადამე, მომავალ საზოგადოებაში შრომა ყველასათვის სავალდებულო იქნება და თვითთელი მხოლოდ თავის ნაშრომს მიიღებს, ცხადია, ადგილი არ ექნება ექსპლოატაციას, ერთის მიერ მეორის ჩაგვრას. ასე რომ, ადამიანები „მაშინ ჩავარდებიან ზომიერს შრომაში“, ხოლო „ზომიერი შრომა“, როგორც დარვინის მიერ იქნა დადასტურებული, „ავსებს გონებასაც და აგებულებასაც“. ამრიგად, მომავალ საზოგადოებაში განხორციელებული საყოველთაო შრომის პრინციპი სარგებლობას მოუტანს ამჟამად არსებული ორივე წოდების წარმომადგენლებს და, მაშასადამე, მთელს საზოგადოებას. ადამიანის „ზომიერ შრომაში ჩავარდნას“ და, აქედან გამომდინარე მის ფიზიოლოგიურ გაუმჯობესებას, ა. ფურცელაძის აზრით, ხელს შეუწყობს ისიც, რომ სავალდებულო არ იქნება მთელი სიცოცხლის მანძილზე „ერთ საქმეზედ დადგომა“, არამედ საზოგადოება ისე აწყობს საქმესა, „რომ კაცს ყოველი მხარე თავის ნიჭისა თავთავის დროსა და ზომაზედ ჰქონდეს მოძრაობასა და ვარჯიშიში“¹.

ახალი საზოგადოების შემდეგი ძირითადი ნიშანი იქნებოდა შრომის კოლექტიური ხასიათი, უფრო კონკრეტულად: საყოველთაო-სავალდებულო შრომის განხორციელება ასოციაციების, კოოპერაციებისა და სხვათა ფორმებში. საყოველთაო ბედნიერების დამყარება „შეიძლება მხოლოდ შეერთებული შრომით, ამხანაგობებით“, — წერს ა. ფურცელაძე. შეერთებულ შრომას, ა. ფურცელაძის აზრით, უპირველეს ყოვლისა, ის უპირატესობა აქვს, რომ ასეთ პირობებში მომუშავე არავის დაეჩაგვრინება, უფრო ადვილად გადარჩება „სხვისი პირით შთანთქმას“, ვიდრე „ცარიელი ხელით და განცალკევებულად“ მოღვაწე. გარდა ამისა, თუ მაგალითად, წარმოების კაპიტალისტური წესის პირობებში მანქანა „სავენებელი და საბოროტო“, შეერთებული შრომის შემწეობით ადამიანი თავის სასარგებლოდ გამოიყენებს მას, რაც წარმოუდგენლად „შეუძლებუქნებს შრომას, მისცემს ადვილად სარჩოს შეძენის ღონეს“. ასე რომ, „შეერთებული შრომა“

¹ ა. ფურცელაძე, „წერილები ყასაბ ღაღისი აბრაგუნესთან“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5909/49.

ერთი ასათ მეტს აკეთებს, ვიდრე მაშინ, რომ ყველას ცალკე ემუშავნა და ყველა თავისთვის ცალკე ყოფილიყო გამდგარი!“. ახალი საზოგადოების დროშაზე წარწერილი იქნება: „შეერთებული შრომა და მშრომელს თავისი შრომის ფასი!“ — ვაი იმას, — ამბობს ა. ფურცელაძე, — ვინც არ შეეფარება ამ დროშას, ვინც ჩამორჩება ამის გზას“. რაც შეეხება წარმოების საშუალებებს, — ესენი ახალ საზოგადოებაში საზოგადო საკუთრება უნდა ყოფილიყო და არა კერძო. „მაშინები თავისი მოწყობილობებით და სხვა ამგვარები შეადგენდნენ მათს საერთო საკუთრებას“. ამრიგად, მომავალი საზოგადოების ეკონომიური საფუძველი იქნებოდა კოლექტიური შრომა და საზოგადო საკუთრება წარმოების საშუალებებზე.

ასეთია ახალი საზოგადოების ძირითადი ნიშნები. ყველაფერი ეს ერთმანეთს მიმატებული უზრუნველყოფდა ადამიანის კეთილდღეობას, დაამყარებდა საყოველთაო ბედნიერებას. გამოუქვეყნებელ სტატიაში „წერილები ყასაბ ღაღოსი აბრაგუნესთან“, ა. ფურცელაძე იძლევა მომავალი „საზოგადო წყობილების“ ვრცელ დახასიათებას. მომავალი „საზოგადო წყობილება“ სრული კონტრასტია არსებული ბურჟუაზიული საზოგადოებრივი ფორმაციისა. აქ ადამიანი ნამდვილად ბედნიერი და სიცოცხლის ნექტარით დამტკბარია: „ყველა თავის დროზედ მაძლარი, თავის დროზედ მშრომელი... ყველა თავის საყვარელ ადამიანთან მცხოვრები, ზომიერს შექცევაში და სიამოვნებაში მყოფი“... კაცი — „სალი, მოყვანილი, ჯანიანი, ფერ-ზორციანი“... ქალი — აგრეთვე „სიცოცხლით სავსე... სუფთა და უზადო გარედამ და სუფთა და უზადო გულით და სულით...“; ბავშვი — „ჯანიანი და ცოცხალი, ზრდილი“, თავდაპირილი, „საზოგადო ხარჯზედ“ მოზარდი; სწეული და უძლური — „საზოგადოებისაგან ნაზრუნი და პატივით შენახული“... ახალ საზოგადოებაში ადამიანი „არ ელის არავისგან რისხვას, გაუპატიურებას, მოტყუებას, მოტაცებას, დატყვევებას... ღალატს, დასახიჩრებას, სიკვდილს, ჰაერისაგან მო-

1 ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 69.

წამლვას, სიცივისაგან გაყინვას, სიცხისაგან დაწვას, ჯაფისაგან წელის მოწყვეტას და გამოტვინებას, უწამლობისაგან საპყრობას და სიკვდილს, მახლობელთა უპატრონობით და შიმშილით ამოწყვეტას“ და სხვა. ოჯახი, რომელიც მხოლოდ სიყვარულის საფუძველზეა აღმოცენებული, მტკიცე და უმწიკვლოა. ქალისათვის „კაცი — ქმარი არის მხოლოდ თანასწორი და თანაცხოვრებაში უღლის გამწევი. კავშირი მათ შორის არის ზნეობრივი და არა ბრძანებრივი, არა ძალადური“. გასაგებია, რომ ასეთ პირობებში სრულიად აღკვეთილია ამორალისმი და სხვა მისი მსგავსი მახინჯი მოვლენები, რაც ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში ასე ფართოდაა გავრცელებული.

დასასრულ, როგორი უნდა ყოფილიყო ა. ფურცელაძის აზრით მომავალი „საზოგადო წყობილების“ პოლიტიკური საფუძველი? ახალ საზოგადოებას, აუცილებელია, უნდა ჰქონოდა აგრეთვე შესაფერა პოლიტიკური წყობილებაც. პოლიტიკურ წყობილებას ა. ფურცელაძე უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა, ფიქრობდა რა, რომ ხალხებმა „რაც გინდა საერთო საქმე დაიწყონ, ყველას მოელება ბოლო, თუ სათავეში პატრონი და დამცველი არა ჰყავთ“¹; ა. ფურცელაძის აზრით, ხალხის ყოველგვარი გონივრული წამოწყება ჩასაფუშადაა განწირული, თუ პოლიტიკური სადავეებიც მის ხელთ არ არის. არც ერთ წინანდელ საზოგადოებრივ ფორმაციაში ხალხს არ ჰქონია „უფლებითი და ქონებითი ძალა“ და კიდევ ეს იყო მისი უმოწყალო ექსპლოატაციის, არაადამიანური ცხოვრების მიზეზი. თუმცა მონათმფლობელობა მოისპო, შემდეგ ფეოდალიზმიც, მაგრამ ვერც ერთხელ ხალხმა „ვერ მოახერხა ამ უფლების მოხმარება“. ა. ფურცელაძე დაჟინებით მოითხოვს, რომ ხალხი თვითონ იყოს თავისი საქმეების განმგები, თვითონ მართავდეს „საზოგადო აუცილებელ საქმეს“; „ხალხი, რომელიც თვითონ არ არის თავის ცხოვრების ზრუნვაში, იმ ხალხს კეთილი ბოლო არ მოელის“, ამიტომ, — განაგრძობს ა. ფურცელაძე, — „ჩვენ გვმართებს ჩვენი ცხოვრების ზრუნვაში შესვლა და ჩვენი მომავლისათვის თავის შეღება“.

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 75.

ა. ფურცელაძე, როგორც ჩანს, გულგრილი არ იყო ბაბეფის მიერ გატარებული ღონისძიებისადმი, რომლის ძალითაც ხალხი თვითონ ირჩევდა თავის „მმართველობას“ და მას გადასცემდა თავის ქონებასაც. სხვაგანაც ა. ფურცელაძე გარკვეულად იცავს ხალხის თვითმმართველობის იდეას. აი, რას წერს იგი 1873 წელს გამოქვეყნებულ ერთ სტატიაში: „ჩვენ უნდა დავინახოთ და შევეჩვიოთ იმ აზრს, რომ ჩვენი თავის პატრონი ვართ ჩვენა, რომ ჩვენს თავს ჩვენვე ვეცადნეთ... იქ, სადაც ხალხი არის ნიადაგ სხვების ზრუნვის ქვეშ, და თვითონ ყური მიგდებული აქვს თავის საკუთარ საქმეებზედ, იქ ყოველთვის დაცემულა და გაწრიოკებულა ხალხი; სადაც ხალხი თვითონ ყოფილა თავის საქმეების თაოსანი და საქმის მზრუნველი, იქ ხალხი ყოველთვის ყოფილა დაწინაურებული და წარმატებული“¹. ყველაფრიდან მტკიცდება, რომ ა. ფურცელაძე მმართველობის სხვა ფორმებთან შედარებით უპირატესობას ანიჭებდა რესპუბლიკურ-დემოკრატიულს. უსათუოდ თვით ავტორის აზრს გადმოვცემს „მაცი ხეტიანში“ მაცის დამცველი ფრანგი ვეჟილი, როდესაც ამბობს: „მიეცით ხალხს ადგილი სახელმწიფო საქმეებსა და მმართველობაში“. მომავალ „საზოგადო წყობილებაში“, ა. ფურცელაძის აზრით, ხალხმა „უთუოდ და უთუოდ უნდა იქონიოს იმგვარი სასწავლებლები, რომელნიც იძლეოდნენ კონტიგენტს იმგვართა საჭირო პირთა, რომელთაც მთავრობაში ადგილი დაიჭირონ“².

ასეთია ა. ფურცელაძის წარმოდგენით მომავალი „საზოგადო წყობილების“ ეკონომიური და პოლიტიკური პროფილი.

მაგრამ პროექტები, რომლებიც არსებული წესის „საძირკვლიანად მოთხრისა“ და ახალი წყობილების დამყარების მიზნით ევროპის „დაწინაურებულმა მოაზრებებმა“ შეიმუშავეს და ა. ფურცელაძემ ქართველი ხალხის „სალტოლცელოდ“ დასახა, ძირითადად გამოსაყენებელია ქალაქად, ფაბრიკა-ქარხნებში, მუშებთან. ქართველ პუბლიცისტს სოფლის ბედიც ნა-

¹ ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 17.

² ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხისნობა“, ტფილისი, 1906 წ., გვ. 75.

ლებ როდი აწუხებს, ის მიწის მწარმოებლის მომავლითაც არის დაინტერესებული. სოფლის მდგომარეობა კი რამდენადმე სპეციფიკურია, რის გამოც ქალაქად გამოსაყენებელი ღონისძიება შეიძლება აქ ეფექტური არ გამოდგეს. საკირო იყო რაღაც ახალი ღონისძიების გამონახვა, და აი, ასეთი საშუალებაც მალე იქნა ნაპოვნი, მხოლოდ ამჟამად უკვე, რუსი ნაროდნიკების დახმარებითა და შთაგონებით:

სხვა ქვეყნების მაგალითზე ა. ფურცელაძე ხედავს, რომ სოფლის მეურნეობაში კაპიტალიზმის შექრა იქიდან იწყება, როდესაც მიწის მწარმოებელს მიწა ხელიდან გამოეცლება, ან უკეთა ვაჭვით, მწარმოებელი მიწიდან განთავისუფლდება. მიწიდან განთავისუფლებული მწარმოებელი კი პროლეტარი ხდება, ხოლო ეს კი ა. ფურცელაძეს უბედურებად მიაჩნია. ა. ფურცელაძე გამოდის წვრილი მწარმოებლის, გლეხის იდეოლოგიად და მთელი ენერგიით იბრძვის პროლეტარიატში ჩაცვენისაგან მისი გადაარჩენისათვის. 70-იანი წლებისთვის საქართველოში კაპიტალიზმი ჯერ კიდევ არ იყო გაძლიერებული, მისი შინაგანი წინააღმდეგობანი არ იყო გამწვავებული. ეს განსაკუთრებით ითქმოდა სოფლის შესახებ. ა. ფურცელაძის აზრით. ეს დიახაც რომ ბედნიერებაა, მაგრამ აღნიშნული გარემოება გარკვეულ მოვალეობას გვაკისრებს: სანამ გვიანი არ არის, მივიღოთ ყოველგვარი ზომები, რომელიც დაიცავს გლეხს, წვრილ მესაკუთრეს კაპიტალიზმის შემოტევებისაგან, პროლეტარიატში ჩაცვენისაგან. ასეთ უებარ/საშუალებად, სასწაულთმოქმედ ღონისძიებად, რომელიც წვრილ მესაკუთრეს გაპროლეტარებისაგან დაიცავდა, ა. ფურცელაძემ მიიჩნია მამულის საერთო მფლობელობის წესი, თემი.

როგორც ცნობილია, რუსი ნაროდნიკები დიდ იმედებს ამყარებდნენ ბარონ ჰაკსგაუზენის მიერ 1843 წელს აღმოჩენილ რუსულ „ობშჩინაზე“, რუსულ თემში ხედავდნენ ისინი სოციალიზმის ჩანასახს. ვრცელ წერილში „მამულის საერთო მფლობელობა“, რომელიც პირველად 1873 წელს „გუთნის დედაში“

დაიბეჭდა, ხოლო შემდეგ ორჯერ ცალკე წიგნადაც გამოვიდა (1881 წ. და 1905 წ.), ა. ფურცელაძე დაწვრილებით მიმოიხილავს რუსულ თემს, მამულის საერთო მფლობელობას; აცნობს

რა ქართველ მკითხველს რუსეთში არსებულ მამულის საერთო მფლობელობის წესს, ავტორის მიზანია, დააჩახოს ჩვენს საზოგადოებას მისი სიდიადე და მომზიდველობა, გააცნოს ის, როგორც სასურველი და აუცილებელი რამ სოფლად კაპიტალიზმის შემოტევებისაგან თავის დასაცავად. ა. ფურცელაძის აზრით, მამულის საერთო მფლობელობის წყალობით გლეხი, მიწის მწარმოებელი ყოველთვის გარანტირებულია, რომ მიწა, თავის შენახვის ეს ერთადერთი წყარო, მუდამ ექნება, ხელიდან არ გამოეცლება; ხოლო რაკი მწარმოებელი მიწიდან არ მოწყდება, გაპროლეტარების შესაძლებლობაც აღკვეთილია. გლეხს ვერ დაემუქრება სილატაქე და უმუშევრობა, მისი ინტერესები თემში მთლიანად დაცული იქნება. წერილის დასასრულს, ა. ფურცელაძე პირდაპირ აღნიშნავს, რომ მიწის მხოლოდ ამნაირად დამუშავების წესით წავა ხალხის კეთილდღეობა წინ; თუ არა ეს წესი, სოფლის მეურნეობის მომავალი დაღუპულია, წერილი მეურნე განწირულია პროლეტარიატში ჩაცვენისათვის. „ამ გვარის წესით წავა წარმატებაში სასოფლო მეურნეობაცა და აიწვევს ერთი ათად და ერთი ასად ხალხის კეთილდღეობაცა. თუ არ იქნება ამ გვარი წყობილება, რომელიც არის რუსეთის მრავალს სოფლებში... სახალხო მეურნეობის საბოლოო შეუძლებელია და უნდა დაეცეს, და წავა წარმატებაში მხოლოდ დიდი შეძლების პატრონთა მეურნეობა, რომელიც მოუღებს ბოლოს წერილ მეურნეობას და წერილი მამულების პატრონს“¹.

როგორც ვხედავთ, ა. ფურცელაძე, ერთი მხრივ, წარმოების მსხვილი „სოციალისტური“ ორგანიზაციების (ასოციაციებისა და სნებ), მოწყობის, გეგმებს სახავს, ხოლო მეორე მხრივ, წერილი მწარმოებლის დამცველის როლშიც გამოდის. წერილი წარმოებას დაცვა და მსხვილი „სოციალისტური“ ორგანიზაციების მოწყობის გეგმები ა. ფურცელაძის შეხედულებებში ერთმანეთსაა გადანასკეული. საერთოდ, ა. ფურცელაძის მოღვაწეობასა და სოციალურ-ეკონომიურ შეხედულებებში ორგანულადაა შერწყმული ორგვარი მოძღვრება — დასავლეთ

¹ ა. ფურცელაძე, „მამულის საერთო მფლობელობა“, ტფილისი, 1905 წ., გვ. 32.

ევროპის უტოპიურ-სოციალისტური და რუსული წაროდნიკული. შეიძლება ითქვას, რომ დასახელებულ მიმდინარეობათა ორგანული შერწყმის ყველაზე მკაფიო, ყველაზე ხელშესახებ მაგალითს ჩვენს სინამდვილეში ა. ფურცელაძე იძლევა.

ა. ფურცელაძე ხალხოსან-უტოპისტი სოციალისტია, ან უკეთა ვთქვათ, მისი სოციალისტური თეორია ძირითადად წარმოადგენს წვრილბურჟუაზიულ უტოპიურ სოციალიზმს. „გონივრული“ წყობილების დამყარების მიზნით, ა. ფურცელაძის მიერ დასახული რადიკალური ღონისძიებები, არ გამოარიცხავს იმ ოთხ ღონისძიებას (ხალხში სწავლა-განათლების გავრცელება; ცრუმორწმუნეობისა და მავნე ადათ-წესების მხილება; სასოფლო-სამაზნაურო ბანკების დაარსება და გლეხური მეურნეობის რაციონალიზაცია, რაც შემდეგ ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარების მოთხოვნაში გადაიზარდა), რომლებიც, ა. ფურცელაძის აზრით, საგლეხო რეფორმის შემდეგ მშრომელთა უმრავლესობის მატერიალურ მდგომარეობას გააუმჯობესებდა. მაგრამ, ვინაიდან 60 — 70-იან წლებში საქართველოს განვითარება სოციალისტური გზით გამოარიცხული იყო, ზემოაღნიშნული „სოციალისტური“ პროგრამაც თავიდან ბოლომდე უტოპიური რჩებოდა. რა ფორმებშიც არ უნდა განხორციელებულიყო ა. ფურცელაძის „სოციალისტური“ პროგრამა, ქვეყნის ეკონომიკა მაინც ერთადერთი — კაპიტალისტური შინაარსით განვითარდებოდა. ასე რომ, რევოლუციური მხარე ა. ფურცელაძის „სოციალისტური“ პროგრამისა მხოლოდ ის იყო, რომ მისი გატარება დააჩქარებდა რა ბატონყმობის ნაშთების აღმოფხვრას, ხელს შეუწყობდა ახალი საზოგადოებრივი ფორმაციის სწრაფი ტემპით განვითარებას. ხოლო კაპიტალიზმის განვითარება ადრე თუ გვიან ბურჟუაზიის წინააღმდეგ პროლეტარიატის კლასობრივ ბრძოლამდე მიგვიყვანდა.

ამრიგად, ა. ფურცელაძე, ერთი მხრივ, შეურიგებლად ებრძვის კაპიტალიზმს, როგორც ანტაგონისტურ საზოგადოებრივ ფორმაციას, ხოლო, მეორე მხრივ, „გონივრული“ წყობილების დამყარების მიზნით ისეთ პროგრამას აყენებს, რომლის სრული განხორციელება მხოლოდ კაპიტალიზმის განვითარებას შეუწყობს ხელს. ა. ფურცელაძე — სუბიექტურად სოციალისტი და

კაპიტალიზმის მიმართ მტრულად განწყობილი, ობიექტურად ისევ კაპიტალიზმის წისქვილზე ასხამს წყალს, ბურჟუაზიის დამცველად გამოდის. ერთი მხრივ, კაპიტალიზმის ძლიერი კრიტიკა და სოციალისტური ოცნებები, ხოლო მეორე მხრივ, წარმოება-მეურნეობის რადიკალურ-რაციონალისტური რეფორმები წარმოადგენს ხალხოსანი მწერლისა და, საერთოდ, წვრილბურჟუაზიული მსოფლმხედველობის მატარებელი მოღვაწისათვის დამახასიათებელს. ასე რომ, ამ მხრივ ა. ფურცელაძის აზროვნებაში რაიმე გაორებას კი არა აქვს ადგილი, როგორც ამას პროფ. ს. ხუნდაძე ფიქრობდა¹, არამედ, სწორედ პირიქით, წვრილბურჟუაზიული მსოფლმხედველობისათვის დამახასიათებელ სპეციფიკურ მომენტებს. 1912 წელს დაწერილ სტატიაში „დემოკრატია და ნაროდნიკობა ჩინეთში“, ვ. ლენინი, კერძოდ, ჩინელი ნაროდნიკების შესახებ ამბობდა: „მებრძოლი დემოკრატისთვის ეს იდეოლოგია ჩინელ ნაროდნიკს შეხამებული აქვს, ჯერ-ერთი, სოციალისტურ ოცნებასთან, იმის იმედთან, რომ ჩინეთი ასცდება კაპიტალიზმის გზას, თავიდან აიცილებს კაპიტალიზმს, ხოლო მეორე მხრივ, რადიკალური აგრარული რეფორმის გეგმასთან და ქადაგებასთან. სწორედ ეს ორი უკანასკნელი იდეური პოლიტიკური მიმდინარეობა წარმოადგენს იმ ელემენტს, რომელიც ქმნის ნაროდნიკობას ამ ცნების სპეციფიკური მნიშვნელობით“². ჩინელი დემოკრატებიო, — წერდა ვ. ლენინი, — კაპიტალიზმის „დასწრების“ მიზნით „ახორციელებენ წმინდა-კაპიტალისტურ, მაქსიმალურად კაპიტალისტურ აგრარულ პროგრამას!... ისტორიის ირონია იმაში მდგომარეობს, რომ ნაროდნიკობა მიწათმოქმედებაში „კაპიტალიზმთან ბრძოლისათვის“ ისეთ პროგრამას ატარებს, რომლის სრული განხორციელება მიწათმოქმედებაში კაპიტალიზმის ყველაზე სწრაფი განვითარების მომასწავებელი იქნებოდა“³.

ამრიგად, ა. ფურცელაძე, რომელიც სამოღვაწეო ასპარეზზე

¹ ს. ხუნდაძე, „სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, 1927 წ., ტ. I, გვ. 235.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18. გვ. 189 — 190.

³ იქვე, გვ. 193.

გამოდის, როგორც განმანათლებელი, შემდეგ, 70-იანი წლების დასაწყისიდან, გარკვევით დგება ხალხოსურ-უტოპიური სოციალიზმის პოზიციებზე. გასაგებია, რომ ა. ფურცელაძის ეკონომიურ-პოლიტიკურ ნაზრევს გააჩნია ყველა ის დადებითი და უარყოფითი მხარე, რაც საერთოდ ნიშანდობლივია ხალხოსურ-უტოპიური მიმდინარეობისათვის. ა. ფურცელაძის სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი მარქსიზმის კლასიკოსების მიერ შემოაღნიშნული მიმდინარეობის შეფასებით შუქში რომ მოვაქციოთ, უფრო ნათლად გამოჩნდება მედლის ორივე მხარე.

ცნობილია, რომ 40-იან და 60-იან წლებში განმანათლებლებს კაპიტალიზმის საკითხი არ დაუყენებიათ. მაგრამ 70-იან წლებში, როდესაც კაპიტალიზმის განვითარება უკვე დაწყებულია, ხალხოსან-უტოპისტი სოციალისტები ამ საკითხს მთელი სიმწვავეით აყენებენ. „ნაროდნიკობამ, — წერს ვ. ლენინი, — დიდი ნაბიჯი გადადგა წინ მემკვიდრეობასთან (განმანათლებლობასთან — ვ. ვ.) შედარებით იმით, რომ გადასაწყვეტად დააყენა საზოგადოებრივი აზრის წინაშე ისეთი საკითხები, რომელთა დაყენება მემკვიდრეობის დამცველებს ნაწილობრივ ჯერ კიდევ არ შეეძლოთ (იმ დროს), ნაწილობრივ კი არ აყენებდნენ და არც აყენებენ თავიანთი გონებრივი ჰორიზონტის სივიწროვის გამო“¹. მაგრამ ერთი საქმეა საკითხის დაყენება, ხოლო მეორე მისი გადაწყვეტა. ვ. ლენინი იქვე განაგრძობს: „ნაროდნიკობის მიერ ამ საკითხების (კაპიტალიზმის — ვ. ვ.) გადაწყვეტა სრულიად უვარგისი აღმოჩნდა. იგი ემყარებოდა ჩამორჩენილ თეორიებს, რომელნიც დასავლეთ ევროპამ დიდი ხანია უკუაგდო, ემყარებოდა კაპიტალიზმის რომანტიკულ და წვრილბურჟუაზიულ კრიტიკას“.

კაპიტალიზმის სწორედ ამ რომანტიკულ და წვრილბურჟუაზიულ კრიტიკასთან გვაქვს საქმე, კერძოდ, ქართველი პუბლიცისტის ა. ფურცელაძის მოღვაწეობაში. როგორც დავინახეთ, ა. ფურცელაძეს კაპიტალიზმი, როგორც საზოგადოებრივი ფორმაცია, მიაჩნია ისტორიულ უბედურებად; ისეთ არასასურველ მოვლენად, რომელსაც მოაქვს სიღატაკე და უმუშევრობა,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2. გვ. 642.

კრიზისები და სხვა საშინელებანი. ა. ფურცელაძე შიშით შეკე-
ყურებს არსებული საზოგადოებრივი ფორმაციის განვითარე-
ბას, ის ღრმად და დარწმუნებული, რომ რაც უფრო შორს წავა
საქმე, მით უფრო გამწვავდება მდგომარეობა. მაგრამ, მიუხედა-
ვად ამისა, „ამ საკითხების (კაპიტალიზმის საკითხების — ვ. ე.)
და აყენება ნაროდნიკობის დიდი ისტორიული დამსახუ-
რებაა, და სავსებით ბუნებრივი და გასაგებია, რომ ნაროდნი-
კობამ, ამ საკითხების გადაწყვეტა რომ მოგვცა (როგორც არ
უნდა იყოს), სწორედ ამით მოწინავე აღვილი დაიჭირა
რუსეთის საზოგადოებრივი აზრის პროგრესულ მიმდინარეობა-
თა შორის“¹. ხალხოსნური მიმდინარეობა თავისი დროისათვის,
როდესაც ახალი საზოგადოებრივი ფორმაცია და მისი შინაგა-
ნი წინააღმდეგობანი ჯერ კიდევ ჩანასახ მდგომარეობაში იმყო-
ფებოდა, პროგრესულ მოვლენას წარმოადგენდა. მხოლოდ
შემდეგ, 90-იან და 900-იან წლებში, როდესაც კაპიტალიზმი
და მისი შინაგანი წინააღმდეგობანი საგრძნობლად გაიზარდა,
აღნიშნული მიმდინარეობა რეაქციული გახდა.

ცნობილ ნაშრომში „რანი არიან ხალხის მეგობრები და რო-
გორ ომობენ ისინი სოციალ-დემოკრატების წინააღმდეგ“,
ვ. ლენინი სვამს კითხვას, თუ „როგორ უნდა მოეპყრას
მუშათა კლასი წვრილ ბურჟუაზიას და მის
პროგრამებს? — და განაგრძობს: — ამ კითხვაზე შეუძლე-
ბელია პასუხის გაცემა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ამ
კლასის ორმაგ ხასიათს... ის პროგრესულია, რამდენადაც ზო-
გად-დემოკრატიულ მოთხოვნებს აყენებს, ე. ი. ებრძვის შუა
საუკუნეობრივი ეპოქისა და ბატონყმობის ყოველივე ნაშთს; ის
რეაქციულია, რამდენადაც იბრძვის თავისი, როგორც წვრილი
ბურჟუაზიის, მდგომარეობის შესანარჩუნებლად და ცდილობს
შეაჩეროს, უკან მოაბრუნოს ქვეყნის საერთო განვითარება
ბურჟუაზიული მიმართულებით“².

მაგრამ აშკარაა, რომ ა. ფურცელაძე არ არის წმინდა წყლის
ხალხოსანი მოღვაწე, მისი სოციალიზმი, როგორც ზევეითაც

1 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 2. გვ. 642.

2 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 1, გვ. 339 — 340.

აღვნიშნეთ, წარმოდგენს ხალხოსნური და უტოპიური სოციალიზმების ნარეკს. ამიტომაც, თუ ა. ფურცელაძის მოღვაწეობაში, ერთი მხრივ, გვხვდება ორივე მიმდინარეობისათვის ზიარი ნიშნები, მეორე მხრივ, არაიშვიათად თავს იჩენს აგრეთვე სპეციფიკური მომენტებიც. ასე მაგალითად, როგორც ხალხოსანი მოღვაწე, ა. ფურცელაძე წვრილი ბურჟუაზიის იდეოლოგიად გამოდის, მაგრამ ამავე დროს, როგორც უტოპისტი სოციალისტი, საზოგადოების ყველა კლასის ინტერესებს იცავს. როგორც ხალხოსანი სოციალისტი, ა. ფურცელაძე მთავარ რევოლუციურ ძალად წვრილბურჟუაზიას მიიჩნევს და განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს გლეხურ თემს, მამულის საერთო მფლობელობის წესს, „როგორც სოციალიზმის ჩანასახს და საფუძველს“. მაგრამ ამავე დროს, ის, როგორც უტოპისტი სოციალისტი, სოციალიზმის დამყარებისკენ მოუწოდებს მთელ ერს განურჩევლად წოდებისა, კლასისა. მაგრამ წვრილი ბურჟუაზიის იდეოლოგიად გამოდის ის, თუ მთელი ერის ინტერესებს იცავს, ერთი რამ აშკარაა, ა. ფურცელაძეს არ ესმოდა პროლეტარიატის ისტორიული როლი და მნიშვნელობა. არც დასავლეთ ევროპის უტოპისტ-სოციალისტებს და არც რუს ხალხოსნებს შეგნებული არ ჰქონდათ პროლეტარიატის განმათავისუფლებელი როლი და კლასობრივი ბრძოლის მნიშვნელობა. „ისინი, — წერდნენ მარქსი და ენგელსი უტოპისტ-სოციალისტებზე, — პროლეტარიატის მხარეზე ვერ ხედავენ ვერავითარ ისტორიულ თვითმოქმედებას, ვერავითარ მის დამახასიათებელ პოლიტიკურ მოძრაობას... პროლეტარიატი მარტოოდენ... უაღრესად ტანჯული კლასის სახით არსებობს მათთვის“¹.

ა. ფურცელაძისათვის პროლეტარიატი წარმოდგენს უმუშევრობისა და სიღატაკის სინონიმს, ევროპულ „წყლულს“ და ამიტომაცაა, რომ ასე შეურთიგებლად იბრძვის პროლეტარიატის თავიდან ასაცილებლად. „დასავლეთ ევროპის პროლეტარებითა და პაუპერებით“ დამფრთხალი ა. ფურცელაძე 1873 წელს წერდა: „აქამდის ჩვენი სასიხარულო ის იყო, რომ თითქმის არ გვყვანდა პროლეტარი, მაგრამ ახლა თუ გავიხედეთ კარგად მომავალში და დავაცქერდით იმ გარემოებათა, რომელშიც

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, „რჩეული ნაწერები“, ტ. I, გვ. 45-46.

ჩვენ თანდათან ვცვივდებით, ჩვენში პროლეტარი არა, და პაუპერიზმიც აუცილებელია“¹.

80-იან წლებში, თუ უფრო ადრე არა, ა. ფურცელაძე გაეცნო კ. მარქსის ნაწერებს და მაღალი შეფასება მისცა მეცნიერული სოციალიზმის ფუძემდებლის მოძღვრებას. უფრო გვიან, 90-იან წლებში, როდესაც ჩვენში, ერთი მხრივ, პროლეტარიატი უკვე სერიოზულ ძალას წარმოადგენდა, ხოლო, მეორე მხრივ, მარქსიზმიც ფართოდ ვრცელდებოდა, ა. ფურცელაძისათვისაც თანდათან უფრო ნათელი ხდება პროლეტარიატის მნიშვნელობაც. მაგრამ იგი ფაქტიურად მაინც ვერ ამალადა პროლეტარიატის როლის მარქსისტულ გაგებამდე, რის გამოც მისი სოციალიზმი ბოლომდე უტოპური დარჩა. ვ. ლენინი წერს: „ყველა და ყოველგვარი ექსპლოატაციის „ერთბაშად“ მოსპობაზე უკვე დიდი ხანია, მრავალი საუკუნეა, მრავალი ათასი წელიწადიც კი არის, რაც კაცობრიობა ოცნებობს. მაგრამ ეს ოცნება ოცნებად რჩებოდა მანამდე, სანამ მილიონობით ექსპლოატარებულებმა მთელ მსოფლიოში არ დააწყეს გაერთიანება მტკიცე, შეუპოვარი, ყოველმხრივი ბრძოლისთვის კაპიტალისტური საზოგადოების შესაცვლელად ამ საზოგადოების საკუთარი განვითარების მიმართულებით. სოციალისტური ოცნებანი მრავალი მილიონი ადამიანის სოციალისტურ ბრძოლად გადაიქცა მხოლოდ მაშინ, როცა მარქსის მეცნიერულმა სოციალიზმმა გარდამქმნელი მისწრაფებანი განსაზღვრული კლასის ბრძოლას დაუკავშირა. კლასობრივი ბრძოლის გარეშე სოციალიზმი ცარიელი ფრაზა ან გულუბრყვილო ოცნებაა“².

ა. ფურცელაძეს თუმცა კლასობრივი ბრძოლა საზოგადოების ერთ-ერთ ძირითად ნიშნად მიაჩნდა, მაგრამ ფაქტია, რომ მას მაინც ბოლომდე სწორად არ ჰქონდა შეცნობილი კლასობრივი ბრძოლის უდიდესი მნიშვნელობა. ამიტომაც თავისი სოციალისტური თეორია მან ვერ დაუკავშირა პროლეტარიატის კლასობრივ ბრძოლას. თუ 60 — 70-იან წლებში, როგორც

¹ ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 14.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 9, გვ. 544 — 545.

13. ვ. ვახანია.

ვ. ლენინი ამბობს, „დემოკრატიზმი და სოციალიზმი ერთ გაუ-
თიშველ, განუყოფელ მთელს წარმოადგენდა“ და — ა. ფურ-
ცელაძე, რომელიც ამ დროს მშრომელთა ინტერესებს იცავ-
და, ერთსა და იმავე დროს დემოკრატიც იყო და სოციალისტიც,
90-იან წლებში აშკარა გახდა „თვისობრივი განსხვავება დემო-
კრატებისა და სოციალისტების იდეებს შორის“¹. პროლეტარ-
ული მოძრაობის წარმოშობასთან დაკავშირებით მოხდა მანამ-
დე არსებული დემოკრატიზმისაგან პროლეტარული სოციალიზ-
მის გამოყოფა, მაგრამ ა. ფურცელაძემ ვერ შეძლო მარქსიზმის
პოზიციებზე დადგომა, მარქსისტული მსოფლმხედველობის
შეთვისება. 1895 წ. ა. ფურცელაძემ გაზ. „ივერიაში“ დაბეჭდა
ვრცელი სტატია „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, რომელიც
დაწერილი ჰქონდა უფრო ადრე, 70-იან წლებში. სტატიაში
სხვა საკითხებთან ერთად გადმოცემულია ა. ფურცელაძის
უტოპიურ-სოციალისტური იდეები, და აღსანიშნავია ის ფაქტი,
რომ 90-იან წლებში ავტორმა ის გამოაქვეყნა „აზრის ყოვლად
შეუცვლელად“. „დაწერისა და დაბეჭდვის შუა ხანებში ამ ნა-
წერის აზრის დასასაბუთებელი ბევრი რამ წარმოითქვა მწერ-
ლობასა და მეცნიერებაში. ამ ნაწერებით ვისარგებლე და შევა-
ვსე ეს წერილი, აზრისა ყოვლად შეუცვლელად“². როგორც ამ
ამონაწერიდან ჩანს, ა. ფურცელაძე 90-იან წლებშიც არ გამო-
თხოვებია თავის უტოპიურ იდეებს, რომელიც მან 60—70-იან
წლებში შეითვისა. ამასვე ადასტურებს ა. ფურცელაძის პრაქ-
ტიკული მოღვაწეობა და მრავალი პუბლიცისტური სტატია,
რომლებიც 90—900-იან წლებშია გამოქვეყნებული და რომ-
ლებშიც ისევ და ისევ ხალხოსნურ-უტოპიური შეხედულებები,
ცხოვრების რაციონალისტური ღონისძიებებით გაუმჯობესე-
ბის პროექტებია წამოყენებული³.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 1, გვ. 318.

² ა. ფურცელაძე, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ტფილისი, 1906 წ., შენიშვნა ავტორისაა.

³ „ახალი საქვეყნო საქმე“ („ივერია“, 1899 წ., № 5); „ქალთა ამხანაგობა“ („ივერია“, 1901 წ., № 110); „სკოლა და ბანაკი“ („ივერია“, 1896 წ., № 18); „რა უყოფთ ფულს, რომელიც გვიბრუნდება დამფუძნებელთ ბანკებიდან“ („ივერია“, 1896 წ.).

ა. ფურცელაძის ხალხოსნურ-უტოპიური სოციალიზმი არაა ბოლომდე თანმიმდევრული, წინააღმდეგობებისაგან თავისუფალი; არაიშვიათად მასში გვხვდება არასოციალისტური ელემენტებიც. ზოგჯერ ა. ფურცელაძე იჩენს შეუწყნარებელ ლიბერალურ მერყეობას და მოითხოვს, მაგალითად, მთავრობის ოფიციალური პირების გამოყენებას „გადატაკებულის ხალხის სასარგებლოდ“. უფრო მეტიც, 1873 წელს გამოქვეყნებულ ერთ სტატიამ ა. ფურცელაძემ ოფიციალურად დასვა საკითხი იმის შესახებ, რომ თვით მმართველობას აეღო ინიციატივა და განეხორციელებინა ხალხოსნურ-სოციალისტური პროგრამა. „სასარგებლოთ სასოფლო მეურნეობის წარმატებისა, იმდენათ მაინც, რამდენათაც ეხლანდელს მდგომარეობაში შესაძლებელია, აუცილებელი საჭიროება მოითხოვს, რომ აღმინისტრაცია, ესე იგი მმართველობა, გაერიოს ამ საქმეში და მოახდინოს რამდენიმე ცვლილება და დაწესება“¹. ამის შემდეგ სტატიის ავტორი მუხლებად (სულ 8 მუხლია) აყალიბებს სოფლის მეურნეობის რაციონალიზაციის პროექტს. მსგავსი შეხედულება აქა-იქ ა. ფურცელაძის სხვა წერილებშიც არის გამოთქმული. ასე შორს მიდის ა. ფურცელაძის უტოპიზმი.

მაგრამ თუ, ერთი მხრივ, ა. ფურცელაძე ლიბერალურ მერყეობას იჩენს და ამ მიმართულებით ერთობ შორს მიდის, მეორე მხრივ, ის ხშირად რევოლუციურ სულისკვეთებასაც ამჟღავნებს. თანამედროვეთა დახასიათებით ა. ფურცელაძე იყო „თავისუფალი მოაზროვნე, ბუნებით რევოლუციონერი“, რომელიც „თავის გარშემო ყოველთვის ავრცელებდა თავისუფლების სიყვარულს“². გარდა იმისა, რომ ხალხოსნურ-რევოლუციურ ორგანიზაციაში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა, იგი ამავე დროს პუბლიცისტურ წერილებსა და მხატვრულ ნაწერებშიც ავლენდა თავის რევოლუციურ განწყობილებას. არაიშვიათად მას აღფრთოვანებით უსაუბრია „ხალხთა აღრეუ-

¹ ა. ფურცელაძე, „სასოფლო წერილები“, „გუთნის დედა“, 1873 წ., № 17.

² ეკ. გაბაშვილი, „ანტონ ფურცელაძე“, კრებ. „ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძე“, ტფილისი, 1914 წ., გვ. 4.

ლობით ახლანდელი წესების დარღვევაზე“¹, ზოგჯერ კი პირდაპირ რევოლუციას უბოძებდა. „საფრანგეთმა რამდენსამე თვის რევოლუციით დასცა მრავალი ეკონომიური და საზოგადოებრივი უთანასწორობა და უწყესობანი...“² [ენწურა]. არ შეიძლება გულგრილი ვიყოთ ზ. ჭიჭინაძის მიერ გამოქვეყნებული ერთი ცნობის მიმართ, რომელიც შეეხება პარიზის კომუნისადმი ა. ფურცელაძის დამოკიდებულების საკითხს. „ტფილისში, — წერს ზ. ჭიჭინაძე, — არსებობდა ახალგაზრდობის მთელი წრე, რომელიც იმ ზომამდე გაიტაცა პარიზის კომუნის ამბებმა, რომ წრის წევრებმა გადაწყვიტეს პარიზში წასვლა და იქ კომუნისტების შევლაც კი. ჩვენ ვიცით ამ წრის ზოგიერთი მონაწილის სახელი. ესენი იყვნენ: მიშო ყიფიანი, ვასო დეკანოზიშვილი, სოსიკო მაყაშვილი და სხვანი... თვით ა. ფურცელაძეც ეგონებოდა წევრი ზემოხსენებული წრისა“³. მკვლევარის მიერ საეგებიოდ გამოთქმულ მოსაზრებას კითხვის ნიშანს აშორებს ა. ფურცელაძის მოთხრობა „ვაი მართალთა“, რომელიც 1871 წელსაა დაწერილი და, რომელშიაც, შეიძლება ითქვას, გადმოცემულია ავტორის პოლიტიკური მრწამსი. არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა იმის დადგენას, თუ, სახელდობრ, რომელია „ვაი მართალას“ მთავარი მომკმედი პირის, რევოლუციონერი მიშოს პროტოტიპი — მიშო ყიფიანი, თუ ვასო დეკანოზიშვილი (ზოგიერთი გადმოცემით მ. ყიფიანია, ხოლო ზოგით — ვ. დეკანოზიშვილი). მთავარი ისაა, რომ მიშო პრაქტიკულად ანხორციელებს წრის წევრთა და მათ შორის ა. ფურცელაძის კეთილშობილურ სურვილს. ქართველი რევოლუციონერი მიშო ევროპაში მიემგზავრება და აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს პარიზის ბარიკადებზე კომუნისტთის გამართულ ბრძოლაში. მიშო ბაიარადით ხელში გმირულად ეცემა ცნობილი რევოლუციონერის დელეკლიუზის გვერდით.

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა სასოფლო-სამეხანაგო ბანკებზედ“, „გუთნის დედა“, 1875 წ., № 1.

² ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

³ ზ. ჭიჭინაძე, „პარიზის კომუნა და ქართველი საზოგადოება“, „დროშა“, 1924 წ., № 10.

როგორც ცნობილია, 1871 წელს საფრანგეთ-პრუსიის ომში იტალიის ეროვნულმა გმირმა ჯუზეპე გარიბალდმაც მიიღო მონაწილეობა. ის თავისი ვოლონტერებით რესპუბლიკური საფრანგეთის მხარეზე იყო და პრუსიის წინააღმდეგ იბრძოდა. აღსანიშნავია, რომ ა. ფურცელაძემ თავისი საყვარელი გმირები (ეროვნულ-განმათავისუფლებელი. მოძრაობის ბელადი გარიბალდი და რევოლუციონერი მიშო) ერთმანეთს შეახვედრა. მიშო მოხალისედ ჩაეწერება გარიბალდის რაზმში, ხოლო შემდეგ სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე იცავს სიმართლისა და თავისუფლების დროშას.

იტალიის სახელოვანი შვილის კეთილშობილური საქციელით აღფრთოვანებული ა. ფურცელაძე იმავე 1871 წელს წერს ლექსს „გარიბალდის“ (სქოლიოში ავტორი შენიშნავს: „მაშინ არის დაწერილი, როდესაც გარიბალდი მიეშველა ფრანკუზებს პრუსიელების წინააღმდეგ 1871 წ.“):

„როს ქვეყანა სისხლით ირწყვის
და ბოროტი სთქავს ქვეყანას,
როს სიმართლეს ფეხქვეშ სთელენ,
მართალთ ჰბეგენ გულში დანას, —

მე ნუგეშათ ვხედავ ერთ კაცს
მძლავრის ხელით ბოროტის მსვრელს,
ის მოხუცი ჩვენ, კბაუკთა
თვისის ძალით გულს გვიმზნეებს.

ის გვიჩვენებს, რომ არ ჰშვენის
დავრომა და შიმის ზარი,
რომ რაც უნდა საქმე სჭირდეს
უნდა ვიყვნეთ გულ-მაგარი“¹.

მოყვანილი ლექსი, მოთხრობა „ვთა მართალთა“ და ზ. კიკინაძის მიერ მოწოდებული ცნობა, შეიძლება ითქვას, ერთმანეთს ავსებენ. ისინი ნათელ წარმოდგენას გვიქმნიან ა. ფურცელაძეზე, როგორც რევოლუციონერ-დემოკრატზე, როგორც საზოგადო მოღვაწეზე, რომელიც მხარს უჭერს ბოროტების წინააღმდეგ ბრძოლის რევოლუციურ მეთოდს.

ა. ფურცელაძის „რევოლუციონიზმი“ რელიეფურადაა გა-

¹ ა. ფურცელაძე, „ლექსები“, თბილისი, 1897 წ., გვ. 84.

მოთქმული 80-იან წლებში დაწერილ დრამაში „ავაზაკნი“, ნაწარმოებში გატარებულია უსამართლობის რევოლუციური გზით მოსპობის იდეა. ერთ-ერთი პროტესტანტი გმირი ტოტოლა ჟარყოფს კიდეც ბრძოლის ტერორისტულ ტაქტიკას და პირდაპირ სვამს საკითხს, გამონახულ იქნას „უსამართლობის ძირი“, ხოლო შემდეგ ის „ძირიდან მოითხაროს“. „მე ვიტანჯე, უსამართლობა ბევრი ვნახე და გაცოფებული. აფთარივით, ვინც შემხვდა, იმაზედ გავხეთქე ბრაზი... ერთიც არ ვაძლევდი თავს ანგარიშს, თუ ტოტოლ! მაგას რომ ყელსა სჭრი, მაგას ბრალი აქვს შენს ტანჯვაში?... ერთიც არ უთხარ ჩემს თავს თუ: ტოტოლ, მაგ კაცს რომ ჰკლამ, იქნება მაგას უფრო ბევრი უსამართლობა ადგია შენზედა!.. ერთიც არ შევეკითხე ჩემს თავს თუ: ტოტოლ, რათ არის ეს ამოდენა უსამართლობა?“¹. „წყალი ხათავეში უნდა მოსწყდეს, — განაგრძობს იგივე გმირი, — უსამართლობაც უნდა ძირიდან მოითხაროს... სად არის იმისი ძირი?! განა ისინი არიან, ვისაც მე დანა გულში გაუტარე?!“ — ასე მწვავედ სვამს უსამართლობის მოსპობის საკითხს ავტორი, ამ ნაწარმოებში, სამწუხაროდ, ამაზე შორს ა. ფურცელაძე არ მიდის. ვერ გამონახა რა სოციალური „უსამართლობის ძირი“, მან ვერც იმ საშუალებას მიაგნო, რომლითაც შესაძლებელი იქნებოდა უსამართლობის „ძირიდან მოთხრა“.

მაგრამ მიუხედავად ასეთი შეზღუდულობისა, ა. ფურცელაძის ნაწარმოებებს უდიდესი აღმზრდელობით-გამათვითცნობიერებელი მნიშვნელობა ჰქონდა. გაკვრით ამას I თავშიც შევხებით; აქ კი, კერძოდ, „ავაზაკნის“ შესახებ დავუმატებდით, რომ ეს ნაწარმოები, როგორც ამას ზ. ჭიჭინაძეც ადასტურებს, რევოლუციურ-პროტესტანტული სულისკვეთებით ზრდიდა მუშა-ახალგაზრდობას და მკითხველთა ერთ ნაწილში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. „მიუხედავად იმისა, რომ მას („ავაზაკნი“ — ვ. ვ.) არ დაუწერეს კარგი რეცენზიები, იგი უმისოდაც გავრცელდა. ნამეტურ იგი გავრცელდა მუშა და ხელოსან ხალხში. იგი მათ საყვარელ პიესათ ითვლებოდა... როგორც იქნა ერთხელ ქართული სცენის მოყვარეებმა წარმოადგინეს ეს პიესა. წარმოდგენას დიდი ძალი ხალხი დაესწრო. მო-

¹ ა. ფურცელაძე, „ავაზაკნი“, ტფილისი, 1891 წ., გვ. 82.

ეწონა ყველას. გაზეთებში კი ვერაფერი ცნობები დაიბეჭდა. იყო ასეთი ცნობები: დიდად სამწუხარო არისო ის გარემოება, რომ სცენაზედ სდგამენ ისეთ პიესებს, სადაც სოციალისტური აზრებით გამოკვეთილი პირები გამოდიან სცენაზედ, ხელში დანა უჭირავთ და ყველას უყვირიან: „სისხლი მაგათო, სისხლი მაგათო!“ როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ა. ფურცელაძის „რევოლუციონიზმი“ იმდენად ძლიერი იყო, რომ ამას აღიარებდნენ მწერლის იდეოლოგიური მოწინააღმდეგენიც კი.

ამრიგად, თუ ა. ფურცელაძე, ერთი მხრივ, ლიბერალურ მერყეობას იჩენს, მეორე მხრივ, „რევოლუციონიზმს“ ქადაგებს და პროტესტანტულ სულისკვეთებას ამჟღავნებს. ამ ორ უკიდურეს წერტილს შორის ქანაობს ის. ყოველგვარი სოციალური ბოროტების წინააღმდეგ მგზნებარე მებრძოლი, აღმზიანთა თანასწორუფლებიანობისა და ჰუმანიზმის მქადაგებელი, ეძებს გზებს ნათელი მომავლისაკენ. ის ხან ერთ კედელს აწყდება, ხან მეორეს, ბორგავს და შფოთავს, ერთი უკიდურესობიდან მეორეში ვარდება, მაგრამ როგორც ვ. კოტეტიშვილი კარგად შენიშნავს, „ამ დაუდგრომლობაში, უკიდურესობათა შორის წყვეტებაში, იმ გამუდმებულ იდეურ და მორალურ მოუსვენრობაში, მაინც ურყევე იყო ის ძირითადი ხმა, რომელიც მის სიტყვაში თუ საქმეში მუდამ ისმოდა“¹.

ა. ფურცელაძე თავის სოციალურ-პოლიტიკურ მრწამსს მჭიდროდ უკავშირებდა ეროვნულ პრინციპს. ის შეუურიგებლად იბრძოდა არა მარტო სოციალური, არამედ აგრეთვე ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგაც. სოციალური ბოროტების მოსპობისა და საყოველთაო თანასწორობის საკითხს, ერთი მხრივ, ხოლო, მეორე მხრივ, პოლიტიკური უსამართლობის აღკვეთისა და ერთა შორის თანასწორუფლებიანობის დამყარების იდეას ა. ფურცელაძე ყოველთვის ერთ სიბრტყეზე, ერთმანეთთან ორგანულ ურთიერთობაში განიხილავდა. ყოველგვარი სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ შეუურიგებლად მებრძოლი ა. ფურცელაძე კარგად ხედავს, რომ კაცობრიობა მხოლოდ მაშინ იქნება ნამდვილად ბედნიერი, როდესაც სოციალურთან ერთად

¹ ვ. კოტეტიშვილი, „ქართული ლიტერატურის ისტორია“, ნაწ. II, ქუთაისი, 1925 წ., გვ. 247.

ეროვნული ჩაგვრაც მოისპობა, როდესაც აღიკვეთება ყოველგვარი შოვინიზმი, თუ დიდმპყრობელური ნაციონალიზმი და ერთა შორის თანასწორუფლებიანობა დამკვიდრდება. სტატიაში „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“ ა. ფურცელაძე არაერთგან ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „თუ თაობითვე არა, შემდეგ და შემდეგ მაინც შეეგნო კაცობრიობას ნამდვილი თავისი ინტერესები, სცოდნოდა ფასი ეროვნებისა, თანასწორობისა, ერთობისა და ძმობისა“, დღეს კაცობრიობა სულ სხვა მდგომარეობაში იქნებოდაო. იმ გარემოებათ, რომ წარსულში ეროვნებათა შორის თანასწორუფლებიანობა ვერ განხორციელდა, ბევრად შეუშალა ხელი კაცობრიობის წარმატებას, ხალხთა ბედნიერებისა და თანასწორობის საქმეს. საჭიროა ისტორიისაგან ვისწავლოთ: თუ დღეიდან მაინც „არ გავრცელდა ერთა შორის აზრი ერთობისა. ძმობისა, თანასწორობისა“, კაცობრიობას კვლავაც ის მოელის, რაც წარსულში გადახდა. სოციალური და ეროვნული პრობლემების მთლიანობის იდეა რელიეფურად ჩანს ა. ფურცელაძის სტრიქონებში იმავე წერილიდან: „სწავლა, ეროვნების დაცვა, პოლიტიკური ძლიერება, თავისუფლებაც კაცს უნდა უფრო ეკონომიური კეთილდღეობისათვის“. შემთხვევითი არ ყოფილა, რომ ორი წერილი („კოსმოპოლიტობა და პატრიოტობა“ და „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“), რომელთაგან პირველი ეროვნულ პრობლემას აშუქებს, ხოლო მეორე — სოციალურს. ა. ფურცელაძემ გააერთიანა და ერთი საერთო სათაურით გამოაქვეყნა. ვკითხულობთ რა ამ წერილებს, ჩვენ ხელშესახებად ვგრძნობთ, თუ რამდენად ორგანულადაა ერთმანეთს შერწყმული სოციალური და ეროვნული საკითხები ა. ფურცელაძის მოღვაწეობაში. შეიძლება ითქვას, რომ ა. ფურცელაძის პუბლიცისტურ მემკვიდრეობაში, კერძოდ მის ვრცელ წერილში „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ჩვენ გვაქვს სოციალური და ეროვნული პრობლემების მთლიანობაში განხილვისა და გადაჭრის უბადლო მაგალითი.

ეროვნული საკითხის თეორიულ მხარეს ჩვენს სინამდვილეში პირველად ა. ფურცელაძე შეეხო. მხედველობაში გვაქვს ზემოდასახელებული სტატია, რომელიც, მართალია, გამოქვეყნდა:

გვიან (1895 წ.), მაგრამ, როგორც ავტორი აღნიშნავს, „იყო დამზადებული დასაბეჭდათ სამოცდა ათს წლებში“. 70-იანი წლები ფართო ქრონოლოგიური ცნებაა, მაგრამ მისი დაწერის თარიღად რომელი წელიც არ უნდა ვივარაუდოთ, „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“ მაინც პირველ წერილად დარჩება, რომელიც ეროვნული პრობლემის თეორიულ საკითხებს აშუქებს.

ეროვნული საკითხის საბოლოო გადაჭრას ა. ფურცელაძე ხედავს ცალკეულ ერთა და კაცობრიობის ინტერესთა სინთეზში. კაცობრიობა ერებისაგან შედგება, ხოლო ერებს თავიანთი განსაკუთრებული თვისებანი და მოთხოვნილებანი გააჩნიათ. კაცობრიობის ინტერესი მოითხოვს, რომ ყველა ერს თავისი მოთხოვნილებანი დაკმაყოფილებული ჰქონდეს; წინააღმდეგ შემთხვევაში ცალკეულ ერთა დასუსტება საბოლოო ჯამში კაცობრიობის დაუძლურებას გამოიწვევს. წამოყენებული დებულების არგუმენტირების მიზნით ა. ფურცელაძე პარალელს ავლებს ადამიანის ფიზიოლოგიურ მდგომარეობასთან და ამტკიცებს, რომ ისე, როგორც ადამიანის რომელიმე ორგანოს დასუსტება საერთოდ ორგანიზმზე მოქმედებს, ხოლო ოჯახის რომელიმე წევრის ავადმყოფობა მთელს ოჯახს აწვება მძიმე ტვირთად, ერის დაუძლურებაც კაცობრიობის დაუძლურებას იწვევს.

გამოდის რა ამ მართებული წანამძღვრიდან, ა. ფურცელაძე შეურიგებლად იბრძვის ეროვნებათა თანასწორუფლებიანობისათვის, მათი უფლებების დაცვისა და გარანტირებისათვის. ქართველი პუბლიცისტი გაბედულად ამხელს ყოველგვარ დიდ-მპყრობელურ ნაციონალიზმს და კოსმოპოლიტიზმს. ბევრგან აღნიშნავს ა. ფურცელაძე, რომ „არაფერი კარგი არ მოსდევს რა კაცობრიობის ერთობისა და წარმატებისათვის ერთი ერისაგან მეორე ერის ჩაგვრას, ერთი ერისაგან მეორის ძალადობას, ძალათი გადასხვაფერებას“.

გასაგებია, რომ ა. ფურცელაძე მისთვის ჩვეული პირდაპირობითა და გაბედულებით ილაშქრებს სამხედრო შეიარაღების, მილიტარიზმის წინააღმდეგ. სტატიაში „კაცობრიობა და ხალხოსნობა“, ა. ფურცელაძე დაწვრილებით მიმოიხილავს რა სამხედრო შეიარაღებისა და დამპყრობლური ომების წარსულს, ღრმა გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ ამ საშინელ წესს არას-

დროს არაერთარი დადებითი შედეგი არ მოჰყოლია, სამაგიეროდ მას ყოველთვის თან ახლდა საყოველთაო რეგრესი და ხალხთა განსაცდელი. დამპყრობლური ომები, უმიზეზო სისხლისღვრები კიდევ უფრო გაიზარდა უკანასკნელ ხანებში, კაპიტალიზმის ეპოქაში. „დღეს იქამდის მიაღწია საქმემ, რომ ერთმანეთის პასუხი, მაგიერის გადახდა, მორევნა შეეძლოთ, თითქმის მთელი ევროპა გადაიქცა სალდათებად, მთელი ქვეყნები — სამხედრო ბანაკებად“.

უსამართლო ომები, მილიტარიზმი დამლუპველად მოქმედებს არა მხოლოდ დაპყრობილ ხალხთა კეთილდღეობაზე, არამედ დამპყრობზედაც. ომები ნთქავს როგორც ცოცხალ ძალას, ისე ქვეყნის მატერიალურ დოვლათსაც, რაც იწვევს საყოველთაო რეგრესს, აძლიერებს ხალხთა სიღატაკეს, კრიზისებს და სხვა.

ა. ფურცელაძის მართებული აზრით, ისე როგორც კაპიტალიზმის ეპოქაში გავრცელებული კრიზისებისა და უმუშევრობის ახსნა არ შეიძლება მალთუხის რეაქციული თეორიით, ასევე შეუძლებელია დამპყრობლური ომების გამართლება სხვა რაიმე განგებ შეთითხნილი, ყალბი საბუთებით. ქართველი პუბლიცისტი შეურიგებლად ებრძვის დასავლეთ ევროპის ყველა ჯურის რეაქციონერებს, კაციქამია შარლატანებს, რომლებიც ომების, ადამიანთა შორის ბოლომოდებული სისხლისღვრების აპოლოგეტებად გამოდიოდნენ და ყოველივე ამას ამავე დროს პროგრესისა და ევოლუციის ინტერესებით ამართლებდნენ. უსამართლო ომები, უსაფუძვლო სისხლისღვრები გარდა იმისა, რომ აჩანაგებენ ხალხებს, იწვევენ რეგრესს, ამავე დროს აცდენენ ცხოვრების გარდაქმნის მძლავრ იარაღს — სწავლა-განათლებასა და მეცნიერებას. ა. ფურცელაძის აზრით, ვინაიდან სწავლა-განათლება ის მძლავრი იარაღია, რომლითაც ცხოვრება უნდა გარდაქმნათ, საჭიროა გავუფრთხილდეთ ადამიანის ენერგიას, მის შესაძლებლობას. რაც ითქმის ცალკე ადამიანზე, იგივე ვრცელდება ხალხებზედაც მთლიანად. ომები, მილიტარიზმი უზომოდ ფლანგავს ხალხთა ენერგიას, იმ ენერგიას, რომელიც მათ საყოველთაო კეთილდღეობისა და ბედნიერების დამკვიდრებისათვის უნდა მოეხმარებინათ.

ა. ფურცელაძეს პროგრესის, საზოგადოებრივი განვითარების წყაროდ აღამიანებსა და ბუნებას შორის არსებული ბრძოლა მიაჩნია, ხოლო აღამიანთა ურთიერთშორის ბრძოლებს ის, სრულიად მართებულად, რეგრესისა და უბედურების მიზეზად სახავს. ძმობა-ერთობისა და სიყვარულის მლაღადებელი, ჰუმანისტი ა. ფურცელაძე მ ზ ი ს სიტყვებით ასე მიმართავს აღამიანთა მოდგმას, კაცობრიობას:

„დასტყვით მტრობით, შურითა, სისხლის ღვრით, სისხლისა სმითა, ერთმანეთს ხელი მოჰხვიეთ სიყვარულითა ძმურითა“.

რა თქმა უნდა, ა. ფურცელაძის ეს მოწოდება არსებულ საზოგადოებრივ ვითარებაში რჩებოდა ხმად მლაღადებლისად უდაბნოსა შინა. დამპყრობლური ომების აღკვეთა, ერებს შორის თანასწორუფლებიანობის დამყარება და სხვა, ბურჟუაზიული სახელმწიფოებრივი წყობილების პირობებში ფაქტიურად განუხორციელებელია. ასე რომ, ზემოაღნიშნული ეროვნული პრინციპი სინამდვილეში ორგანულადაა დაკავშირებული მომავალ „საზოგადო წყობილებასთან“ და ისიც ისევე, როგორც ა. ფურცელაძის სოციალისტური იდეები, უტოპიურ-იდეალისტურ ხასიათს ატარებს.

ეროვნული პრობლემის თეორიული მხარეების კვლევა ა. ფურცელაძისათვის, ცხადია, თვითმიზანი არ იყო. მოითხოვდა რა მცირე ერთა ინტერესების დაცვას, მას პირველ რიგში თავისი ქვეყანა, მშობლიური ხალხი ჰყავდა მხედველობაში. სხვა ერის წარმომადგენელთა ინტერესების თავგამოდებული დაცვა (იხ. I თავი) ზოგიერთ კალმოსანს საფუძველს აძლევდა ა. ფურცელაძე ანტიპატრიოტადაც კი მოენათლა, მაგრამ ეს რომ ასე არ იყო, ამას აღსატურებს მთელი მისი პრაქტიკული საქმიანობა და სამწერლო მოღვაწეობა. ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ა. ფურცელაძე დაუღალავად იღწვოდა სამშობლო ქვეყნის კულტურულ-ეკონომიური აღორძინებისათვის, აქეთკენ იყო მიმართული მისი გულისყური, ეს იყო მისი უპირველესი საზრუნავი. ყოველ ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან საკითხს ა. ფურცელაძე თავისი ქვეყნისა და ხალხის ინტერესების მიხედვით ამუშავებდა, ეს იყო მისი ამოსავალი პუნქტი. პატრიოტიზმს, სიყვარულს მამულისა და მშობლიური ხალხი-

საღმის ა. ფურცელაძე საერთოდ უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ერის სულიერი და მატერიალური აღორძინების საქმეში. „ყმაწვილო, იყავ უცვლელად ერთგული ზენი ქვეყნისა: იქა ხარ დაბადებული და იქვე ჩახვალ საფლავსა“, არიგებდა ის მოზარდს და ამით პატრიოტიზმის კეთილშობილურ გრძნობას უნერგავდა მას. პატრიოტიზმის კეთილშობილურმა გრძნობამ უკარნახა ა. ფურცელაძეს დამდგარიყო თერგდალეულთა მიერ აფრიალებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი დროშის ქვეშ.

საერთოდ, ქემშარიტ პატრიოტობას, როგორც ზევით ვნახეთ, ა. ფურცელაძისათვის არასდროს ხელი არ შეუშლია ამავე დროს ყოფილიყო „მსოფლიო მოქალაქე“. კარგად ახასიათებენ მას ახლო მცნობი პირები: „იგი რამდენადაც მსოფლიო შეხედულების პირია და მსოფლიო მოქალაქე, იმდენადვე, უფრო მეტიც ქართველი მამულისშვილია“¹. ასე წერდა ცნობილი მკვლევარი ზ. ჭიჭინაძე. ხოლო მწერალი სიმონ ქვარიანი ა. ფურცელაძის შესახებ ამბობდა: „მას უყვარს სამშობლო, უყვარს ქართველი ერი უზენაესი გრძნობით, იცავს და ემსახურება მის ინტერესებს, მაგრამ იმავე დროს იგი არ არის ვიწრო შოვინისტი; უყვარს ქართველი გლეხი, თავისი ქალამნებით, მაგრამ ამავე დროს უყვარს სხვა ერთა გლეხნიც, როგორც ჩაგრულთა შვილნი“². საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ა. ფურცელაძის ასეთმა სულისკვეთებამ, ყოველგვარი შოვინიზმის მიმართ მკვეთრად გამონათქვამმა უარყოფითმა განწყობილებამ, თავისებური გამოძახილი ჰპოვა მის შემოქმედებაშიც. მხედველობაში გვაქვს ის ფაქტი, რომ ა. ფურცელაძე თავის თხზულებებში ერთნაირი სიყვარულითა და სიმპათიით გვიხატავს მრავალ სხვადასხვა ერის წარმომადგენელს. შეიძლება ითქვას, რომ მე-19 საუკუნის არც ერთ ქართველ მწერალს არ მოუცია პერსონაჟთა ისეთი მრავალფეროვნება ეროვნების მხრივ, როგორც ა. ფურცელაძეს. იგი სიყვარულით გვიხატავს ოსი ხალხის შვილებს — თოთა, ბათრაჯა, კუსრიანა („თოთა“), ბოსიკონა, მართა

¹ „ანტონ ნიკოლოზის ძე ფურცელაძე“, ტფილისი, 1914 წ., გვ. 42.

² იქვე, გვ. 23.

(„მართა“), სომხებს — დარჩო („ავაზაქნი“), თათარს — ჯირკუა („ავაზაქნი“), პოლონელ მოსამსახურე ქალს პოლკას და ვლადიმერ ვლადისლავიჩ კუსტინიცის („სამის თავგადასავალი“), ფრანგ ვეჟილს („მაცი ხვითია“), ფრანგ რევოლუციონერ დელეკლიუზს („გვი მართალთა“), ებრაელი ხალხის წარმომადგენლებს („ასული ისრაელისა“) და სხვა.

განსაკუთრებული სიყვარულითა და სიმპათიით გვიხატავს ა. ფურცელაძე რუსი ხალხის შვილებს. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ მაშა სტრუგოვსკოვა მოთხრობიდან „სამის თავგადასავალი“. ამ ნაწარმოებში ასეთივე სიყვარულითა და პატივისცემით არიან დახატული რუსი გადამწერი, უბრალო მოხელე ტრეშჩოვი და მისი მეუღლე აქსინია სემიონოვნა, რომლებიც დახმარების ხელს უწყდნენ გაჭირვებაში ჩავარდნილ ახალგაზრდა დავით დესპანიძეს.

ამრიგად, სოციალური ბოროტების წინააღმდეგ შეურიგებლად მებრძოლი ქართველი პუბლიცისტი ასეთივე შეუპოვრობით ილაშქრებდა ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგაც. ის გაბედულად მოითხოვდა ადამიანთა განთავისუფლებას ყოველგვარი შევიწროებისაგან, იქნებოდა ის სოციალური, თუ ეროვნული. ა. ფურცელაძე ოცნებობდა იმ დროზე, როდესაც აღარ იქნებოდა არავითარი ჩაგვრა, როდესაც განხორციელდებოდა საყოველთაო თანასწორობა, ადამიანთა შორის დამკვიდრდებოდა ძმობა, ერთობა და სიყვარული.

თავი მეოთხე

ა. ფურცელაძის ესთეტიკური შეხედულებანი

ა. ფურცელაძის ესთეტიკური კონცეფცია ორგანულ კავშირშია მის ფილოსოფიურ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ შეხედულებებთან.

გასული საუკუნის 40-იან წლებში ბ. ბელინსკიმ იდეალისტური ესთეტიკის წინააღმდეგ ბრძოლაში საფუძველი ჩაუყარა ხელოვნების მატერიალისტურ თეორიას. მან პირველმა რუსულ კრიტიკულ აზროვნებაში სასტიკად დაგმო დრომოქმული ლოზუნგი „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“ და მის საპირისპიროდ წამოაყენა ახალი, მატერიალისტური ლოზუნგი „ხელოვნება ცხოვრებისათვის“. მაგრამ ბელინსკის გარდაცვალების შემდეგ (1848 წ.), ესთეტიკური აზროვნების თეორიული დონე, სამწუხაროდ, კვლავ დაღმავალი ხაზით მიდის; ხელოვნების იდეალისტური პრინციპები, რომლებიც კვლავ წამოყოფენ თავს, ვერ აწყდებიან სერიოზულ წინააღმდეგობას. ასე გრძელდება მანამ, სანამ 1855 წელს არ გამოქვეყნდება ნ. გ. ჩერნიშევსკის ეპოქალური ნაშრომი „ხელოვნების ესთეტიკური დამოკიდებულება სინამდვილესთან“. ნ. ჩერნიშევსკიმ არა მხოლოდ აღადგინა და დაიცვა ბელინსკის ტრადიციები, არამედ შემდგომ განავითარა და ახალ, პრინციპულ სიმაღლეზე აიყვანა ის. სასიკვდილო ლახვარი ჩასცა რა, ერთი მხრივ, ჰეგელისა და ფიშერის იდეალისტურ ესთეტიკურ სისტემებს, მეორე მხრივ, ჩერნიშევსკიმ ხელოვნების მიზანი მჭიდროდ დაუკავშირა ქვეყნის რევოლუციურ-დემოკრატიული გარდაქმნის დიად ამოცანებს.

ქართულ სინამდვილეში ამ როლის შესრულება წილად

ხედა ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის მოწინავე იდეებზე აღზრდილ „თერგდალეულთა“ თაობას, რომელსაც მეთაურობდა დიდი ქართველი მწერალი ი. ჭავჭავაძე. მას შემდეგ, რაც 40-იან წლებში ქართულმა ლიტერატურამ ზედიზედ დაკარგა პროგრესული რომანტიზმის ისეთი სერიოზული ძალები, როგორიც იყვნენ ნ. ბარათაშვილი და ალ. ჭავჭავაძე, რომანტიზმის სტილს ჩვენში მეტწილად მისი მეორეხარისხოვანი წარმომადგენლები იცავენ. მართალია, 40 — 50-იან წლებში ქართულ მწერლობაში, როგორც ლიტერატურული მიმართულება განვითარებას იწყებს რეალიზმი, მაგრამ ფაქტია, რომ ამ ხანებში, განსაკუთრებით 1852 — 60 წლებში, შეინიშნება აგრეთვე დეკადენტური რომანტიზმისა და სანტიმენტალიზმის ერთგვარი გამოცოცხლება. ჟურნალი „ცისკარი“, რომელიც 50-იან წლებში ერთადერთ პერიოდულ ორგანოს წარმოადგენდა ქართულ ენაზე, ფართოდ უღებდა კარებს „ვარდისა და მთვარის“ მომღერალ პოეტებს, ამავე დროს უხვად იბეჭდება სანტიმენტალურ-რომანტიკული ხასიათის ნათარგმნი თხზულებები. ეს გარემოება ჰქონდა ა. ფურცელაძეს მხედველობაში, როდესაც წერდა, რომ ქართველ მწერალთა ერთმა ნაწილმა (მას პირველ რიგში მხედველობაში ჰყავდა ნ. ბარათაშვილი და დ. ჭონქაძე), „თავიანთ თხზულებებში გამოხატა... ირგვლივ არსებული წრისა და საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სიმძიმე“, მაგრამ „დანარჩენი მოღვაწენი უმღეროდნენ ვარდსა და მთვარეს, ან თარგმნიდნენ და წერდნენ სისულელეებს, რომელთა გამოყენება მხოლოდ ძილის პირზე შეიძლებოდა. ასე მიდიოდა საქმე მანამდე, ვიდრე არ გაჩნდნენ ახალგაზრდა პოეტები, რომელნიც გამსჭვალულნი იყვნენ ჯანსაღი აზრით და რომელნიც გრძნობდნენ ძველი ცხოვრების წარმავლობას“¹. როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ა. ფურცელაძეს მიაჩნია, რომ სამწერლო ასპარეზზე „ახალგაზრდა პოეტების“, ე. ი. „თერგდალეულთა“ თაობის გამოსვლით იწყება ახალი ხანა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. და მართლაც, პირველი ი. ჭავჭავაძე იყო, რომელიც თავისი პირველივე კრიტიკული წერილით „ორიოდე სიტყვა

¹ ა. ფურცელაძე, „კაცია-ადამიანი“ მოთხრობა მ. ჯიმშერაძისა, „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1955 წ., გვ. 374.

თავად რევიზ შალვას-ძის ერისთავის მიერ კაზლოვიდგან „შეშლილის“ თარგმანზედა“ („ცისკარი“, 1861 წ., № 4), გაბედულად აღუდგა წინ სანტიმენტალურ-რომანტიკულ თხზულებათა თარგმნის ტენდენციას. ი. ჭავჭავაძე „ცრუ კლასიკურ მიმართულებას“ და სანტიმენტალიზმს „წარსულ დროთა სიცრუესა და ცთომილებას“ უწოდებს და ასეთი ხასიათის თხზულებათა თარგმნას თვლის ამაოდ გაწეულ შრომად. ამაოდ დამაშვრალან ს. ალექსიევი-მესხიევი მარმონტელის, ხოლო რ. ერისთავი კოზლოვის თარგმნით. „რა საჭიროა ეხლა ან ჩვენი ლიტერატურისათვის, ან ხალხისათვის სანტიმენტალური სხოლის მწერლების გაცნობა?... კაზლოვის ლექსები თვით რუსეთში ჩაჰბარდნენ პატრონს და ქართველებს რად გვინდა?!“, — აღშფოთებით კითხულობს ილია.

სანტიმენტალურ-რომანტიკულ და კლასიციკურ თხზულებათა თარგმნის გამო გულისწყრომას გამოთქვამდა არა მარტო „თერგდალეულთა“ თაობა, არამედ ა. ფურცელაძეც. საყურადღებოა, რომ ი. ჭავჭავაძის მსგავსად, ა. ფურცელაძემაც ამ საკითხს მიუძღვნა თავისი პირველი კრიტიკული წერილი „მიმოგზაური ურია“ (თარგმნილი უფ. ალექსიევი-მესხიევისა“), რომელიც დაბეჭდა კიდეც ჟურნალ „ცისკრის“ მომდევნო, 1862 წლის მე-11 ნომერში. წერილში ა. ფურცელაძე ამხელს ა. ალექსიევი-მესხიევს, იმ პირს, რომელიც ილიამ თავის სტატიაში გაკვრით მოიხსენია, როგორც სანტიმენტალისტი მწერლის მთარგმნელი. ეყენ სუს ნაწარმოების „მიმოგზაური ურია“ ქართულად თარგმნა, ა. ფურცელაძის აზრით, არის მიუტევებელი „შეცდომილება უფ. ალექსიევი-მესხიევისა“. აღსანიშნავია ისიც, რომ დასმული საკითხი ა. ფურცელაძემ ილიასებურადვე გადაწყვიტა. „მიმოგზაური ურია“ არის „ცრუ რომანიზმული თხზულება“ და დღეს, როდესაც ეს მიმართულება ისტორიას ჩაბარდა, „როდესაც ევროპამ განდევნა ცრუ რომანტიზმი და ცრუ კლასიციზმი... ამ დროში ქართულს ენაზედ სთარგმნიან „მიმოგზაურ ურიას!“ დღევანდელ პირობებში ეს საქმე „ჩვენთვის (ქართველებისთვის — ვ. ვ.) სრულებით ფუკიაო“, — წერს ა. ფურცელაძე.

ასე მტკიცედ დაუჯავშირდა ა. ფურცელაძე თავისი პირვე-

ლივე კრიტიკული წერილით „თერგდალეულთა“ თაობას და, კერძოდ, მის იდეურ ბელადს ი. ჭავჭავაძეს. როგორც ცნობილია, ი. ჭავჭავაძის ზემოდასახელებული წერილით დაიწყო მწვავე პოლემიკა ძველსა და ახალ თაობას შორის. თერგდალეულები, ერთი მხრივ, განაგრძობდნენ რა ქართული რომანტიზმის პროგრესული ფრთის წარმომადგენელთა და 50-იანი წლების რეალისტ მწერალთა ჯანსაღ ტრადიციებს, მეორე მხრივ, შეურიგებლად ილაშქრებდნენ დეკადენტურ-რომანტიკულ და სანტიმენტალურ-კლასიციისტურ მიმდინარეობათა წინააღმდეგ. თაობათა ბრძოლა ხელოვნების სფეროში ფაქტიურად იყო გაბატონების გზაზე შემდგარი კრიტიკული რეალიზმის შეჯახება დეკადენტურ რომანტიზმთან. რუსი რევოლუციონერი დემოკრატების ესთეტიკურ შეხედულებათა მომარჯვებით თერგდალეულებმა. თეორიული დასაბუთება მისცეს კრიტიკულ რეალიზმს, რითაც მათ ახალი ეპოქა შექმნეს ქართული ლიტერატურის ისტორიაში.

ამ შრომის პირველ თავში ჩვენ ვრცლად მიმოვიხილეთ ა. ფურცელაძის პოზიციები თაობათა ბრძოლაში. ვნახეთ, რომ ა. ფურცელაძე, თერგდალეულთა მსგავსად და მათი პოზიციებიდან, გაბედულად ამხელდა როგორც ეურნალ „ცისკარს,“ ისე მის „სიძველის მქადაგებელ“ და „უაზრო მწერლებს“. კამათს არ შეიძლება იწვევდეს ის, რომ ძველი თაობის წინააღმდეგ ბრძოლაში ა. ფურცელაძე მთლიანად თერგდალეულთა მხარეზეა, მათთან ერთად ისიც დიდ როლს ასრულებს ძველი თაობის იდეურად განადგურების საქმეში. უკვე გასაგებია, რომ ა. ფურცელაძე ჩვენს წინაშე დგას, როგორც დეკადენტურ-რომანტიკულ და სანტიმენტალურ-კლასიციისტურ ლიტერატურულ მიმდინარეობათა მამხილებელი, როგორც გაბედული მებრძოლი კრიტიკული რეალიზმის დამკვიდრებისათვის. ამ დებულებას კიდევ უფრო ცხადყოფს ა. ფურცელაძის ესთეტიკური ნააზრევის დაწვრილებითი მიმოხილვა.

ეყრდნობა რა იდეალიზმის ძირითად პრინციპს (მატერიის მეორადობისა და ცნობიერების პირველადობის არასწორ თვალსაზრისს), იდეალისტური ესთეტიკა, როგორც ცნობილია, ამცირებს მატერიალური სინამდვილის მნიშვნელობას ხელოვნე-

ბისათვის. მატერიალისტური ესთეტიკა, პირიქით, ხელოვნების საგნად მიიხსნევს სინამდვილეს, როგორც პირველადს, როგორც ყველაფრის წყაროსა და საფუძველს. „პოეზია, — წერდა ბ. ბელინსკი, — არის სინამდვილის ასახვა... და ამიტომაც პოეტური ნაწარმოების ღირსება განიზომება იმით, თუ რამდენად სწორად ასახავს ის სინამდვილეს“¹. ა. ფურცელაძის აზრით, ხელოვნების საგანი, მისი საფუძველი და შინაარსი არის სინამდვილე; თერგდალეულთა მსგავსად ის მოურიდებლად ჰკიცხავს იმ უნაყოფო კალმოსნებს, რომლებიც „ცაში ვარსკვლავებთან სალაპარაკოდ“ აღიან და პირს არიდებენ ცხოვრებას, რეალურ სინამდვილეს. ხელოვნებამ „უნდა გამოგვისახოს წმინდა სინამდვილე“², — წერს ა. ფურცელაძე. მწერლისთვის, პირველ ყოვლისა, აუცილებელია სინამდვილის ზედმიწევნით შესწავლა, რათა შემდეგ სიმართლით ასახოს ის. მან უნდა „ფილოსოფიურად — მეცნიერებაზედ დამყარებით გააკვლიოს“ ის საკითხი, რაზედაც წერს, რომ „არავითარი საექვო არ იყვეს ამის სიმართლე“. სინამდვილის შესწავლა, მის შესახებ სწორი წარმოდგენის შემუშავება, ა. ფურცელაძის აზრით, ერთნაირად ევალება, როგორც თანამედროვე, ისე ისტორიულ თემაზე მომუშავე მწერალს. გრ. რჩეულიშვილის „თამარ ბატონიშვილს“ ა. ფურცელაძე იწუნებს იმიტომ, რომ მასში „არც სიცოცხლეა, არც სინამდვილე... არც დროების სანახაობა“, მის ავტორს „არც არა უსწავლია და არც არა უკითხავს რა“. სამაგიეროდ ა. ფურცელაძის მაღალ შეფასებას იმსახურებს ისეთი ნაწარმოებები, რომლებიც სიმართლით ასახავენ რეალურ სინამდვილეს, ცხოვრებას. ასეთია, მაგალითად, „კაცი-ადამიანი?!“, რომელიც „შეუღარებლად ახლოსაა ცხოვრებასა და სინამდვილესთან“, კომედია „გაყრა“, რომელიც „ყველაფერს გიჩვენებთ ისე, როგორც ხდება თვით ცხოვრებაში, ცხოვრების მოვლინებაში“, „ვისრამიანი“, რომელშიც „სჩანს ჭეშმარიტი ნამდვილობა... კაცი იცნობს ნამდვილს ცხოვრებას“³, და მრავალი სხვა.

1 В. Белинский, Соч. соч.; 1948 г., т. II, стр. 313.

2 ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, „ქართული ლიტ. კრიტ. ისტორიისათვის“, 1955 წ., გვ. 311.

3 ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, იხ. ჟურნ. „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

სინამდვილე, რომლის ასახეაც, ამრიგად, ხელოვნებას ევა-
ლება, მრავალფეროვანია. ა. ფურცელაძე მოითხოვს სინამდ-
ვილის ასახვას მთელი თავისი მრავალმხრივობით, თავისი და-
დებითი და უარყოფითი მხარეებით. ამ პუნქტშიც ის რადიკა-
ლურად ემიჯნება იდეალისტურ ესთეტიკას, რომელიც ხელოვ-
ნების შინაარსს უკეთეს შემთხვევაში მხოლოდ მშვენიერების
ასახვით განსაზღვრავდა. მატერიალისტურმა ესთეტიკამ მნიშ-
ვნელოვნად გააფართოვა ხელოვნების ჩარჩოები, მოითხოვა რა
მისგან სინამდვილის ასახვა მთლიანად, თავისი და-
დებითი და უარყოფითი მოვლენებით, მშვენიერი და მახინჯი
მხარეებით. ეს მოთხოვნა, ჯერ კიდევ არისტოტელეს მიერ
მითითებული, მთელი სიმკვეთრით იქნა წამოყენებული რუსი
რევოლუციონერ-დემოკრატების მიერ. ნ. გ. ჩერნიშევსკი
წერს: „ხელოვნების სფერო მართო მშვენიერით და მისი ეგ-
რეთწოდებული მომენტებით კი არ შემოიფარგლება, არამედ
მოიცავს ყველაფერს, რაც სინამდვილეში (ბუნებასა და ცხოვ-
რებაში) აღამიანს აინტერესებს — არა როგორც მეცნიერს,
არამედ უბრალოდ როგორც აღამიანს; ზოგად-საინტერესო
ცხოვრებაში — აი შინაარსი ხელოვნებისა“¹. თერგდალეულთა
მეთაურმა ი. ჭავჭავაძემ საპროგრამო წერილში „საქართველოს
მოამბეზედ“, რომელიც ეჭრნალ „საქართველოს მოამბის“
პირველ ნომერში გამოაქვეყნა, კატეგორიულად დასვა საკითხი
იმის შესახებ, რომ ხელოვნებას აესახა „ცხოვრების მდინარის
ძირში“ ნაპოვნი, როგორც მარგალიტი, ისე ლექი და ლაფი.
„არც ერთის გამოხატვა არ უნდა აშინებდეს ხელოვნებასა და
არც მეორისა“. ა. ფურცელაძის აზრითაც, ლიტერატურამ უნ-
და გვიჩვენოს „ცხოვრების ცუდი და კარგი მხარე... ცხოვრების
ნაკლულევანება და შემცდარი აზრები“². სხვა წერილში, კერ-
ძოდ, სასცენო ხელოვნების შესახებ, იგი ამბობს, რომ მან
„ხალხს უნდა უჩვენოს თავისი ავი და კარგი მხარე“³. სინამდ-

¹ ნ. ჩერნიშევსკი, რჩ. ფილოსოფ. თხზ., თბილისი, 1945 წ., გვ. 411.

² ა. ფურცელაძე, ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, „თიკარი“, 1867 წ., № 1.

³ ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, საქ. საბ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5920/49.

ვილის უარყოფითი და დადებითი მხარეები, ა. ფურცელაძის აზრით, უნდა ჩანდეს არა მარტო თანამედროვე თემებზე დაწერილ ნაწარმოებებში, არამედ ისტორიულ თხზულებებშიც. ვინაიდან წარსულს არა მხოლოდ დადებითი მხარეები გააჩნია, არამედ პირიქითაც, „უფრო მეტი ცუდია ამ წარსულში“, მწერალი უნდა „ეცადოს ამ ცუდის ცხადად დანახვებას“, მან ხალხს უნდა „წარსულში უჩვენოს ყველა ავი და კარგი მხარე“¹. როგორც ვიცით, წარსულის უარყოფითი მოვლენების ჩვენება თერგდალეულთათვის მაინც და მაინც არ იყო დამახასიათებელი; ა. ფურცელაძე კი სინამდვილის დადებითი და უარყოფითი მხარეების ასახვის მოთხოვნას განაერცობს ისტორიულ თხზულებათა მიმართაც. ამით ის რამდენადმე სცილდება თერგდალეულებს და მათთან შედარებით აკეთებს ნაბიჯს წინ.

ამრიგად, ხელოვნება უნდა ასახავდეს ცხოვრებას, რეალურ სინამდვილეს მთელი თავისი მრავალფეროვნებით, თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეებით. მაგრამ სინამდვილის ასახვა შეუძლია სარკესაც, ფოტოგრაფსაც. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს სინამდვილის უბრალო ასლგადაღებასთან. მწერალი, რომელიც სინამდვილის სარკისებურ ასახვას ცდილობს, ფაქტიურად ხდება მისი მონა, უბრალო რეგისტრატორი. ზოგჯერ „ავტორი ავიწერთ ნამდვილ მოვლენებს, ავისა და კარგის გაურჩევლათ, იმას რაც მოუვა თავში, რაც მოადგება ხელზედ, როგორც მხატვარმა აიღოს და რაც შეხვდეს, დაიღოს წინ და გადახატოს. რათა? რისთვის? რის წარმომადგენელია და რის მასწავლებელი ეს ნაწერები, არა სჩანს და არცა აქვს არაფერი ამგვარი დამწერს სახეში“². მწერალი ასეთ შემთხვევაში გვიჩვენებს სინამდვილის „მხოლოდ ცარიელ სურათებს“, ამიტომაც მის „ამგვარ ნაწერთ არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, გარდა უბრალო გართობისა“.

ქეშმარიტ მხატვრულ ნაწარმოებში სინამდვილე არ აისახება მექანიკურად, მეტაფიზიკურად, სუბიექტისაგან დამო-

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა „ივერიის“ მაისის შინაურს მიმართულებად“, თურნ. „იმედი“, 1882 წ., № 7 — 8.

² ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, იხ. საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5920/49.

უკიდებლად. „ნატურადან სწორად რომ გადმოიღო, — ამბობდა ბ. ბელინსკი, — არ კმარა წერის ცოდნა, ე. ი. გადამწერის ხელობის ცოდნა; უნდა შეგეძლოს გაატარო სინამდვილის მოვლენები საკუთარ ფანტაზიაში, შთაბერო მათ ახალი სიცოცხლე... ამისათვის პოეტი გონებით უნდა ჩასწვდეს საქმის შინაგან არსს, გამოიყენოს ფარული სულიერი მიზეზები, რომლებმაც ეს პირები აიძულეს ასე ემოქმედნათ, ხელი ჩასჭიდოს ამ საქმის იმ წერტილს, რომელიც ამ მოვლენათა წრის ცენტრს წარმოადგენს და მათ რაღაც ერთიანის, სრულის, მთლიანის, დასრულებულის აზრს აძლევს“¹. ანალოგიურ თვალსაზრისს ავითარებს ა. ფურცელაძეც. ა. ფურცელაძე სასტიკად ილაშქრებს ყალბი ობიექტურობის წინააღმდეგ; მისი მართებული აზრით, ობიექტი მხატვრულ ნაწარმოებში გვეძლევა სუბიექტურად, ე. ი. სინამდვილიდან აღებული მასალა გატარებულია მწერლის შეგნების პრიზმაში. აი საინტერესო ამონაწერი გამოუქვეყნებელი წერილიდან „შექსპირი „ჰამლეტში“; „არის ხელოვნებაზედ ერთი სწავლა, რომელიც შეუძლებელს საქმეს ჰქადაგებს... ესენი იძახიან, რომ ხელოვნებაში სუბიექტური შეხედულება ამცირებს ხელოვნებასო. შეხედულება ავტორისა უნდა იყვეს ობიექტურიო. ესე იგი მოღვაწე ხელოვნებაში თავისი თვალთ და გონების მოსაზრებით კი არ უნდა უყურებდეს საქმეს, უნდა საქმეს ისრე გვაცნობდეს, როგორც თვით ბუნებაში არისო. აქაც კიდევ რაღაც მიუხვედრელობაა. მე ბუნებას, ყველა ბუნების მოვლინებას ისრე ვიცნობ, როგორც ჩემს სუბიექტს, ესე იგი ჩემს გონებას, ჩემს ცნობიერებას მიუღია. მე ის შემოიძლიან ვთქვა და გამოვსახო, რაც და როგორც მე მიცნია, რაცა და რა სახითაც ჩემს თავსა და გონებაში შესულა. რაც ჩემს გონების გარეთა სდგას, რაც ჩემს შთაბეჭდილებას, ცნობიერებას არ შეჰხებია, არ მიუღია, როგორ უნდა ავწერო და ვთქვა ისა? ჩემგან შეუძლიანთ მოითხოვონ მხოლოდ სწორე მსჯელობა, ცნობიერათა და გონიერულად აღწერა, მიუფერებლობა, კემშარიტება, დამყარებული აწონვილს გამოკვლევასა და მოსაზრებაზედ, რომ მომახვიონ ობი-

¹ ბ. ბელინსკი, რჩეული ფილოსოფ. თხზ., 1948 წ., გვ. 680 — 681.

ექტურად საქმის შეხედვა, საქმის გამოსახვა, ეს წმინდა აბსურდია... ობიექტი გამოსახება ისრეთი, როგორათაც შეეთვისება ჩვენს სუბიექტს, როგორც ეჩვენება ეს იმას¹. აქ საკმაოდ ნათლად არის გამოთქმული სწორი მოსაზრება, რომ ხელოვნებაში ობიექტი (სინამდვილე) აისახება სუბიექტურად, ან სხვანაირად რომ ვთქვათ, ხელოვნება არის ობიექტურის მხატვრული სუბიექტირება. ობიექტურის სუბიექტირების გარეშე საგნები და მოვლენები გვეძლევა ერთეულადი, დანაწევრებული სახით, ჩანს მხოლოდ მათი მკრთალი ასლები, სივრცეში მოხაზულობა და, ამიტომ ხელოვნება აქ არც არსებობს, მკედარია. ობიექტური სინამდვილის სუბიექტირებით კი ხელოვანი ჰქმნის მხატვრულ სიმართლეს, ახალ სინამდვილეს, რომელიც არის ხელახლა წარმოებული სინამდვილე და არა ობიექტურის უცვლელი, ადეკვატური გამეორება.

გამოდირდა რა ამ მართებული წანამძვრიდან, ა. ფურცელაძე ყოველთვის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მწერლის კლასობრივ პოზიციებს, სინამდვილისადმი ხელოვნის აქტიურტენდენციურ დამოკიდებულებას. ყალბი ობიექტივიზმი, რის წინააღმდეგაც ა. ფურცელაძე ასე მკაცრად ილაშქრებს, ფაქტიურად არის მწერლის ინდივიდუალიზმის ქადაგება, კლასობრივი ინტერესებისაგან ხელოვანის დამოუკიდებლობის მოთხოვნა. მაგრამ მწერალი არ შეიძლება გულგრილი იყოს საზოგადოებრივი მოვლენების მიმართ. სინამდვილის მრავალფეროვანი მოვლენები მწერალზედაც ისე მოქმედებს, როგორც საერთოდ ყველა ცოცხალ ადამიანზე. უეჭველია, ამ მოვლენათაგან ის ერთ რომელიმეს დაუჭერს მხარს და მის სასარგებლოდ იბრძოლებს. ასე რომ, მწერალი ცხოვრების აქტიური წევრი და, მაშასადამე, სინამდვილის აქტიური აღმქმელია, და არა მისი პასიური, გულხელდაკრეფილი მკვრეტელი. „ყველა, ვინც კი ცხოვრობს საზოგადოებაში, — წერს ა. ფურცელაძე, — აქვს გრძნობა და შეგნება, ჰხედავს საზოგადო მოვლინებათა ავსა და კარგს მხარეს, რომელიც უეჭველია, ამაზედ ავით და კარგად

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მუხ. ხელნაწ. 5903/49.

ჰმოქმედებს. თუ ეს ჰეშმარიტია, მაშინ არ შეიძლება არ ვიცნოთ ის გრძნობაცა, რომ ისინი უთუოდ ინდომებენ ბრძოლას ან საზარალოთ, ან სასარგებლოთ ამ მოვლინებათა, და უთუოდ ასეც უნდა იყვეს და არის კიდეცა¹. გვაგონდება ვ. ი. ლენინის სიტყვები: „არც ერთ ცოცხალ ადამიანს არ შეუძლია არ მიემხროს-ამა თუ იმ კლასს (რაკი მან შეიგნო მათი ურთიერთდამოკიდებულება), არ შეუძლია არ გაიხაროს ამ კლასის წარმატებით, არ შეუძლია არ შეწუხდეს მის წარუმატებლობათა, გამო, არ შეუძლია არ აღშფოთდეს იმათ წინააღმდეგ, ვინც ამ კლასს მტრობს, იმათ წინააღმდეგ, ვინც ხელს უშლის მის განვითარებას“². აწარმოებდა რა შეურიგებელ ბრძოლას ბურჟუაზიული ობიექტივიზმის წინააღმდეგ, ვ. ლენინი მუდამ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ხელოვნების კლასობრიობას, მის ტენდენციურობას. გასაგებია, რომ მსოფლმხედველობა, როგორც სინამდვილისადმი ხელოვნანის აქტიურ-ტენდენციური დამოკიდებულების განმსაზღვრელი ფაქტორი, და, მაშასადამე, შემოქმედების საფუძველი, ყოველთვის იღვა მატერიალისტ ესთეტიკოსთა ყურადღების ცენტრში.

ა. ფურცელაძის აზრით, მწერლის იდეურ-პოლიტიკური პოზიციები, მსოფლმხედველობა, ძირითადად გამოიხატება სინამდვილის მრავალფეროვან მოვლენათა შერჩევასა და შეფასებაში. „მწერალი, — წერს ა. ფურცელაძე, — განგებ იღებს რომელსამე ცუდს ან კარგს მხარეს, გისახავთ ამ ცხოვრებიდამ განგებ აყვანილთ პირთ, რომელნიც ჰმოქმედებენ რამე აღებულის აზრის ასასრულებლათ, ან ასახსნელათ; ან ებრძვიან ცხოვრების ცუდ მოვლინებათა, ან თვით ჰრყვნიან თავისის ცუდის მოქმედებით ცხოვრებას. და ამ გამოყვანილი პირების მოქმედებით, გამოსახული მოვლენების ჩვენებით გისახამენ რამე აზრს, რომლისაც შეტანას, ანუ მოსპობას ცხოვრებაში ცდილობს ავტორი. ამგვარ თხზულებათ ეძახიან უფრო ტენდენციურებს“³.

¹ ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5918/49.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 2, გვ. 664.

³ ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5918/49.

მაგრამ ტენდენციაც არის და ტენდენციაც. რეაქციულ ტენდენციას არ ეთანხმება სამყაროს განვითარების ობიექტურ კანონებს, პროგრესული ტენდენცია, პირიქით, მასთან სრულ ჰარმონიაშია. იგულისხმება, რომ ა. ფურცელაძე გმობდა პირველი სახის ტენდენციას და მხარს უჭერდა მეორეს. რეაქციული ტენდენციის მქონე მწერალთა თხზულებები „ცხოვრების მოვლენებიდან კი არ არიან აღებული, არიან შემდგარი თვით მწერლების თავში და მემრე მიჯლანებული ცხოვრებაზედ. ამის გამო ამათ არც აქვთ გავლენა არავიზედ“¹, — წერს ა. ფურცელაძე. მოწინავე ტენდენციურობა არამც და არამც არ გამორიცხავს სინამდვილისადმი ერთგულებას. ვთქვათ, მწერალს აქვს გარკვეული მიზანი (ტენდენცია), რომ ცხოვრების ხორც-მეტ აღამიანებს დაანახოს თავისი უარყოფითი მხარეები, „რომ ამ ჯურის კაცთ შენიშნონ ეს ნაკლოვანებანი თავის თავში, შეიძულონ თავისი ხასიათი და ჩვეულებანი“, მაშინ საჭირო იქნება, — ამბობს ა. ფურცელაძე, — რომ „უჩვენოთ ამათ გამომსახველს ტიპში ეს მოვლინებანი ცხოვლათ, ნათლათ, ისე როგორც წარმოსდგებიან თვით ცხოვრებაში, თვით ამათ თავში, რომ ამით უკბინონ იმათ სწორეთ იმ ადგილას, რომელიც აღძრავენ ამ საზიზღარ საქმეთა“². სწორედ ასეთ თხზულებას, „ნამდვილათ ცხოვრებიდამ ამოკრიფულს და ამოკითხულს წერას აქვს გავლენა კაცის გულზედ“. რაც უფრო ღრმად ტენდენციურია ესა თუ ის თხზულება, მით უფრო ფართო საზოგადოებრივი მნიშვნელობისაა ის და პირიქით. ამრიგად, სინამდვილისადმი ერთგულება და მოწინავე ტენდენციურობა, — აი ის, რაც ა. ფურცელაძის აზრით, ლიტერატურასა და ხელოვნებას მოეთხოვება პირველ რიგში.

ტენდენციურობა, რაც შემოქმედის მიზანდასახულობას გულისხმობს, თავისთავად გამორიცხავს ყალბ ობიექტივობას. ა. ფურცელაძე ილაშქრებდა რა, ერთი მხრივ, ყალბი ობიექტურობის წინააღმდეგ, მეორე მხრივ, მოითხოვდა მკვეთრად გა-

¹ ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5920/49.

² იქვე.

მოვლენილ ტენდენციურობას, მიზნის სიცხადეს ხელოვნების ამა თუ იმ ძეგლში. ხელოვნება, როგორც ასეთი, ბუნებაში თავისთავად არ არსებობს, ის მხოლოდ „არის ნაყოფი სულდგმულისა“, ზოლო, ვინაიდან სულდგმულს „საკუთარი მნებელობა, მოსაზრება, გონება, ცნობიერება“ გააჩნია, მის მიერ რაიმე მიმართულებით გადადგმული ნაბიჯი არ შეიძლება მოუსაზრებელი იყოს. ა. ფურცელაძის აზრით, თვით განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომი ცოცხალი არსებებიც კი არაფერს აკეთებენ უმიზნოდ: ფუტკარი ფიჭვის უჯრედებს აშენებს, რათა შთამომავლობა ამრავლოს და ზამთრისათვის საზრდო დააგროვოს, ობობა ქსელს აბამს იმისათვის, რომ მწერი დაიჭიროს და საკვები იშოვოს და ა. შ. ასე რომ, „სადაც სულდგმულთ თავისი მცირეოდენი მოაზრებული ძალა“ გააჩნიათ, „იქ ყველა მოქმედებას ეძლევა აზრი, მნიშვნელობა, იდეა, ტენდენცია“. დასკვნა, რომელიც ა. ფურცელაძეს ზემონათქვამიდან გამოჰყავს, ასეთია: „თუ კი უფრო დაბალს გონებას, დაბალს ფიზიოლოგიურსა და ანატომიურს აგებულებაში არსებობს ხელოვნება მხოლოდ წინააღმდეგ გადაწყვეტილი აზრით, ნუთუ კაცი, რომელიც ყველა თავის მოქმედებას ახმარებს წინააღმდეგ აწონილს გადაწყვეტილს აზრს და წყობილებას, შეუდგება იმ გვარს საქმეს, რომელსაც ჰხმარობს, და არ იცის, რა აქვს სახეში?!“¹. ა. ფურცელაძე, რა თქმა უნდა, ცდება, როდესაც მწერებს და ფრინველთ „მოაზრებულ“ მოქმედების უნარს მიაწერს, მაგრამ ჩვენთვის ამჟამად მთავარი ისაა, რომ მისი მართებული აზრით, ხელოვნება საერთოდ ცნობიერი აქტია, ზოლო ადამიანის ყოველგვარი ცნობიერი (გონივრული) საქმიანობა ერთი რაღაც გარკვეული მიზნის შესრულებისაკენაა მიმართული. შემოქმედებაც წინასწარ შემუშავებული აზრის, გარკვეული ტენდენციის განხორციელებაა. ამ საკითხზე ა. ფურცელაძეს ვრცლად აქვს საუბარი სტატიაში „შექსპირი „ჰამლეტში“, რომელშიც ვკითხულობთ: „ვერა ესტეტიკი, ვერა მალიარებელი სწავლისა, რომელიც იტყვის „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“, ვერ გვიჩვენებს, რომ იყვეს ქვეყნად ისეთი ხელოვნება, რომ რამე წი-

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მუხ. ხელნაწ. 5903/49.

ნად აღებულს აზრს არ ემსახურებოდეს. ნუთუ როცა ვხატავთ უბრალო რამე პეიზაჟს, აქ არაფერი არა გვაქვს რა აზრად? ნუთუ როცა ვაწყობთ ნოტებზე რამე სიმღერა-სიმღონიას, გალობას, არაფერი აზრი, არაფერი იდეა არა გვაქვს სახეში? როცა ვწერთ ლექსს, დრამას, კომედიას, რომანს, მარტო იმისათვის ვწერთ, რომ დავწეროთ და სხვა არაფერი აზრი არ გვიდევს თავში? ნუთუ შესაძლებელია გონებაში მყოფი კაცისაგან რამე საქმე დაიწყოს უაზროდ, უიდეოთ, უტენდენციოთ?!¹ ამ დებულების საილუსტრაციოდ ა. ფურცელაძე იშველიებს კონკრეტულ მაგალითებს ლიტერატურის ისტორიიდან. შემოქმედლი ჩვეულებრივ წინასწარ აღებული აზრით, რაიმე ტენდენციით იწყებს ნაწარმოების შექმნასო, — ამბობს ის. „რომელს გამოჩენილს მწერალს, გონების ნაღვაწლს გვიჩვენებენ, რომ ბევრის ხნის წინად, მინამ ამ ღვაწლს შეასრულებენ, ან შეუდგებიან მის შრომას, ჯერ თავში არა ჰქონდეთ ეს ღვაწლის აზრი გამოსახული. ავიღოთ შეუდარებელი შექსპირი, გონებით უძლიერესი გოეთე, შილერი, მარტლაკ და შეუდარებელი ბაირონი, აიღეთ ჰიუგო, მოლიერი, პუშკინი, ნეკრასოვი, გოგოლი, ვინც გინდა — ყველა ჯერ წინად საზრამდნენ, ადგენდნენ პლანს, სწერდნენ კონსპექტს და ბოლოს აზრს, იდეას, ტენდენციას აძლევდნენ ხელოვნებას მათს გამოსახატავად, გამოჰყავდათ ხელოვნების ყალიბში“².

როგორც ცნობილია, მარქსიზმის კლასიკოსები ტენდენციურობას ლიტერატურისა და ხელოვნების დიდ ღირსებად თვლიან, ლიტერატურის ისტორიაც ადასტურებს, რომ დიდი მწერლები ყოველთვის ტენდენციურები იყვნენ. ფ. ენგელსი წერდა მწერალ ქალს მინა კაუტსკის: „მე არავითარ შემთხვევაში წინააღმდეგი არ ვარ ტენდენციური პოეზიისა, როგორც ასეთისა. ტრაგედიის მამამთავარი ესქილე და კომედიის მამამთავარი არისტოფანე, ორივე ძლიერ ტენდენციური პოეტები იყვნენ, არა ნაკლებ დანტე და სერვანტესი, ხოლო შილერის „ვერაგობა

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 9503/49.

² იქვე.

და სიყვარულის“ მთავარი ღირსება ისაა, რომ იგი წარმოადგენს პირველ გერმანულ პოლიტიკურ ტენდენციურ დრამას. თანამედროვე რუსი და ნორვეგიელი მწერლები, რომლებიც საუცხოო რომანებს წერენ, ყველა ტენდენციურია“¹. არ შეიძლება თვალში არ გვეცეს ტენდენციურობის საკითხზე ა. ფურცელაძის მოსაზრებათა სიახლოვე ენგელსის ამ შეხედულებასთან.

მსოფლმხედველობა, ტენდენცია ის ფაქტორია, რომელიც მწერალს სინამდვილის მიმართ მეტნაკლებად ხელსაყრელ პოზიციებზე აყენებს და მეტწილ შემთხვევაში მის მიერ ამ სინამდვილის სწორ ან არასწორ ასახვას განაპირობებს. მსოფლმხედველობა სინამდვილის მოვლენათა არა მარტო შერჩევისა და შეფასების, არამედ ამავე დროს ამ მოვლენათა თავისებური განზოგადების საშუალებას იძლევა. თუ მაგალითად, „ქაცია-ადამიანი!“ მაღალ იდეური ნაწარმოებია, თუ მასში სინამდვილე კარგადაა განზოგადებული, მოქმედი პირები ზოგადი სახეები (ტიპები) არიან, ეს ა. ფურცელაძის აზრით, აიხსნება მისი ავტორის პროგრესული ტენდენციით. „უფ. ჯიმშერიძის მიერ არჩეული საგანი ძლიერ კარგია იმ მიზნისათვის, რომელიც მას ჰქონია განსაზღვრული, — წერს ა. ფურცელაძე, — ავტორმა შეიძლო შეერჩია ისეთი ფაქტები მოთხრობისათვის, რომელთაც შეუძლიათ თამამად გამოსახონ მოთხრობის იდეა და დაახასიათონ მოქმედი პირები“². ასე რომ, სწორედ მსოფლმხედველობაზე, ხელოვანის ამა თუ იმ მიზანზე, ტენდენციაზეა დამოკიდებული სინამდვილის მოვლენათა ტიპიზაცია, აბსტრაქცია.

ტიპისა და ტიპიურობის პრობლემას ა. ფურცელაძის ესთეტიკურ ნააზრევში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია. განვიხილოთ ეს საკითხი უფრო ვრცლად.

ხელოვნება წარმოადგენს ობიექტური სინამდვილის სუბიექტურად გააზრებულ, განზოგადებულ (ტიპიზირებულ) ასახვას. მწერალი სწავლობს სინამდვილის საგნებსა და მოვლენებს,

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩ. წერილები, 1949 წ., გვ. 434.

² ა. ფურცელაძე, „ქაცია-ადამიანი“, მოთხრობა მ. ჯიმშერიძისა, კრებ. „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1955 წ., გვ. 387.

იკვლევს მათი წარმოშობისა და განვითარების კანონებს, განსაკუთრებით ღრმად ეცნობა საზოგადოების მდგომარეობას, ადამიანთა რთულ ბუნებას და სხვა. ამის შემდეგ ის ახდენს უკვე შესწავლილი და ცნობიერებაში მოცემული მასალის აბსტრაქციას, განზოგადებას. ასასახ საგანს თუ მოვლენას ჩამოაშორებს მეორეხარისხოვან და შემთხვევით ნიშანს, სამაგიეროდ მიუმატებს არსებით და ძირითად თვისებას. მონახავს რა ისეთ ფაქტს, რომელიც ყველაზე სრულად გამოხატავს მოცემული სოციალური საზოგადოების არსს, მწერალი ამ გზით შექმნის ზოგადს—ტიპს. „ტიპის გარეშე არ არის ხელოვნება“ (გორკი). ბ. ბელინსკი წერდა, რომ ტიპიზაციის გარეშე ხელოვანი ვერ ჩაწვდება იმ „საერთოსა და აუცილებელს, რომელიც კოლორიტსა და აზრს აძლევს მთელ მის ეპოქას“¹. ტიპიზაციის მეშვეობით მწერალი ახდენს სინამდვილის ღრმა და შინაარსიან ანალიზს, უფრო ახლოს გვაცნობს საგნებსა და მოვლენებს, საზოგადოებას, ადამიანთა სულიერ სამყაროს.

იმის გამო, რომ ჰეშმარიტი, ე. ი. რეალისტური ხელოვნების არსს ტიპიურის განსახიერება შეადგენს, თხზულებაში ცალკეულის წინაშე ყოველთვის პრიორიტეტი ენიჭება ზოგადს. „მწერალმა, თუ სხვა ვინმე ხელოვანმა, — წერდა ი. ჰაევკაძე, — რაც უნდა ზედმიწევნით და მშვენივრად გამოხატოს ერთი რომელიმე ცალკედ სახელწოდებული კაცი, — ივანე, თუ პეტრე, ყოველთვის უპირატესობა უნდა დაუთმოს იმას, ვინც ზოგადის (ე. ი. ტიპობრივის — ვ. ვ.) გამოხატვის შემძლებელია“². თვითონ ილია, მართლაც, „ერთი რომელიმე ცალკედ სახელწოდებული კაცის“ მაგიერ ყოველთვის ზოგადის გამოხატვას ცდილობდა. ასეთია, მაგალითად, მისი ლუარსაბ თათქარიძე. აშშორებული გუბიდან გამოთრეული ცხოველის (ლუარსაბ თათქარიძის) შეკითხვაზე: „— რაღა მე წამავლე, შე უღმერთოვ, ხელი, ათასია სხვა ჩემისთანა“, მოგზაური — ავტორი უპასუხებს: „აბა უფრო მაგისათვის წავავლე, რომ შენ ათასს ჰგევხარ და ათასი შენა! რაც ბევრს ეგვანები უფრო კარგია... შენ ძვირფასი მარგალიტი ხარ“.

¹ ბ. ბელინსკი, რჩეული ფილოსოფ. თხზ., თბილისი, 1948 წ., გვ. 641.

² ი. ჰაევკაძე, „აქ. წერეთელი და -ვეფხისტყაოსანი“, თხზ. სრ. კრებ., 1953 წ., გვ. 174.

ტიპისა და ტიპიურობის საკითხი ა. ფურცელაძეს ბელინსკი-სა და ილიასებურად ესმის. ის, მაგალითად, მთლიანად ეთანხმება ილიას იმაში, რომ ლუარსაბ თათქარიძე ზოგადი სახეა, ტიპია. „კაცია-ადამიანის?!“ შესახებ დაწერილ რეცენზიაში ა. ფურცელაძე ამბობს: „ლუარსაბები ისეთი ტიპები არიან, რომლებზედაც აღბეჭდილია საზოგადოების ცხოვრების გონებრივი და ზნეობრივი ზრუნა და ღპობა“¹. რაც შეეხება ლუარსაბის კარ-მიდამოს, „ამ სურათის ნამდვილი შეიძლება ყოველ ნაბიჯზე მოინახოს უთაურ და უზრუნველ ქართველ მემამულესთან“. არა მარტო ლუარსაბი და მისი კარ-მიდამო, არამედ ა. ფურცელაძის აზრით, მოთხრობის სხვა მოქმედი პირებიც ზოგადი სახეები, ტიპები არიან. მაგალითად, დავითი ისეთი „ქართველია, რომლის მსგავსიც შეიძლება კაცს ყოველ ნაბიჯზე შეხედეს“, ხოლო „დავითის ცოლი ელისაბედი წარმოადგენს თათქარიძეშჩინის თავისებურ მხარეს“ და ა. შ. ჩანს, ამაოდ არ ჩაუვლია ილიას საგანგებოდ მოგზაურობას, რათა მოენახა ტიპები, ზოგადი სახეები. სწორედ იმის გამო, რომ ლუარსაბი და მოთხრობის სხვა მოქმედი პირები ათასს ჰგავდნენ და ათასი მათ, მრავლად აღმოჩნდნენ ადამიანები, „რომელნიც თავისსა და სცენაზე (ე. ი. „კაცია ადამიანში?!“ — ვ. ვ.), გამოყვანილ პიროვნებათა შორის მსგავსებას პოებენ“².

რეალური სინამდვილის, საზოგადოების ზოგადი ნიშნებია ნაჩვენები დ. კონჭაძის მიერაც. „სურამის ციხეში“ კარგად ჩანს ჩვენი ერთი საზოგადოების მდგომარეობა“. არა ცალკეულს, კერძოსა და შემთხვევითს, რაც შეიძლება ფოტოგრაფმაც აღბეჭდოს, არამედ მოთხრობის „ავტორი საკვირველად მარჯვედ ჰკრეფს გონების თვალთ ხოლოთ გარეშე მოვლინებას და თავგადასავალს, ჰკრეფს საზოგადო მოვლინებასა და გვიჩვენებს იმ მოქმედებასა და მოვლინებაში საზოგადო სიბრმავეს“. გასაგებია, რომ ისე როგორც „კაცია-ადამიანში“?!

¹ „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1954 წ., გვ. 379.

² ა. ფურცელაძე, „კაცია-ადამიანი“, მოთხრობა მ. ჯიმშერაძისა, დასახ. კრებ. გვ. 374.

³ ა. ფურცელაძე, „სურამის ციხე“ დ. კონჭაძისა, დასახ. კრებ. გვ. 300.

„სურამის ციხეშიც“ მაშინდელმა მებატონეებმა „როგორც სარკეში ისე დაინახეს თავიანთი თავი. „სწორედ ჩვენა ვართ!“ პსტქვეს ყველამ ერთის ხმით“. ა. ფურცელაძის აზრით, მოთხრობის არა მარტო მთავარი მოქმედი პირნი, არამედ მეორეხარისხოვანი პერსონაჟებიც ზოგადი სახეები, ტიპები არიან. მაგალითად, „ფილოსოფოსი და კნ. ლიბერალი; ესენი წარმოგვიდგენს ჩვენ სწორეთ იმ პირთ, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ და ყოველს ნაბიჯზედ შეგვხვდებიან. ფილოსოფოსი... გაჭრილი ვაშლივითა ჰგავს ერთ რომელსამე თქვენს ნაცნობს ფილოსოფოსს. აგრეთვე კნ. ლიბერალი“. ა. ფურცელაძე აქ თითქმის კონკრეტული მაგალითით ადასტურებს ბ. ბელინსკის დებულებას: „ქეშმარიტი ნიჭის მიერ დახატული ყოველი პიროვნება ტიპია, და ყოველი ტიპი მკითხველისათვის, უცნობი ნაცნობია“¹. საერთოდ, ისეთ თხზულებებს, რომლებშიც გამოხატული იყო ზოგადი, ტიპიური, ა. ფურცელაძე ყოველთვის მაღალ შეფასებას აძლევდა. კომედია „გაყრას“ უპირველეს ღირსებას ა. ფურცელაძე იმაში ხედავს, რომ „იმის ნამდვილის ცხოველის სურათებით გამოსახული ტიპები ცხადად გვაჩვენებენ ამ ჩვენს დაცემულს და წამხდარს დროსა და გარემოებათ“². ტიპიზირებულ მხატვრულ სახეში მოჩანს ზოგადი ნიშნები ამა თუ იმ კლასის, ფენის, საზოგადოების, ადამიანთა განსაზღვრული კოლექტივისა. თუ, მაგალითად, ძმები დიდებულებები არიან „წარმომადგენელნი ტიპნი მაშინდელი მებატონეებისა“, სამაგიეროდ „მიკირტუმი არის ნამდვილი ტიპი ვაჭრისა, ალებ-მიცემის კაცისა... მიკირტუმ გასპარიჩში ჰხედავთ თქვენ იმ გარემოების წარმომადგენელს, რომელიც იჭერს თანდათან წინანდელი მებატონეების ადგილს“³.

ქეშმარიტი, ე. ი. რეალისტური ხელოვნება, ამრიგად, სინამდვილეს ფოტოგრაფიულად კი არ ასახავს, არამედ გამოხატავს

¹ ბ. ბელინსკი, რჩ. თხზ., ტ. I, თბილისი, 1952 წ., გვ. 158.

² ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5920/49.

³ იქვე.

ზოგადს, ტიპიურს; მაგრამ ზოგადი კონკრეტულის გარეშე წარმოუდგენელია. ვ. ლენინი ამის შესახებ წერს: „ცალკეული მხოლოდ იმ ურთიერთობაში არსებობს, რომელსაც ზოგადისკენ მიეყვართ. ზოგადი მხოლოდ ცალკეულში, ცალკეულის შემწეობით არსებობს. ყოველი ცალკეული (ასე თუ ისე) ზოგადია. ყოველი ზოგადი ცალკეულის ნაწილი, მხარე ან დედაარსია“¹. კონკრეტულობას მოკლებული ზოგადი უბრალო სქემას წარმოადგენს და ვერ ტოვებს ცოცხალი სახის შთაბეჭდილებას. მეცნიერებისაგან ხელოვნება პირველ ყოვლისა იმით განსხვავდება, რომ ეს უკანასკნელი ზოგადს ინდივიდუალურში განასახიერებს, სინამდვილეს კონკრეტულ-გრძნობადი ფორმით გამოხატავს. ასე რომ ტიპი — ზოგადისა და კონკრეტულის სინთეზი, კონდენსირებული სახეა. დიდი მხატვარი ყოველთვის იქითკენ მიისწრაფვის, რომ შეჰქმნას მკაფიო კონკრეტულ-გრძნობადი, ინდივიდუალიზებული ხასიათი, რომელშიც განსახიერებული იქნება ზოგადი.

ა. ფურცელაძეს ზოგადისა და კონკრეტულის ურთიერთობაზე სავესებით ნათელი და იმავე დროს სწორი წარმოდგენა აქვს. თხზულებაში, — წერს ის, — „ყველა მოქმედი პირი უნდა იყვეს თავის ხასიათით, თავის ავის თუ კარგის ზნით, თავისი აზრით, თავისი ქცევით; ყველა პირი უნდა წარმოსთქვამდეს საზოგადოებისა, გინა საზოგადოების პირთ რომელსამე მხარეს“². აქ წამოყენებულ მოთხოვნას სავესებით აკმაყოფილებს ა. ფურცელაძის მიერ დახასიათებული პერსონაჟები ლუარსაბ თათქარიძე, მისი ძმა დავითი, ელისაბედი, ძმები დიდებულობეები, მიკირტუმ გასპარიჩი და სხვა. ეს პირები, გარდა იმისა, რომ „წარმოსთქვამენ საზოგადოებისა, გინა საზოგადოების პირთ რომელსამე მხარეს“, ე. ი. არიან ტიპები, ამავე დროს ნაჩვენები არიან „თავისი ხასიათით, თავისი ავის თუ კარგის ზნით“, ე. ი. არიან კონკრეტულ-გრძნობადი, ინდივიდუალიზებული სახეები. ბევრგან იმეორებს ა. ფურცელაძე, რომ „ყოველს

¹ ვ. ი. ლენინი, „მარქსი, ენგელსი, მარქსიზმი“, თბილისი. 1953 წ. გვ. 365.

² ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, კრებ. - ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1955 წ., გვ. 313.

თხზულებაში ყოველი მოქმედი პირი უნდა იყვეს თავის ინდივიდუალის ორიგინალურის მარტივის ხასიათით“. კომედია „შეშლილს“ ერთ-ერთ სუსტ მხარედ ა. ფურცელაძეს მიაჩნია ის, რომ მასში მოქმედი პირები თითქოს ნაჩვენები არ არიან თავიანთი ინდივიდუალური ხასიათებით, რომ „ერისთავს არ უგდია ხასიათებისათვის ყური, ძლივს გაარჩევთ ამის „შეშლილში“ ერთმანეთისაგან მოქმედ პირთა“¹.

ა. ფურცელაძის აზრით, გარდა იმისა, რომ „ყოველმა თხზულებამ ყველა მოქმედი პირი უნდა წარმოგვიდგინოს თავისი ხასიათით“, ამავე დროს აუცილებელია ეს „ხასიათები ეთანხმებოდნენ თავის მოვლენებს და თავის საფუძველს“, ე. ი. თხზულებაში ნაჩვენები უნდა იყოს ისიც, თუ „საიდან წარმოსდგებიან და როგორ წარმოსდგებიან“ მოქმედ პირთა ეს ინდივიდუალური თვისებები. ა. ფურცელაძე ფიქრობს, რომ ამ მხრივ „სურამის ციხეში“, მაგალითად, ყველაფერი რიგზე ვერაა. მართალია, მოქმედი პირები მასში ინდივიდუალური თვისებებით არიან დახატული, „ყველანი სხვადასხვა საქმეს ჩადიან, სხვადასხვა აზრებისა და მიმართულების პატრონები არიან: ზოგი საშინელი ბოროტია, ზოგი კეთილი და კეთილშობილურის გულითა, მაგრამ ვერ არჩევთ და ვერა ჰხედავთ, თუ ერთი ისე რათ არის და მეორე ასე; თქვენ ამაში ერთსა და იმავეს პირს ჰხედავთ, ხოლო სხვადასხვა რიგი საქმით და სხვა რიგის დაწყობილებით“. ოსმან-ალას ბატონი ბოროტადაა დახატული, ზურაბი კი — კეთილშობილურ ყმაწვილად, მაგრამ, ა. ფურცელაძის აზრით, „არ არის მიზეზი, რომ ერთმა მეორის როლი არ შეასრულოს“ და ეს იმიტომ, რომ თითქოს „ყოველი მოქმედება მოქმედის პირისა არ წარმოსდგება თავის დასაწყისიდან“. ასეთნაირად დახატული მოქმედი პირი „ბნელი და მკრთალია მკითხველისათვის“.

მრავალი ადამიანისათვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშანთა ერთ პიროვნებაში თავმოყრა ფანტაზიის საშუალებით ხდება. ოცნების, ფანტაზიის გარეშე შეუძლებელია რეალური სინამდვილის გააზრება და ამ გზით ტიპის შექმნა. ხელოვნების

¹ ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, კრებ. „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1955 წ., გვ. 313.

ქემმარიტი ძეგლი ყოველთვის სინამდვილის და ფანტაზიის სინთეზია და არა მხოლოდ ობიექტური სინამდვილის უცვლელი გამეორება, ან მხოლოდ ფანტაზიის ნაყოფი. ხელოვნების სპეციფიკა „მოითხოვს ოცნებას, მიგნებას, გამოგონებას“ (გორკი). ნ. ჩერნიშევსკი აღნიშნავდა, რომ მწერლისათვის „მთავარია ეგრეთწოდებულ მხატვრული ფანტაზია“. ვ. ლენინი ფანტაზიის უდიდესი მნიშვნელობის შესახებ წერდა: „ტყუილა ფიქრობენ, რომ ფანტაზია მხოლოდ პოეტისთვისაა საჭირო. ეს სულელური ცრურწმენაა! მათემატიკაშიც კი საჭიროა იგი, დიფერენციალურ და ინტეგრალურ გამოთვლათა აღმოჩენაც კი უფანტაზიოდ შეუძლებელი იქნებოდა. ფანტაზია უდიდესი ღირებულების თვისებაა“...¹

ფანტაზიას, როგორც განზოგადების საშუალებას, ა. ფურცელაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. მაგრამ ფანტაზიაც არის და ფანტაზიაც. იდეალისტური ფანტაზია სინამდვილეს მოწყვეტილია, დროისა და სივრცის გარეშე დგას. ასეთი ფანტაზია ა. ფურცელაძის დახასიათებით არის „ოპიუმისაგან მთვრალი ოცნებები... გაზვიადებული ოცნებები და ცნობის სიმთვრალე“. მაგრამ „ჩვენ ცრუ ოცნებები კი არ გვინდა პოეზიაში“, — წერს ის. მატერიალისტური ფანტაზია პირიქით, სინამდვილეს ემყარება და სინამდვილესვე ავსებს, უფრო სრულად წარმოგვიდგენს მას. მწერალმა ნაწარმოებისათვის მასალა შეიძლება უშუალოდ სინამდვილიდან აიღოს, ე. ი. მის მიერ დახატულ ტიპებს შეიძლება პროტოტიპები ჰყავდეთ, ან შეიძლება ეს ტიპები (და მთლიანად ამბავიც) შეითხზას; ორივე შემთხვევაში ამოსავალი რეალური სინამდვილეა. „ცხოვრება უნდა გამოისახოს იმით, რაც მისგან გამომდინარეობს და რაც მასში არსებობს“², — წერს ა. ფურცელაძე. „ცხოვრებიდან გამომდინარეობა“. შესაძლებლის შეთხზვას გულისხმობს, ხოლო „მასში არსებობა“ — პროტოტიპს. მაგრამ რა შემთხვევასთანაც არ გვექნება საქმე, ე. ი. მწერალი ტიპს შეთხზავს, თუ პროტოტიპს გამოიყენებს, ფანტაზია მაინც აუცილებელია.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 33, გვ. 373.

² ა. ფურცელაძე, „კაცია-ადამიანი, მოთხრობა მ. ჯიმშერაძისა“, კრებ. „ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის“, 1953 წ., გვ. 390.

არ არის, ან თითქმის არ არის ისეთი პროტოტიპი, რომელიც აბსოლუტურად ემთხვეოდეს ტიპს. პროტოტიპის მექანიკურად გადაღება, იგივე ასლგადაღება, იგივე სარკისებურად ასახვა იქნებოდა და არა შემოქმედება. მწერალი პოეტური ფანტაზიის ქურაში გაატარებს პროტოტიპს, ასე ვთქვათ, „შეალამაზებს“ მას, გაამახვილებს არსებით თვისებებს, ჩამოაშორებს. შემთხვევით ნიშნებს; ზოგიერთ ნიშან-თვისებას მწერალი სხვა რეალური პიროვნებიდან წამოიღებს, ან მთლიანად თვითონ შეთხზავს. ფანტაზია ყველა სავარაუდებელ შემთხვევაში აუცილებელია და, რაც მთავარია, შეთხზვით, ფანტაზიის გამოყენებით მწერალი სინამდვილეს კი არ დასცილდება, არამედ პირიქით, კიდევ უფრო დაუახლოვდება მას. ქართული ლიტერატურის ისტორიაში ცნობილია, რომ „სურამის ციხის“ პერსონაჟებს პროტოტიპები ჰყავდათ, მაგრამ მოთხრობის არც ერთი მოქმედი პირი არ იყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო პროტოტიპის ზუსტი გამეორება. დეკადენტ-რომანტიკოს ალ. ორბელიანმა, რომელსაც ტიპიზაციის მეთოდის არაფერი გაეგებოდა, ამ ფაქტში ცხოვრებისეული სინამდვილის დამახინჯება დაინახა. „ამგვარი საქმეები სრულებით არ მომხდარა. ნამეტნავად იმ პირობისაგან, ვიზედაც ამბობს ჭონქაძეო“. ა. ფურცელაძე კი სწორედ პირიქით, მოთხრობის უპირველეს ღირსებას იმაში ხედავს, რომ ის „წარმოგვიდგენს თითქმის უმთავრეს ჩვენს ცხოვრებასა“, რომ მებატონისა და ყმის ურთიერთობის „სცენა ავტორისაგან გამოსახული, ისე ნამდვილია და მართალი, რომ იოტის წონაც არ ურევია მომატება“.

ტიპიზაციის ამნაირი მეთოდით, ე. ი. პროტოტიპისა და ფანტაზიის გამოყენებით არის შექმნილი თვითონ ა. ფურცელაძის მიერ რამდენიმე მოქმედი პირი თავის თხზულებებში, მათ შორის, მაგალითად, მიშო („ვაი მართალთა“). ცნობილია, რომ მიშოს პროტოტიპს (ვასო დეკანოზიშვილს თუ მიშო ყიფიანს) პარიზის კომუნის ბრძოლებში არ მიუღია მონაწილეობა. მიშო კი დელეკლიუზის გვერდით ეცემა ბარიკადებზე. პროტოტიპის ცხოვრებას კომუნისთვის ბრძოლაში მონაწილე ბაგრატიონის თავგადასავალი მიუმატა, თუ ეს ეპიზოდი მთლიანად თვითონ ავტორმა მოიგონა; ფანტაზიამ მეტნაკლები სიძლიერით ორივე

შემთხვევაში ითამაშა როლი, ხოლო, რაც უფრო საყურადღებოა, ა. ფურცელაძემ ამით სინამდვილე კი არ დაამახინჯა, არამედ უფრო სრულყოფილად წარმოგვიდგინა იგი; ავტორმა მისი გააკეთებინა ის, რაც იმსანად თბილისში არსებული ერთი წრის წევრებს, მათ შორის ვ. დეკანოზიშვილს, მ. ყიფიანს და თვითონ ა. ფურცელაძეს სურდათ და რისი პრაქტიკული განხორციელება მათ ვერ შეძლეს.

ფანტაზიის როლი განსაკუთრებით დიდია მაშინ, როდესაც მწერალს სინამდვილის „აწონვილს გამოკვლევისა და მოსაზრებაზედ დამყარებით“ უხდება შესაძლებლის გათვალისწინება, ე. ი. ტიპის გამოგონება, შეთხზვა. ღრმად სწავლობს რა სინამდვილეს, მისი განვითარების ობიექტურ კანონზომიერებას, შემოქმედი მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის აუცილებლობაზე დაყრდნობით თხზავს იმას, რაც შესაძლებელია მოხდეს სინამდვილეში. „ეს პირნი, — წერს ა. ფურცელაძე, — უნდა იყვნენ ცოცხალნი, რომელნიც თავისი სინამდვილით შესაძლებელნი იყვნენ და არსაიდან ჩამოტაცებულნი“¹.

ფანტაზიის მეოხებით შემოქმედი ახდენს სინამდვილის ღრმა და შინაარსიან ანალიზს, რითაც კიდევ უფრო სრულყოფილად წარმოგვიდგენს მას. ეს ჰქონდა მხედველობაში ბ. ბელინსკის, როდესაც წერდა: „ხელოვნებაში სინამდვილე უფრო ჰგავს სინამდვილეს, ვიდრე თვით სინამდვილეში, და გამოგონებაზე დამყარებული მხატვრული ნაწარმოები ყოველ ნამდვილ ამბავზე მალა დგას“². „დიმიტრი თავდადებულში“ გამოყვანილ ბერიკაცზე მატიაწეებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ამით ილიამ სინამდვილე კი არ დაამახინჯა, არამედ უფრო დაგვაახლოვა მასთან. ქართველ მემატიაწეებს ა. ფურცელაძეც უსაყვედურებდა ხალხის დავიწყებას, ამიტომაც იყო, რომ პირდებოდა მკითხველს: რადგანაც „მათ (ე. ი. მემატიაწეთ — ვ. ვ.) არ გაგვაცნეს ჩვენ წარსული ხალხის ცხოვრება, ამისათვის მინდა მცირეც არის იგი გაჩვენოთ“. მაგრამ საიდან, როგორ უნდა გაეკეთებინა ა. ფურცელაძეს ეს? ცხადია, წარსულის ღრმად

¹ ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“. კრებ. „ქართ. ლიტ. კრებ. ისტორიისათვის“, 1953 წ., გვ. 313.

² ბ. ბელინსკი, რჩ. თხზ., ტ. I, თბილისი, 1952 წ., გვ. 288.

შესწავლის საფუძველზე შესაძლებლისა და აუცილებლის გათვალისწინებით. ისტორიულ რომანს „მაცი ხვითა“ თვითონ ა. ფურცელაძე ერთ გამოუქვეყნებელ სტატიაში „ოცნებით საცხე თხზულებას“ უწოდებს. ხოლო პოემა „თამარ ლაზნელის“ შესახებ ამბობს:

„მე ისტორიას აქ არა ვწერ, ვწერ ლეგენდასა, —
მინდა ამ ამბით დაენახვო ხალხს თვის წამება, —
და ყურს არ უგდებ მატთანის წინ-უკან თქმასა“.

იგივე შეიძლება ითქვას ა. ფურცელაძის საერთოდ ყველა ისტორიულ ნაწარმოებზე. ამ თხზულებებში ა. ფურცელაძე, მართლაც, ფანტაზიის, ოცნების წყალობით აღადგენს წარსულის კოლორიტს და შინაგან ლოგიკურ სიმართლეს, რითაც ისტორიულ წყაროებთან შედარებით უფრო სარწმუნოდ და დამაჯერებლად წარმოადგენს მას. არ შეიძლება არ მოგვაგონდეს ბ. ბელინსკის სიტყვები: „ვალტერ სკოტის ისტორიული რომანი გარკვეული ქვეყნისა და გარკვეული ეპოქის ზნეჩვეულების, კოლორიტის და სულისკვეთების გადმოცემის მხრით ყოველ ისტორიაზე უფრო სარწმუნო და დამაჯერებელია“¹. ეს აქვს ნათქვამი, მხოლოდ უფრო განზოგადებული სახით ა. ფურცელაძეს „თამარ ლაზნელის“ შემდეგ სტრიქონებში:

„ზოგჯერ პოეტი ისტორიკზედ გვიწერს მართალსა;
თუ მკითხავთ, მისი სიტყვა უფროც არს საკითხავი,
მეტადრე მაშინ, რომ დაიწყებს საქმეზედ სჯასა“².

ა. ფურცელაძის აზრით, მწერალს შეუძლია ასახოს არა მარტო ის, რაც წარსულში იყო, ან შეიძლებოდა ყოფილიყო, და აწმყოში არის, ან შესაძლებელია არსებობდეს, არამედ ისიც, რაც, მართალია, ამჟამად არ არის, მაგრამ შესაძლებელია იქნეს მომავალში. ფანტაზია, რა თქმა უნდა, აქაც თამაშობს უდიდეს როლს, მაგრამ, ვინაიდან მომავლის გათვალისწინება ისევ და ისევ აწმყო სინამდვილის „აწონვილს გამოკვლევასა და მოსაზრებაზედ დამყარებითა“ შესაძლებელი, ამოსავალი ამ შემთხვევაშიც რეალური სინამდვილეა. საინტერესოა ამ მხრივ

¹ ბ. ბელინსკი, რჩ. თხზ., ტ. I, თბილისი, 1952 წ., გვ. 289.

² ა. ფურცელაძე, „თამარ ლაზნელი“, 1884 წ., გვ. 30.

ა. ფურცელაძის მიერ „სამის თავგადასავალში“ გამოყვანილი მოქმედი პირი სვიმონ ბაღლაძე. „სამის თავგადასავალზე“ დაწერილ ავტორეცენზიაში თვითონ ა. ფურცელაძე ამბობს, რომ „სვიმონ ბაღლაძე არ არის შვილი ჩვენის საზოგადოებისა... ჩვენი საზოგადოება ამგვარს არას წარმოგვიდგენს, რომ ჯერობით სვიმონისთანა პირების მოცემა იმას შეეძლოს“, მაგრამ, — განაგრძობს ა. ფურცელაძე, — „ამასაც ვერ ვიტყვით, რომ სვიმონის აზრი, ლტოლვილება და სურვილი არა ტრიალებდეს თითო ოროლა ყმაწვილებში“¹. ხოლო რაკი ეს ასეა, ე. ი. რაკი საზოგადოებაში „სვიმონის აზრი, ლტოლვილება და სურვილი“ ტრიალებს, „საზოგადოებამ, საზოგადოების საჭიროებამ, მდგომარეობამ და ლტოლვილებამ უნდა დაჰბადოს ყოველი ბაღლაძის გვარი მოქმედი პირი“, ასე რომ, მართალია, ბაღლაძის მსგავსი პირნი ამჟამად არ არსებობენ, მაგრამ ისინი პოტენციაში არიან მოცემული, ე. ი. „თავისი სინამდვილით შესაძლებელი“ არიან. ხოლო მწერალს შეუძლია და არამცთუ შეუძლია, არამედ ვალდებულიცაა ასახოს არა მარტო ის, რაც ამჟამად რეცხობრივად მრავალია, გავრცელებულია, არამედ ისიც, რაც ნაკლებად გავრცელებულია, ან სულაც არ არის, მაგრამ რაც განვითარდება, რასაც პერსპექტივა აქვს. გაზეთ „დროების“ იმდროინდელმა რედაქტორმა გ. წერეთელმა ა. ფურცელაძის ზემოციტირებულ რეცენზიას დაურთო შენიშვნა, რომელშიც გამოთქვა ასეთივე სწორი მოსაზრება მწერლის მიერ ნაკლებად გავრცელებულის, ან უკეთ ვთქვათ, მომავალში შესაძლებლის გამოხატვის შესახებ: „მწერალს შეუძლიან გამოიყვანოს ხოლმე თავის თხზულებაში ან იმისთანა გვამი, რომლის მსგავსიც ბევრი იპოვება საზოგადოებაში, ან იმისთანა გვამი, რომელიც ამჟამად სამაგალითოა საზოგადოებისათვის; და თუ ახლა არა, შემდეგს უფრო გამჯობინებულს ცხოვრებაში მაინც შესაძლებელია ამ გვარი პირების არსებობა“. როგორც ვხედავთ, გ. წერეთელი

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „შეუსრულებელი სურათი“, გაზ. „დროება“, 1867 წ., № 35.

და ა. ფურცელაძე დასმული საკითხის შესახებ პრინციპულად ერთნაირი აზრის არიან*.

ამრიგად, სინამდვილის ღრმად შესწავლის საფუძველზე შესაძლებლის (წარსულში იქნება ის, აწმყოში თუ მომავალში, სულერთია) გათვალისწინება, ან სხვანაირად რომ ვთქვათ, სინამდვილის აბსტრაქცია და ამ გზით ტიპის შექმნა ფანტაზიის მეშვეობით ხდება. ეს არის შემოქმედებითი პროცესი და იგი, როგორც ასეთი, სინამდვილის ობიექტური ფორმის, ყალბი ობიექტივიზმის, უარყოფას გულისხმობს. ასე რომ, ხელოვნება სინამდვილის უბრალო ასლგადაღებას კი არ ახდენს, არამედ მის აზროვნებით განზოგადებას, ე. ი. ტიპიზაციას. ტიპიზაცია, რაც ქეშმარიტი ხელოვნების არსს წარმოადგენს, ხდება რეალისტური ფანტაზიით, რომელიც თავის მხრივ ემყარება სინამდვილის მეცნიერულ შემეცნებას, იგივე აზროვნებით განზოგადებას. ა. ფურცელაძის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ის შემოქმედებით პროცესს, მხატვრულ ასახვას მჭიდროდ უკავშირებს თეორიულ შემეცნებას. პირველს, მისი აზრით, ორგანულად განაპირობებს მეორე.

ა. ფურცელაძემ იცის, რომ თუმცა მხატვრულ ასახვას, შემოქმედებას მწერლის მსოფლმხედველობა უღევს საფუძვლად, მაგრამ „ხშირად ესეც მოხდება, რომ დიდი ნიჭის პატრონი სწერს და მისდა აუწონავად, გამოუარკვევლად იხატება სახე, რომელსაც თვით ავტორი ვერა სცნობს გარკვევით“¹. ხელოვანი, რომელიც დიდი შემოქმედებითი უნარითაა დაჯილდოე-

* მაგრამ გ. წერეთელი ცდება, როდესაც ამბობს, რომ „ამისთანა პირები (როგორებიც „სამის თავგადასავალში“ არიან გამოყვანილი — ვ. ვ.) ცრუ წარმოდგენით თუ გამოიხატება, თორემ მართლად კი ცის ქვეშეთში არ მოიძებნებაო“. ჩვენ ვიცით, რომ „სამის თავგადასავალი“ განიცდის ნ. ჩერნიშევსკის რომანის „რა ვაკეთოთ?“ გავლენას. „სამის თავგადასავალის“ მოქმედი პირნი ჩერნიშევსკის გმირების თავისებური ორეჟულები არიან. ხოლო თავის გმირებზე თვითონ ჩერნიშევსკი ამბობდა, რომ ამეამად, მართალია, „ასეთი აღამიანები ცოტანი არიან“, მაგრამ მაინც არიანო. ცნობილია ისიც, რომ „რა ვაკეთოთ?“-ის მთავარ მოქმედ პირებს ცხოვრებაში პროტოტიპებიც ჰყავდათ.

¹ ა. ფ. რ. ც. ე. ლ. ა. ძე, „მცირე მოგონება ალ. ყაზბეგზე“, გაზ. „ივერია“, 1898 წ., № 52.

ბული და, რომელიც ამავე დროს სინამდვილეს სიმარჯლით აგვიწერს, მსოფლმხედველობისაგან დამოუკიდებლად, ქვეცნობიერად იძლევა საყურადღებო თხზულებებს. ასეთ შემთხვევაში, მართალია, მის „თხზულებებში მაღალი საზოგადო აზრები ისახება „შიგადაშიგ“, მაგრამ ყველაფერი ეს ხდება, „ესე გარეშეთ, თითქმის ავტორების დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, რათგან ამათი გენია ვერ მოთავსებულა იმ იწრო წრეში, რომელიც ამათ შემოუფარგლავთ თავის კალმისათვის, და ამათს გონებასა და მაღალ გრძნობაში შთაბეჭდილი მაღალი მოვლინებანი ამათ უნებურათ ამოსულან ქალაღღზე“¹. როგორიც არ უნდა იყოს მწერლის ცნობიერი ხედვა, მსოფლმხედველობა, მის თხზულებას, თუკი მასში სინამდვილე მიუდგომლად, ობიექტურადაა ასახული, მაინც აქვს ღირებულება. „ავტორი ჰხედავს ცუდს საქმესა, ცუდთ პირთ ან კარგს საქმესა, კარგთ პირთ და აგიწერს ამათა, მხოლოდ თქვენ თითონ უნდა იაზროთ, თითონ შეავსოთ სურათი, რა მიზეზებისაგან და რა გარემოებებში არიან ესენი შემდგარნი და გამოსულნი, და თვით აზრი თქვენვე უნდა დაუროთ ამას, რათგან ის არა ჩანს ნათლათ. ერთის სიტყვით, ავტორი არ შედის იმათს გულის ტკივილში ან სიხარულში, იმათს ქერაქში და არც შეჰყავს მკითხველი, თუმცა გაძლევთ ბევრი მოაზრებისა და ფიქრის მიზეზს. გაზიზღებთ ან გაყვარებთ გამოყვანილთ პირთა და მოქმედებათა“². ასეთი შემთხვევა; რა თქმა უნდა, უკეთესია, ვიდრე სინამდვილის სარკისებური ასახვა, მაგრამ საუკეთესო მაინც არაა. ასეთ თხზულებებში „მაღალი საზოგადო აზრები... არ გამოსჩანან ნათლათ“, ხოლო „ნუთუ ეს ჩაითვლება ღირსებათ და არა ნაკლებულებათ?“ — კითხულობს ა. ფურცელაძე. ა. ფურცელაძის აზრით, საკმარისი არ არის სინამდვილის დადებითი და უარყოფითი მოვლენების მხოლოდ ჩვენება, თხზულებაში ამავე დროს უნდა ჩანდეს ავტორის დამოკიდებულება აღწერილი მოვლე-

¹ ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5918/49.

² იქვე.

ნების მიმართ. აი, სწორედ აქ მეღავნდება მწერლის იდეურ-პოლიტიკური პოზიციები, მსოფლმხედველობა და ამიტომაც არის, რომ თავის კრიტიკულ და პუბლიცისტურ წერილებში ა. ფურცელაძე საერთოდ დიდ ყურადღებას უთმობს სინამდვილისადმი ხელოვანის ცნობიერ, აქტიურ-ტენდენციური დამოკიდებულების საკითხს.

ასეთია ა. ფურცელაძის შეხედულებები ძირითად თეორიულ-ლიტერატურულ პრობლემებზე. დროულად მიგვაჩნია დავსვათ კითხვა: რას თვლიდა ა. ფურცელაძე ლიტერატურისა და ხელოვნების დანიშნულებად? რა იყო, მისი აზრით, ლიტერატურის უპირველესი ამოცანა, მიზანი?

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ბუნებრივად გვეჩვენება და კიდევ უფრო გასაგები ხდება, რომ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულთა მსგავსად, ა. ფურცელაძე ლიტერატურასა და ხელოვნებას მიზნად უსახავდა უტილიტარულ ამოცანებს. ლიტერატურას, მისი აზრით, უსათუოდ რაიმე სარგებლობა უნდა მოჰქონდეს ხალხისათვის, საზოგადოებისათვის. „ლიტერატურის ვალია ახლა, — წერდა ა. ფურცელაძე 60-იან წლებში, — რომ სხვადასხვა ჰუმანიტარული და ძლიერის საბუთებით უმტკიცებდეს ხალხსა და საზოგადოებას საზოგადო სასარგებლო საქმეზედ დადგომასა და უნდა უხსნიდეს რაში მდგომარეობს ის საზოგადო სასარგებლო საქმეები, შეეხოს ყოველრიგს საზოგადო საჭიროებას და აცნობოს მკითხველს იმისი ვითარება, შეეხოს ხალხის ცხოვრებას და უჩვენოს ყოველი მხარე ამ ცხოვრებისა. მხოლოდ მაშინ ექნება ლიტერატურას ჰუმანიტარული პრინციპებზე ა. ფურცელაძეს ვრცლად აქვს საუბარი გამოუქვეყნებელ წერილებში „შექსპირი „ჰამლეტში“ და „წინასიტყვაობა“ (ეს უნდა დართოდა გ. ერისთავის თხზულებათა 1882 წლის გამოცემას). აი, რამდენიმე დამახასიათებელი ამონაწერი ამ სტატიებიდან. „რაც შეეხება მას, — ამბობს ა. ფურცელაძე, — რომ ხელოვნებას არ

¹ ა. ფურცელაძე, „ჩვენი ლიტერატურისა და ბეჭდვის შესახებ“, ჟურნ. „ცისკარი“, 1867 წ., № 1.

უნდა ჰქონდეს სახეში სარგებლობაო; ამაზედ უპასუხებთ: არა სულდგმული, არა ორგანიული არსება არ იზამს არც ერთს მოძრაობას, რომ არა ჰქონდეს სარგებლობა სახეში. ნუთუ კაცი რომელსაც იმდენი საქიროება დაუბადნია თავის თავისათვის... ამგვარს საქმეს, როგორიც ხელოვნებაა, — დრამა, მელექსეობა, საზოგადოთ ბელეტრისტიკა და სხვა ამგვარები, მოახმარებს არა მაქნისობას, არ იხმარებს თავის სასარგებლოდ¹. სწორედ ამ პოზიციებიდან იყო, რომ ასე პრინციპულად და თანმიმდევრულად ილაშქრებდა ა. ფურცელაძე დრომოკმული იდეალისტური ლოზუნგის „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“ წინააღმდეგ და გაბედულად იცავდა მატერიალისტურ ლოზუნგს „ხელოვნება ცხოვრებისათვის“.

ა. ფურცელაძის აზრით, ხელოვნება არის მკითხველზე ზემოქმედებისა და ცხოვრების გარდაქმნის ერთ-ერთი ძლიერი საშუალება. სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მას მხედველობაში. როდესაც ხელოვნებას უწოდებდა „დიდ ძალას“. ადამიანთა ვალია გონივრულად, რაციონალურად გამოიყენონ ცხოვრების გარდაქმნის ეს ერთ-ერთი დიდი ძალა. „კაცი, ეს უუგონიერესი მიწიერი ქმნილება, ამგვარს დიდ ძალას, როგორიც ხელოვნებაა, გაუშვებს ხელიდან და მოახმარებს არაარაობას²! — კითხულობს ა. ფურცელაძე და იქვე განაგრძობს: — ან რა სასიქადულოა ქვეყნისათვის, კაცის ღირსებისათვის, კაცის გონებისთვის, — კაცი აცდენდეს თავის გონებას, თავის ცოდნას, თავის ხელს, თავის ნიჭს, იმგვარს ხელოვნებაზედ, რომელიც მარტო ამ ხელოვნებისთვის (თუკი ეს შესაძლებელია, — კიდევ ვიმეორებთ) უნდა იყვეს და არა სარგებლობისათვის, არა საქმისათვის“². ნაწარმოებში უსათუოდ უნდა იყოს სასარგებლო, ქვეყნისა და ხალხისათვის გამოსაყენებელი აზრი. ასე ყოფილა ეს ოდითგან, ხალხურ თქმულებებსა და ზღაპრებში და, ასეა დღესაც თვით კულტურულად ჩამორჩენილ ხალხთა „გონების ნაღვაწლში“.

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მუხ. ხელნაწ. 5903/49.

² იქვე.

ბ. ფურცელაძის აზრით, „რაც უფრო დიდებული აზრები შეაქვთ მწერალთ თავის თხზულებებში, იმდენი უფრო საქებარი ხდებათ ყველა გონიერთაგან... მილტონები, დანტეები, სერვანტესები, ვოლტერები, სეიფტები, ბაირონები, შილერები, მოლიერები, გიუგოები, ლეოპარდები, გოეტეები, ჰეინეები, ლამარტები, ნეკრასოვები, ბარათაშვილები და სხვანი, რომლებიც თანდათან უფრო ღრმასა და სასარგებლო აზრებს ახმარებენ ხელოვნებას, რომლითაც ამშვენებენ თავით ხელოვნებასაც და სწევენ კაცთ გონებას მაღლა, სწორთნიან კაცთ ზნეობას, კაცთ მოყვარეობას, მოქალაქეობრივს ქვეყნის სიყვარულს, კაცობრიობის ერთობას, და სხვადასხვა. და რომ გაჰბედოს ვინმე ეხლა ხელოვნებაში წყალი ნაყოს, — თუნდა დიახ ხელოვნურათაც სცემდეს წყალს სატყეპელას, — მაინც ქვეყნის მასხარა და პამპულა გახდება“¹. „წინასიტყვაობაში“ ა. ფურცელაძე წერს: „რამდენიც მწერალი უფრო აზრიანია და დიდ მაღალი იდეებს მისდევს, ძლიერად აქვს გამოსახული საზოგადო სასარგებლო აზრები, იმდენი ამ მწერალსა და თხზულებათ, უფრო მაღლა აყენებენ“. აი, სწორედ ესაა მიზეზი, ა. ფურცელაძის აზრით, იმისა, რომ უკვდავნი არიან რუსთაველი, ჰეინე, ჰიუგო, გოგოლი, ნეკრასოვი, ნიკ. ბარათაშვილი და მრავალი სხვა. „გამოაცალეთ ამათ თხზულებათ იმათი იდეები, ტენდენციები და ისინიც მსწრაფლ იქნებიან დავიწყებულნი... ჩვენს მწერლობაში ვისი სახელი დარჩა ქვეყნათ უფრო? რა იქნებოდა რუსთაველი, რომ იმისი თხზულება არ ყოფილიყო მრავალგან ბევრი სასარგებლო აზრებით და იდეებით სავსე? რა გვახსოვს ჩვენ იმის მწერლობაში? ის გვემხნეებს ჭირში, გვაშავრებს ცხოვრებაში, გვიხსნის თვალებსა. რატომ არ გაჰქრა ნ. ბარათაშვილის ხსენება სხვა ჩვენ წინანდელ პოეტებთან? ის გაჰხადა უკვდავი იმისმა „მერანმა“, სავსემ იდეებით, იმისმა „სულო ბოროტომ“, „ფიქრი მტკვრის პირამ“, „რას მრისხანებ“... „სული ობოლმა“ და სხვათა, სადაც იმას გაჰყავს სხვადასხვა იდეები“².

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. საბ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5903/49.

² იქვე.

მოტანილი ამონაწერები უფრო აკონკრეტებენ, უფრო ნათელს ხდიან ა. ფურცელაძის ზოგად-თეორიულ დებულებებს ლიტერატურისა და ხელოვნების შიდალ იდეურობასა და ტენდენციურობაზე, სინამდვილისადმი ხელოვანის აქტიური დამოკიდებულების საკითხებზე.

ა. ფურცელაძის ლიტერატურა და ხელოვნება მიაჩნდა სოციალური ბოროტების წინააღმდეგ ბრძოლისა და ეროვნული თავისუფლების ქადაგების ერთ-ერთ ეფექტურ საშუალებად. გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ჩვენში, როგორც ცნობილია, ლიტერატურა ითვლებოდა ეროვნული და პოლიტიკური ბრძოლის ნაცად იარაღად. გარდა იმისა, რომ მძიმე საცენზურო პირობები სუფევდა და აშკარა პოლიტიკური ბრძოლა კარდა, ეს იმითაც იყო გამოწვეული, რომ განათლებას მოკლებულ ფართო მასებში მოწინავე აზრების დანერგვა ლიტერატურის მეშვეობით უფრო ადვილად ხერხდებოდა, ვიდრე დიდაქტიკური ტრაქტატებით. ეს ჰქონდა ა. ფურცელაძეს, მხედველობაში, როდესაც წერდა: „იქ სადაც შეჩვეულნი არ არიან მძიმე ნაწერებს, იქ მე საჭიროთა ვხედავდი, აზრების გასაყვანათ ბევრი რამ იმგვარი მხატვრობის შეტანას, რომელნიც ძალაუვნებურად იზიდავდნენ მკითხველს გონებას წიგნის წასაკითხავათ, და ამავე დროს ყოველს ნაბიჯზედ თვალწინ უხატავდნენ მათთვის გამოსაყენებელს აზრს, მათი გონების გამოსაფხიზლებელს იდეებს“¹.

ლიტერატურა, ა. ფურცელაძის აზრით, აქტიურად უნდა ეხმარებოდეს ცხოვრების იმ საჭირბოროტო პრობლემებს, რომლებიც თვითონ ცხოვრების მიერ იქნება დღის წესრიგში დასმული. ისე როგორც მეცნიერება, ლიტერატურაც ცხოვრებას, რეალურ სინამდვილეს ასახავს და მასვე ემსახურება, უფრო სწორად, ხელს უწყობს საზოგადოებრივი ცხოვრების

¹ ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5906/49. სათაურით „წინასიტყვაობა“ საქ. ლიტ. მუზეუმში დაცულია ორნ წერილი. პირველი ამთავანი, როგორც აღვნიშნეთ, წინასიტყვაობად უნდა დართოდა გ. ერისთავის თხზულებათა 1884 წლის გამოცემას. ხოლო ამჟღერად ციტირებული წერილი ა. ფურცელაძის განზრახული ჰქონია წინასიტყვაობად დაერთო „მაცი ხვითას“ ერთ-ერთი გამოცემისათვის.

გარდაქმნას, გაუმჯობესებას. ამ მხრივ მეცნიერებასა და ლიტერატურას შორის განსხვავება არაა. ლიტერატურა მოწოდებულია ხელი შეუწყოს ადამიანთა შორის საყოველთაო თანასწორობის, ძმობა-ერთობისა და სიყვარულის დამყარებას. „რაკი კაცობრიობას ყველაზედ უფრო უჭირს თავისი დღევანდელი ცხოვრებისა და მომავლის გაუმჯობესება, რომ კაცი გამოვიდეს დღევანდელი ეკონომიური, სოციალური, ზნეობრივი და გონებრივი ტყვეობიდან, მწერლობაში არ უნდა ჰქონდეს ალაგი წვრილმან ქება-შემკობას, ვარდისა, მთვარისა, მზისა, ბუღბუღლისა და ამგვარს საქმეებს. დღევანდელს მწერლობრივ ხელოვნებას უნდა ჰქონდეს სახეში უფრო პოლიტიკური აზრი, უნდა ჰქონდეს სახეში დავრდომილი, და დაცემული თავისი თავი, თავისი ღირსება, თავისი უფლებანი კაცთა შორის“¹. საკითხის სისრულისათვის საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ისე, როგორც საერთოდ ხელოვნებასა და ლიტერატურას, ა. ფურცელაძე უტილიტარულ ამოცანებს უსახავდა, კერძოდ, თეატრსა და დრამატურგიასაც².

ლიტერატურასა და ხელოვნებას უფლება არა აქვს „არ მისდევედეს ხალხის საჭიროებას“. ხალხი და ხალხი — აი, რაა მთავარი, რას უნდა ემსახურებოდეს ხელოვნება. ა. ფურცელაძის კატეგორიული მოთხოვნით, ხალხის საჭიროებას უნდა პასუხობდეს ყოველგვარი ლიტერატურული საქმიანობა, მათ შორის, მთარგმნელობითი და საუფრონალო მოღვაწეობაც. მთარგმნელს „უნდა კიდევ მხედველობაში ჰქონდეს: ერთი, ხალხის მდგომარეობა და, მეორე, ხალხისა და ლიტერატურის საჭიროება და, მესამე, ხალხის მატერიალური ღონისძიება“³;

¹ ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, იხ. საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5906/49.

² ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5920/49.

³ ა. ფურცელაძე, „მიმოგზაური ურია“ (თარგმნილი უფ. ალექსიევ-მესხიევისაგან). კრებ. „ქართ. ლიტ. კრიტ. ისტორიისათვის“, 1955 წ., გვ. 274.

წერს ა. ფურცელაძე. ასევე, „ეურნალის მოვალეობაც ეგ არის, რომ სიმართლე ჩააწუროს ცდომილს ხალხს თვალებში; უნდა უჩვენებდეს და უხსნიდეს წმინდა ქეშმარიტებას პუბლიკასა“¹.

ამრიგად, ცხოვრების, რეალური სინამდვილის სისწორით ასახვა ხალხის ინტერესების თვალსაზრისით. — აი, აუცილებელი მოვალეობა ქეშმარიტი ხელოვნებისა. ლიტერატურის ხალხურობის ეს ორი პრინციპი ა. ფურცელაძის მიერ ნათლადაა გადმოცემული „თამარ ლაზნელის“ შემდეგ სტრიქონებში:

„პოეტის საქმე ის არის, რომ მას აგვიწერდეს,
რაც რომ გვისახავს ცხოვრებისა მოვლინებასა;
რაც რომ ნამდვილათ მოსდევს სწორედ ამ ცხოვრებასა,
რომელიც აწევს, ამოძრავებს აღწერილს ხალხსა;
რომელიც მოსდევს ხალხის წარსულს და მის აწმოსა
და ყოვლის ძარღვით შეადგენდეს სრულს მის ნაყოფსა;
რომ გვიჩვენებდეს ხალხის სენს და ხალხის სევდასა,
ხალხის ჯანის და მისი ღონის შთამთქმელს ძალასა;
გვიჩვენებდეს მას, რაც რომ ხალხსა თვალს აუხსნის,
სულს გაუმხნევებს, მისცემს ძალას და გულს გაუშლის“.

მაგრამ ამ პრინციპის განხორციელება, ე. ი. სინამდვილის ასახვა ხალხის ინტერესების თვალსაზრისით შეუძლებელია საერთო-სახალხო, ერთიანი ლიტერატურული ენის გარეშე. საკითხის სწორედ ასე მართებულად დასმამ მიიყვანა ა. ფურცელაძე ენის დემოკრატიზაციის მოთხოვნამდე. ენას კანონს ხალხი, „თვითვე ენა აძლევს და არა რაიმე თეორეტიკაო“, — აყენებდა სწორ დებულებას ი. ჭავჭავაძე და ამ პოზიციებიდან გაბედულად ებრძოდა სქოლასტიკური „სამი შტილის“ თეორიის დამცველ ვაი-გრამატიკოსებს. ა. ფურცელაძის აზრითაც, „უმთავრესი ნაკლულევანება აქამდინ მწერალი გრამატიკოსებისა“, ის იყო, რომ „ისინი ახვევდნენ ხალხს თავისგნით შერდგენილს კანონებსა და გრამატიკას არა ჰხდიდნენ აღმასრულე-

¹ ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, დსახ. კრებ. გვ. 307.

ბელათ ხალხისაგან შემუშავებული კანონებისა“¹. გასაგებია, რომ ა. ფურცელაძე ყოველთვის იდგა ლიტერატურული ენის ხალხურობისათვის მებრძოლთა რიგებში. როგორც თავის ადგილას ვნახეთ, მას, მაგალითად, თერგდალეულთა პოზიციები ეკავა იმ პოლემიკაში, რომელიც 60-იან წლებში ძველსა და ახალ თაობას შორის წარმოებდა ენის საკითხებზე.

ლიტერატურის ხალხურობის პრინციპი აზრის გამოხატვის საშუალებათა ხალხურობასაც გულისხმობს. ამიტომაც იმსახურებდა ა. ფურცელაძის მაღალ შეფასებას ყველა ის ნაწარმოები, რომელიც ფორმით ხალხური იყო. მაგალითად, ნ. ბარათაშვილის ლექსი „მადლი შენს გამჩენს, ლამაზო“, გრ. ორბელიანის „მუხამბაზი“ („გინდ მეძინოს...“)² და სხვა. საერთოდ, ა. ფურცელაძე ნაწარმოების არა მარტო შინაარსს, იდეას, არამედ ფორმასაც დიდ ყურადღებას აქცევდა. მან იცის, რომ ლიტერატურა არის შემეცნების სპეციფიკური ფორმა; ხალხის მდგომარეობა, ცხოვრების საჭირობოროტო კითხვები მასში გამოიხატება მხატვრულ სახეებში. სწორედ ამიტომ არამც და არამც არ შეიძლება უგულებელყოფილ იქნას ლიტერატურის ფორმა, როგორც აზრის გამოხატვის თავისებური საშუალება.

იმისათვის, რომ ხელოვნებამ მკითხველზე ზემოქმედების ფუნქცია შეასრულოს, საკმარისი არაა ის ღრმა შინაარსის შემცველი იყოს. თუ შინაარსს შესაფერისი ფორმაც არ ახლავს, მაშინ ხელოვნება ჰკარგავს ძალას, ვერ ასრულებს თავის დანიშნულებას; მეტიც, მას ასეთ შემთხვევაში მკითხველი საზოგადოებისათვის სარგებლობის მაგიერ ზიანი მოაქვს, ვინაიდან დიდებულ აზრს აწოდებს დამახინჯებულად, დასახიჩრებულად. „უეჭველოა, — წერს ა. ფურცელაძე, — რომ კარგს აზრს კარგი შემუშავებაც უნდა. კარგი აზრი, ცუდად, უცოდვნელად, ესე იგი, არა ხელოვნურად გამოყვანილი ჰკარგავს თავის ძალას, ვერ მისწვდება საწადელს, პირიქით, ამახინჯებს ამ აზრს“³.

¹ ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, კრებ. „ქართ. ლიტ. კრიტიკისათვის“, 1955 წ., გვ. 356.

² იქვე, გვ. 307.

³ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მეზ. ხელნაწ. 5903/49.

ა. ფურცელაძის მართებული რწმენით, ნაწარმოები იმდენად ეპოქალური, რამდენადაც ეს ორი რამ — ფორმა და შინაარსი — მასში მთლიანობაში იმყოფება, ან, უფრო სწორად, მაღალ დონეზე ღვას. „პირველი ღირსება ნალეწლისა (ე. ი. ნაწარმოებისა — ვ. ვ.), — წერს ა. ფურცელაძე, — არის ისა, რომ საქმე (ე. ი. შინაარსი — ვ. ვ.) და ხელოვნება (ე. ი. ფორმა — ვ. ვ.) იყვნენ შეხამებულნი“¹. ან კიდევ: „რამდენიც უფრო მაღალი აზრი — რაღა თქმა უნდა შესაფერი ხელოვნებით შემუშავებული — ისახება ნაწერში, იმდენი უფრო უკვდავი და შენიშნული ხდება ქვეყანაში“².

ნაწარმოებში მთავარია იდეა, შინაარსი; შინაარსი განსაზღვრავს ფორმას; მეტიც, ა. ფურცელაძის აზრით, ღრმა შინაარსის, მაგრამ მხატვრულად სუსტი ნაწარმოები სჯობია იმ ნაწარმოებს, რომელიც პირიქით, მაღალმხატვრული ღირსებისაა, მაგრამ შინაარსობლივად უმნიშვნელოა. „არჩევანზედ რომ მივარდეს საქმე, რა სჯობიანო, ისა რომ მცირე საქმეზედ დიდი ხელოვნება იყვეს მოხმარებული თუ დიდ საქმეზედ მდარე ხელოვნება, — ყველა გონიერი კაცი არჩევს ისევ დიდ საქმეს, რომელზედაც მდარე ხელოვნებაა მოხმარებული, რადგან მცირე საქმეს, რაც გინდა დიდი ხელოვნება მოახმარო, მაინც კიდევ მცირე საქმეთ დარჩება: რა მშვენივრათაც გინდა გამოიყვანო საპნის ბურთები, თამბაქოს კოპლის რგოლები, მაინც მათზე მოხმარებული ხელოვნება იქნება ამაო, ტყუილად ღროის მოცდენა. მაგრამ დიდი საქმე რაც გინდა უხეიროდ იყვეს შემუშავებული, მაინც დიდ საქმედ დარჩება, და ღღეს არის თუ ხვალა, გამოუჩნდება შესაფერისი ხელოვანი, რომელიც ამას შემოსავს ღირსეულის ხელოვნებითა“³.

აღსანიშნავია, რომ თავის კრიტიკულ წერილებში ა. ფურცელაძე ამა თუ იმ ნაწარმოებს განიხილავს არა მარტო იდეურ-

¹ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5903/49.

² ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5918/49.

³ ა. ფურცელაძე, „შექსპირი „ჰამლეტში“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5903/49.

შინაარსობლივი თვალსაზრისით, არამედ გვაცნობს მის მხატვრულ მხარესაც, ხშირად საგანგებოდ ეხება თხზულებათა ენას. თუ, მაგალითად, „სურამის ციხეს“ და ი. ჭავჭავაძის ლექსს „მუშა“, როგორც ღრმა იდეის მატარებელ ნაწარმოებებს, ა. ფურცელაძე მაღალ შეფასებას აძლევს, სამაგიეროდ რამდენადმე მკაცრად ეკიდება მათ მხატვრულ მხარეს, თვლის რომ თხზულებებს ამ მხრივ სერიოზული ნაკლი გააჩნიათ. საწინააღმდეგო შეფასება მისცა ა. ფურცელაძემ ნ. ბარათაშვილის „შემოღამება მთაწმინდას“, როგორც მხატვრული ნაწარმოები, „ეს ღიახ კარგი და ჩინებული ლექსია; ამ ლექსიდან ჩანს, რომ ავტორი ნამდვილი პოეტი ყოფილა, ჰქონია მგრძნობიარე სული“, მაგრამ, ა. ფურცელაძის აზრით, ამავე სიმაღლეზე არა დგას, თურმე, ამ ლექსის იდეური მხარე. არაერთხელ ა. ფურცელაძეს ნაწარმოებში ორივე — შინაარსი და ფორმაც — მოსწონებია და აღფრთოვანებული სტრიქონები მიუძღვნია მისთვის. ასე, 1882 წელს დაწერილ ერთ სტატილაში ა. ფურცელაძე საგანგებოდ ეხება რა პიესების „გაყრა“ და „შეშლილის“ მხატვრულ მხარეს, აღნიშნავს, რომ ისინი ამ მხრივაც „დაიპყრენ ჩვენ დრამულ ნაწერებში პირველ ალაგს“. ა. ფურცელაძის აზრით, დასახელებულ ნაწარმოებებში, ფორმა და შინაარსი ჰარმონიაშია, რაც მაღლა ჰწევს მათს ღირსებას, შემეცნებითს ღირებულებას. გ. ერისთავი ამ პიესებში „აღებულთ აზრთა და იდეათ აძლევს სრულს სავსე სურათს, ასე რომ აზრები არიან ხელოვნურათ გამოყვანილნი და შევსებულნი“¹. ფორმისა და შინაარსის ჰარმონია დაინახა ა. ფურცელაძემ ალ. ყაზბეგის „მოდღვარში“². ნაწარმოებში ჩანს „ჯადოქრის კალმით დახატული ცხოველი სინამდვილე... ერთიერთმანეთზედ მაღალნი აზრნი, ერთმანეთზედ დიდებული მხატვრობანი“.

არაფერს ვამბობთ იმის შესახებ, თუ რამდენად მართალია

¹ ა. ფურცელაძე, „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5918/49.

² ა. ფურცელაძე, „მცირე მოგონება ალ. ყაზბეგზე“, გაზ. „ივერია“, 1898 წ., № 52 და № 53.

ა. ფურცელაძე ზემოდასახელებულ ნაწარმოებთა ასეთ შეფასებაში. აქ მხოლოდ საკითხის პრინციპული მხარე გვაინტერესებს: ა. ფურცელაძე, როგორც ვხედავთ, ნაწარმოებს განიხილავს როგორც იდეურობის, ისე აგრეთვე მხატვრულობის თვალსაზრისით, ხოლო ეს ფაქტი კიდევ უფრო სრულყოფს ჩვენს წარმოდგენას ა. ფურცელაძის შეხედულებებზე ფორმისა და შინაარსის ურთიერთობის საკითხში.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ნაწარმოების მხატვრულად დამუშავების საქმეში ა. ფურცელაძე ასეთივე მკაცრ მოთხოვნებს უყენებდა საკუთარ თავსაც. უდავოა, რომ ა. ფურცელაძის თხზულებებს მხატვრულობის თვალსაზრისით სერიოზული ნაკლი გააჩნიათ, მაგრამ ეს აიხსნება ა. ფურცელაძის, როგორც მხატვრის ნიჭისა და შესაძლებლობის შეზღუდულობით. ა. ფურცელაძე პირველ რიგში თვითონვე გრძნობდა ამას. „სამის თავგადასავლის“ შესახებ დაწერილ ავტორეცენზიაში ის ამბობს, რომ მოთხრობის იდეა კარგია, მაგრამ მხატვრული დამუშავება აკლია, აზრმაკაფიოდ არაა გამოხატულიო. „სამის თავგადასავლის“ კარგად მოფიქრებული სურათები შეუსრულებელიაო (რეცენზიის სათაურია „შეუსრულებელი სურათი“). რეცენზიაში ა. ფურცელაძე პუბლიცისტური ენით გვიამბობს იმას, რისი მხატვრულად ჩვენებაც „სამის თავგადასავალში“ სურდა, მაგრამ რიგიანად კი ვერ შეასრულა. აქედან, სხვათა შორის, გარკვეულად ჩანს, რომ ა. ფურცელაძე, როგორც პუბლიცისტი, უფრო მეტი შესაძლებლობის მქონეა, ვიდრე როგორც მხატვარი, სიტყვის ოსტატი.

ანიჭებდა რა ლიტერატურასა და ხელოვნებას ხალხზე ზემოქმედების საქმეში დიდ მნიშვნელობას, ა. ფურცელაძე, რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულთა მსგავსად, განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა დადებითი გმირის პრობლემას. „დიდი საქმე და გმირული ქცევა, ვითა ლამპარი, გინათვენ გზასა“, — ამბობს ის პოემაში „მარაბდა“. ა. ფურცელაძის აზრით, მწერალი დადებით გმირს გვიხატავს იმ მიზნით, რომ საზოგადოებას მაგალითი მისცეს და ხელი შეუწყოს პროგრესული იდეების დანერგვას. ხშირად მწერალი დადებით გმირს აკეთებინებს იმას, რაც თვითონ მის იდეალს

წარმოადგენს და რისი პრაქტიკულად განხორციელებაც იმ ხანად, შესაძლოა, ვერ ხერხდება. „სამის თავგადასავლის“ შესახებ გამოქვეყნებულ ავტორეცენზიაში ა. ფურცელაძე ამის შესახებ წერს: „ამ გვარს წერის აზრს მისდევენ მრავალნი მწერალნი უგანათლებულესს ქვეყნებშიაცა. როდესაც პხედ-ვენ საზოგადოებას რომელსამე საქმეში ყურ მიგდებულს და უნდათ ეს საქმე განაღვიძონ ამათში, მაშინ ამ გვარნი მწერალნი თავისს თხზულებაში სახავენ იმგვართა პირთა, რომელთაც ასრულებინებენ ამ საქმესა და ამითი ცდილობენ საზოგადოებაში ამ აზრის ჩათესასა“¹. იქვე ა. ფურცელაძე განაგრძობს: „ამავე აზრით დასწერა ამ უკანასკნელს ღროს ერთმა გამოჩენილმა რუსის მწერალმა ერთი რომანი, რომელიც ეხლა ნეტარებით გადადის ხელიდამ ხელში“. ა. ფურცელაძეს აქ მხედველობაში აქვს ნ. ჩერნიშევსკის ცნობილი რომანი „რა ვაკეთოთ?“, რომელიც, მართლაც, შემთხვევით არ ატარებს დამახასიათებელ ქვესათაურს: „მოთხრობებიდან ახალ აღამიანებზე“. ეს ახალი აღამიანები კრიან რახმეტოვი, ლოპუხოვი, გირსანოვი და ვერა პავლოვნა. მიუხედავად იმისა, რომ მომავალ სოციალისტურ საზოგადოებაზე დასახელებულ გმირთა გატაცებული ოცნება უტოპიურ ხასიათს ატარებდა, მათი საქმიანობა მაინც რევოლუციურ იდეებს აღწევდა და ხალხს უკეთესი მერმისისათვის ბრძოლისაკენ მოუწოდებდა. „ისინი ცოტანი არიან, მაგრამ მათი მეოხებით აყვავდება ყველას სიცოცხლე, — წერდა თავის გმირებზე ნ. ჩერნიშევსკი, — ისინი რომ არ იყვნენ, სიცოცხლე ჩაიხშობოდა, დამქავდებოდა. უამრავია პატიოსანი და კეთილი აღამიანი, ხოლო ასეთი აღამიანები ცოტანი არიან; ამ მრავალ აღამიანთა შორის ისინი ისეთივე შემადგენელი წაწილი არიან, ვით ტეინი ჩაიში, ვით სურნელება კეთილშობილი ღვინისა“².

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ა. ფურცელაძის მოთხრობა „სამის თავგადასავალი“ განიცდის ჩერნიშევსკის ზემოაღნიშნული

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „შეუსრულებელი სურათი“, გაზ. „ღრობა“, 1867 წ., № 35.

² ნ. ჩერნიშევსკი, „რა ვაკეთოთ?“, თბილისი, 1955 წ., გვ. 369.

რომანის გავლენას. გასაგებია, რომ „სამის თავგადასავლის“ დადებით პერსონაჟებზე (კერძოდ, მაგ., სვიმონ ბაღლაძეზე), ა. ფურცელაძე იმასვე ამბობს, რასაც ჩერნიშევსკი თავის საყვარელ გმირებზე. სვიმონის დახატვით მწერალს სურდა „საზოგადოებისათვის გამოესახა ზოგიერთი მაგალითიო“, — წერს ის ავტორეცენზიაში. სვიმონის მსგავს პირებს არსებულ საზოგადოებაში უდროოდ დალუპვა მოელით, „მაგრამ იმათ ყოველთვის ხელმძღვანელ ნუგეშად ისა აქვთ, — გვარწმუნებს ა. ფურცელაძე, — რომ ჩვენი თავის მსხვერპლად შეწირვა საზოგადოების გამოუცდელობისა და უმეცრობისათვის არას დროს ცუდად არ ჩაივლის და როგორც ამბობს პოეტი:

„უღათ ხომ მაინც არ ჩაივლის ეს განწირულის სულისკვეთება...“¹

აქ შემთხვევით არაა დამოწმებული პროგრესული რომანტიზმის წარმომადგენელი ნ. ბარათაშვილი. დადებითი გმირის ასახვის ტრადიცია მრავალსაუკუნოვან ქართულ მწერლობასაც ჰქონდა, ხოლო ნ. ბარათაშვილმა ზემომოტანილი სტრიქონებით პირველმა ჩვენს სინამდვილეში მკაფიოდ განსაზღვრა დადებითის კონკრეტულ-ისტორიული მნიშვნელობა.

უფრო გვიან, 70-იან წლებში, ა. ფურცელაძემ ახალი ადამიანის, თავისი დროის დადებითი გმირის პრობლემას მიუძღვნა მოთხრობები „ვაი მართალთა“ და „ჩვენებური საქმის ბოლო“; მაგრამ, ვინაიდან არსებული სინამდვილე, ანტაგონისტური საზოგადოებრივი ფორმაცია ზღუდავდა ყოველივე ჯანსაღს, გასაქანს არ აძლევდა პროგრესული შეხედულებების მატარებელ პირებს, ა. ფურცელაძის დადებითი გმირებიც მეტწილად ნაადრევად, და ზოგჯერ უპერსპექტივოდაც, იღუპებიან. როგორც ცნობილია, კრიტიკული რეალიზმის წარმომადგენლებს, საერთოდ, დადებითის დახატვა ნაკლებად ეხერხებათ. ავტორეცენზიაში თვითონ ა. ფურცელაძე აღნიშნავს, რომ სვიმონ ბაღლაძე მოთხრობაში მკრთალადაა დახატული, ავტორი მას მოქმედების გარკვეულ პროგრამას ვერ აძლევს და ამიტომაც „უღებს ასე უდროვით ბაღლაძეს ბოლოსა“. მცი-

¹ ნ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „შეუსრულებელი სურათი“, „დროება“, 1867 წ., № 35.

რეოდენი ნიუანსებით იგივე შეიძლება გამეორებულ იქნას დანარჩენ დადებით გმირთა შესახებაც.

რაკი თანამედროვე სინამდვილე უფერულია, „აწმყო გვაგონებს სამარეს ცივსა“, ა. ფურცელაძე, თერგდალეულთა მსგავსად, დროდადრო წარსულისაკენაც მიიხედავს და იქ „ეძებს გმირს კაცს და დიდებულთ საქმეთ, რომ დაისვენოს წინ ხატად, სარკედ და ცხოვრების ჭზას გაუდგეს გულმხნედ“ („მარაბდა“).

თერგდალეულთა მსგავსად, ა. ფურცელაძეც ცხოვრების გაუმჯობესებას, ხალხის გათვითცნობიერებას ცდილობდა არა მარტო დადებითი ჩვენებით, არამედ უარყოფითი კრიტიკითაც. კარგის სამაგალითოდ გამოყენება, ხოლო ცუდის, უარყოფითის დაგმობა და აღკვეთა ერთი მიზნისაკენ მიმავალი ორი სხვადასხვა გზაა და ქართველი პუბლიცისტიც ორივე ამ გზისა და შესაძლებლობის რაციონალურად გამოყენებას ცდილობს. ხელოვნებამ, მისი აზრით, ხალხს უარყოფითი იმ მიზნით უნდა უჩვენოს, რომ „გაჰკიცხოს და შეაძაგოს იმას თავისი ცუდი ზნე, ჩვეულებანი, ხასიათი, რწმუნებანი, წყობილებანი, მიდრეკილებანი და სხვა“¹. როგორც ზევითაც ვკვონდა საუბარი, ა. ფურცელაძე ხელოვნებისაგან მოითხოვდა ცხოვრების ასახვას მთელი თავისი მრავალფეროვნებით, თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეებით. ა. ფურცელაძე მართებულად ფიქრობს, რომ სინამდვილის დადებითი და უარყოფითი მოვლენების ჩვენებას ხალხის გათვითცნობიერებისა და აღზრდის საქმეში „აქვს მნიშვნელობა პედაგოგიური, მნიშვნელობა ზნეობრივი. ეს არის ნიმუში, რომელიც კაცს უხსნის თვალს ავსა და კარგზე, აძულებს ბოროტს, აყვარებს კეთილს და საქვეყნო საქმეთა, უმატებს მხნეობას, აფრთხილებს თავის საქმეებსა და მოქმედებებში“². ანტაგონისტურ საზოგადოებრივ ფორმაციათა სინამდვილეში მახინჯი, უარყოფითი უფრო მეტი იყო, ვიდრე დადებითი, მშვენიერი. „რა

¹ ა. ფურცელაძე, „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5918/49.

² ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა „ივერიის“ მაისის შინაურს მიმოხილვაზე“, ეურნ. „იმედი“, 1882 წ., № VII და VIII.

არ იყო უარსაყოფელი? — კითხულობს ა. ფურცელაძე, — საზოგადო წყობილება? სარწმუნოება? სახელმწიფო წყობილება? წესები? ჩვეულებანი? ოჯახობა? ქორწინება? სწავლა? ხელოვნება? გაწვრთნილება? — სიტყვით რას გვიჩვენებთ ისეთსა, რომელიც არ იყვეს უარსაყოფელი და შესაცალელი? ¹ და ა. ფურცელაძეც, მსგავსად რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და თერგდალეულებისა, გაბედულად მოითხოვდა ცხოვრების ამ მახინჯი მხარეების მოურიდებელ მხილებას. სატირა, რომლის მიმართ იდეალისტური ესთეტიკა უარყოფით დამოკიდებულებას იჩენდა, მატერიალისტური ესთეტიკის მიერ კვლავ იქნა თავის უფლებებში აღდგრილი. ცნობილია, მაგალითად, რომ ბელინსკი და ჩერნიშევსკი მაღალ შეფასებას აძლევდნენ გოგოლის შემოქმედებას, როგორც არსებული სიმახინჯის მამხილებელს, მიიჩნევდნენ მას კრიტიკული რეალიზმის დასაწყისად რუსულ ლიტერატურაში.

სატირას მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია თერგდალეულთა შემოქმედებაშიც. ი. ჭავჭავაძის „კაცია-აღამიანი?!", „ბედნიერი ერი“, „რა ვაკეთეთ, რას ვშვრებოდით?“, აკ. წერეთლის სატირული ლექსები და მრავალი სხვა საუკეთესო მაგალითებია უარყოფითის კრიტიკით იდეალის მხატვრული განხორციელებისა. მაგრამ, ვფიქრობთ, წარსულში და თანამედროვე სინამდვილეში არსებულ სიმახინჯეზე მე-19 საუკუნის ქართველ მწერალთაგან იმდენი არავის უწერია, რამდენიც ა. ფურცელაძეს. რომ არაფერი ვთქვათ, მის ისეთ სატირულ მამხილებელ ნაწერებზე, როგორიცაა „ბაგრატიონთა დიდება“, „წავიდა ის დრო“, „ვითხოვოთ“ (გამოუქვეყნებელია), და მრავალი სხვა, ა. ფურცელაძის შემოქმედება საერთოდ კრიტიკული სულითაა გაჟღენთილი. ა. ფურცელაძის კრიტიციზმი იმდენად ძლიერია, რომ მან ჯერ კიდევ სიცოცხლეში საყოველთაოდ „უარსყოფელის“ სახელიც კი დაიმსახურა.

არამშვენიერის გამოხატვით, უარყოფითი მოვლენების კრიტიკის გზით იდეალის მხატვრული განხორციელება საერთოდ დამანასიათებელია კრიტიკული რეალიზმისათვის. თა-

¹ ა. ფურცელაძე, „რამდენიმე სიტყვა „ივერიის“ მაისის შინაურს მიმოხილვაზე“, ჟურნ. „იმედი“, 1882 წ., № VII და VIII.

ვიანთი ქვეყნის უზომო სიყვარული უკარნახებდათ ი. ჭავჭავაძეს, აკ. წერეთელს, ა. ფურცელაძეს და კრიტიკული რეალიზმის სხვა წარმომადგენლებს გამოემზეურებინათ „ქართულის სიავე“. ისინი არ ერიდებიან მოყვარეს პირში უძრახონ იმ კეთილშობილური სურვილით, რომ უარყოფითი მხარეების ჩვენებით ქართველ ხალხს მის გამოსწორებაზე მიუთითონ.

სადავო არ შეიძლება იყოს, რომ ლიტერატურისა და ხელოვნების ძირითად პრობლემატურ საკითხებს ა. ფურცელაძე განიხილავს და გადაწყვეტს ბელინსკისა და ი. ჭავჭავაძისეზურად. გზადაგზა ჩვენ გვქონდა კიდევ რამდენიმე შემთხვევა გაგვევლო ერთგვარი პარალელი და გვეჩვენებინა ა. ფურცელაძის ესთეტიკური შეხედულებების მსგავსება დასახელებულ მოღვაწეთა შეხედულებებთან. უსათუოდ ანგარიშგასაწევია ის ფაქტიც, რომ თვითონ ა. ფურცელაძე თავს ყველაზე მეტად და პირველ რიგში ბელინსკისაგან თვლიდა დავალებულად. რომ არაფერი ვთქვათ ა. ფურცელაძის მიერ ხელოვნების საკითხებზე ბელინსკის არაერთგზისი დამოწმების შესახებ, ერთ წერაღში ის პირდაპირ აღნიშნავს კიდევ „თუ იყო ვისიმე გავლენა ამ მხრივ ჩვენზე ეს ბელინსკისაო“¹. ბევრ საერთოს ნახულობდა ა. ფურცელაძე ხელოვნების საკითხებზე საკუთარ შეხედულებებსა და ი. ჭავჭავაძის შეხედულებებს შორისაც. „აქ მე მოვიყვან ჩემს აზრს ხელოვნებაზედ და ჭავჭავაძისასაც“², — წერს ის ერთ გამოუქვეყნებელ სტატიაში და იქვე, ავლებს რა პარალელს, კონკრეტული მაგალითებით ადასტურებს თავის მოსაზრებას ამის შესახებ. ბევრის მეტყველია ის ფაქტიც, რომ ა. ფურცელაძე იზიარებდა თერგდალეულთა სამოქმედო პროგრამას, რომელიც ი. ჭავჭავაძის მიერ ნათლად იქნა ჩამოყალიბებული ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ პირველ ნომერში გამოქვეყნებულ სტატიაში „საქართველოს მოამბეზედ“. „აქ, — წერდა ა. ფურცელაძე აღნიშნულ სტატიაზე „ცისკრის“ 1863 წლის მარტის ნომერში, —

¹ ა. ფურცელაძე, „მე, პისარევი, სანდალა და კიტა“, გაზ. „ივერია“, 1894 წ., № 202.

² ა. ფურცელაძე, „ვინ არის მოღალატე? ვინ არის ზიზღის ღირსი?“ საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5916/49.

რედაქცია შედის სხვადასხვა სჯაში; გვიხსნის ყოველ რიგს სასარგებლო შრომას და ენერგიას შესახებ ჟურნალის კარგათ გამოცემისა“. ყოველივე ამის შემდეგ პარადოქსად არ უნდა მოგვეჩვენოს, რომ, როგორც ეს ზემოციტირებულ გამო-უქვეყნებელ წერილშიცაა აღნიშნული და მრავალი სხვა მაგალითებიდანაც ჩანს, ა. ფურცელაძის ესთეტიკურ ნააზრევს ატყვია ი. ჭავჭავაძის შეხედულებათა გავლენა.

მაგრამ ყველაფერი ეს საკითხის მხოლოდ ერთი მხარეა. რიგ მომენტებში ა. ფურცელაძე სცილდება ბელინსკის, ჩერნიშევსკის, ი. ჭავჭავაძის და რამდენადმე იხრება დიშ. პისარევის ლიტერატურულ-ესთეტიკური შეხედულებებისაკენ. როგორც ცნობილია, დიშ. პისარევმა ბელინსკისა და ჩერნიშევსკის ესთეტიკური უტილიტარიზმი უკიდურესობამდე განავითარა. მოღვაწეობის პირველ პერიოდში, რაც 1861 წლამდე გრძელდება, პისარევი ხელოვნებას წმინდა უტილიტარული თვალსაზრისით უყურებდა და სრულიადაც არ უარყოფდა მის დიდ მნიშვნელობას საზოგადოებრივი ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში. მაგრამ 1862 წლიდან ის ბელინსკისა და ჩერნიშევსკისთან შედარებით მემარცხენე პოზიციებზე დგება და აქედან მოყოლებული სულ უფრო და უფრო იხრება უკიდურესობისაკენ. და ბოლოს, 1865—66 წლებში, ყველაფერი ეს მიდის აშკარა ესთეტიკურ ნიჰილიზმამდე. პისარევის ლიტერატურულ-ესთეტიკური დოქტრინა, რომელიც „ნიჰილიზმის“ სახელწოდებითაა ცნობილი, დასრულებული სახითაა ჩამოყალიბებული სტატიებში: „ესთეტიკის დამსხვრევა“, „პუშკინი და ბელინსკი“, „რეალისტები“, რომლებიც დაწერილია 1865—66 წლებში.

პისარევი გადაკარბებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა შესწავლასა და გავრცელებას. სასარგებლო პოზიტიური ცოდნა იყო ის, რაც, მისი რწმენით, ხალხს ყველაზე მეტ დახმარებას გაუწევდა და იხსნიდა უკიდურესი სიღარიბისაგან. საჭიროა გონებრივი ძალების მკაცრი ეკონომია, — ამბობდა პისარევი, — რათა მთელი ეს ენერგია წარიმართოს ისეთი საქმიანობისაკენ, რომელიც მეტ სარგებლობას მოუტანს ხალხს. ხელოვნება, მისი აზრით,

უქმად ფანტავდა ადამიანის გონებრივ შესაძლებლობას, აცდენდა ადამიანებს, რომელთაც სხვა შემთხვევაში შეეძლოთ შეექმნათ არსებობისათვის მიუცილებლად საჭირო პირველი მოთხოვნილების საგნები. „ოპერა, ბალეტი, კონცერტი, თეატრი — ყველაფერი ეს ჯდება ფული“, რომელიც შეიძლება გამოყენებულ იქნას ადამიანთა მატერიალური პირობების გაუმჯობესებისათვის. საკითხის ახეთნაირად დასმჲ პისარევი ლოგიკურად მიიყვანა ხელოვნების რიგი დარგების — მაგალითად, მუსიკის, მხატვრობის, სკულპტურის — უარყოფამდე. ხელოვნების დარგებიდან პისარევი შედარებით მეტ პატივს სცემდა ლიტერატურას, თუმცა სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში (1865 — 66 წწ.) არაერთგზის მის მიმართაც გამოამჲღავნა ნიჲილისტური დამოკიდებულება.

მიუხედავად სერიოზული შეცდომებისა, პისარევეს დიდი გავლენა ჰქონდა მოწინავე ახალგაზრდობაზე არა მარტო რუსეთში, არამედ მის გარეთაც. პისარევის იდეებს ქართველი მოღვაწეებიც ეზიარნენ, ხოლო მათ შორის ა. ფურცელაძე პირველი იყო, რომელმაც განიცადა დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატის ესთეტიკური დოქტრინის გავლენა. ვფიქრობთ, ქართველ მოღვაწეთაგან, ყოველ შემთხვევაში ქართველ სამოციანელთაგან, დიშ. პისარევისაგან ყველაზე მეტად ა. ფურცელაძეა დავალებული. უდავოა, რომ თერგდალეულებთან შედარებით რიგი საკითხების გადაწყვეტაში ა. ფურცელაძეს მემარცხენე პოზიციები უკავია. კერძოდ, ეს ითქმის მის ესთეტიკურ უტილიტარაზმზე, რომელიც რამდენადმე უკიდურესობამდე განვითარებული და ზოგჯერ გაშიშვლებული სახით გამოიყურება. პისარევის მსგავსად, ა. ფურცელაძეც ბეგრგან საობრობს გონებრივი ძალების ეკონომიაზე. მისი აზრით, ვინაიდან „ხალხთა ბუნებაშიც იგივე ეკონომია ძალისა მოქმედებს, რაც თვით ბუნებაში“, საჭიროა მკაცრად გავუფრთხილდეთ როგორც დროს, ისე ადამიანთა ფიზიკურ და გონებრივ ენერგიას, რათა იგი მთლიანად იქნას გამოყენებული სასარგებლო საქმის შესასრულებლად. „თუ კაცს უპირველესი საჭიროებანი დაკმაყოფილებული არა აქვს, მაშინ იმას შექცევა თავში არ მოუვა“, — აღნიშნავს ა. ფურცელაძე და ამიტომაც

აშკარად მოითხოვს პირველ რიგში ადამიანთა მატერიალურ-მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის ზრუნვას.

ყველაფრიდან ჩანს, რომ ხელოვნების იმ დარგებს, რომლებიც ხარჯების გაღებას მოითხოვდა, ამასთან ერთად, დიდ დროსა და ენერგიას დააბანდებდა, ა. ფურცელაძე გულგრილად ეკიდებოდა, ხოლო ზოგიერთ მათგანს მთლიანად უარყოფდა კიდევ. უკიდურესობამდე განვითარებულმა უტილიტარიზმმა ა. ფურცელაძეს მთლიანად უარაყოფინა, მაგალითად, მუსიკა. აი საინტერესო ამონაწერი სტატიიდან „ჩვენი სალტოლველო“. ამონაწერი, რომელიც მოგვცემს ნათელ წარმოდგენას ა. ფურცელაძის „ნიჰილიზმზე“: „ესთქვათ ჩვენ, ათასი კაცი, შევადგენთ ერთ რომელსამე საზოგადოებას. ჩვენი ბუნება იძლევა მხოლოდ ათასი კაცის საკმაო საზრდოსაჲ ესთქვათ ამ ათასს კაცში რამდენიმე ყმაწვილი მშობლებმა მისცეს კონსერვატორიაში. ისინი აღდგანან სწავლას შვიდი-რვა წელიწადი. ამ ხანში არას არგიან საზოგადოებას; და ამ უხმარის წევრებს საზოგადოებამ, ჯერ ერთი, უნდა მისცეს საზრდო, მეორე, უნდა უშოვოს სადგომი; ფეხსაცმელი, ტანსაცმელი, სწავლის იარაღი: საკრავები. ნოტები და სხვა; მესამე — უნდა უშოვოს მასწავლებლები და თითონ ის მასწავლებლები უნდა მოაყდინონ სახმარისს შრომას; მეოთხე — უნდა მისცენ მსახურნი, რომელნიც უნდა აგრეთვე მოსცდნენ სახმარისს საქმეს. ახლა — საკრავები! ა. ნოტებსა და სხვა ამ სწავლისათვის სახმარისთ იარაღთ უნდა გაკეთება და სახმარისად მომზადება, ამათ მოსამზადებლად კიდევ უნდა მრავალი ხელოსანი და მოსაქმენი. შემდეგში გამოდიან ეს ყმაწვილები და... არ არიან მომზადებულნი არავითარს ხელობაზედ, თუ არა ისევ თავისი მომღერლობა და მოსაქრაობა, და თავის საზრდოს მოსაპოვებლად გასდევენ თავის ხელობას. ამ ათას კაცში ერთი ასი კაცი მაინც არის, რომელთაც სულით და გულით უყვართ სიმღერა. ესენი უკანასკნელს თავის გროშს აძლევენ იმათ, რომ გაიგონ იმათი ხელოვნება და უკანასკნელს დროს სწირავენ იმათ სმენას. ამგვარად ალალ-მართალი მუშა, მუშა, რომელიც აღგია საზოგადო სასარგებლო საქმეს და ინახავს ქვეყანას — რჩება უსაზრდოვოთ და მძიერი“¹. ექვს

¹ ზ. მონიძე (ა. ფურცელაძე), „ჩვენი სალტოლველო“, „მნათობი“, 1871 წ., № 5.

გარეშეა, რომ ამ ვრცელ ამონაწერში საქმე გვაქვს აშკარა ნიპილისტურ გადახრასთან. ა. ფურცელაძის აზრით, მუსიკა საერთოდ არაა უსარგებლო დარგი ხელოვნებისა, მაგრამ თუ ის ხარჯებთანაა დაკავშირებული, მაშინ მას ზიანი უფრო მოაქვს, ვიდრე სარგებლობა. აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ თვალსაზრისით ამოშალა მთლიანად ა. ფურცელაძემ მოპავალი საზოგადო წყობილებიდან ხელოვნების ზემოაღნიშნული დარგი. „ახალ წესში, რასაკვირველია, ალაგი არა აქვს ოპერისთანა და კომედიანშიკებისთანა შექცევებს“, — წერს ის.

უკიდურესობამდე განვითარებული უტილიტარიზმი ბუნებრივად ხდებოდა ცალკეულ მცდარ, არასწორ შეხედულებათა წყარო. ლიტერატურულ ნაწარმოებებს იდეის მხრივ ა. ფურცელაძე ზოგჯერ მეტისმეტად მკაცრ მოთხოვნებს უყენებს, რაც მას ცალმხრიობაში აგდებს და არ აძლევს მიუდგომლად მსჯელობის საშუალებას. ა. ფურცელაძის „ნიპილიზმი“ ყველაზე სრულად, რელიეფურად გამოვლინდა 1863 წელს დაწერილ და იმავე წელს ჟურნალ „ცისკარში“ გამოქვეყნებულ ორ სტატიაში ერთნაირი სათაურით „ქართული ლიტერატურა“ (№ 3 და № 7). არსად, არც ერთ სხვა რომელიმე წერილში ლიტერატურულ ნაწარმოებთა შეფასებისას ა. ფურცელაძე ასეთ უკიდურესობამდე არ მისულა. ამიტომაცაა, რომ როდესაც ა. ფურცელაძის „ნიპილიზმზე“ მსჯელობენ, ჩვეულებრივ მხედველობაში აქვთ ეს ორი წერილი. ვერ დავასახელებთ მე-19 საუკუნის, თუ ჩვენი დროის, ვერც ერთ მკვლევარს, რომელსაც ა. ფურცელაძის „ნიპილიზმზე“ ელაპარაკოს და საამისო საბუთად აღნიშნული წერილები არ ჰქონოდა. მეტიც, მკვლევარნი ა. ფურცელაძეზე, როგორც „უარყოფელზე“, როგორც „ნიპილისტზე“, მსჯელობას იწყებენ და ამთავრებენ დასახელებული სტატიებით.

მართლაც, ა. ფურცელაძე აქ უკიდურესი მემარცხენე პოზიციებიდან, „ნიპილისტურ“ შეხედულებათა არსენალიდან განიხილავს და ორიოდ გამონაკლისის გარდა მეტისმეტად მკაცრ, ცალმხრივ შეფასებას აძლევს „თერგდალეულთა“ ჟურნალის „საქართველოს მოამბის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ ნაწარმოებებს — ნ. ბარათაშვილის, ი. ჯავახიშვილის, გ. ერისთავისა

და სხვათა თბზულებებს. ა. ფურცელაძე იქამდეც კი მიდის, რომ იდეურობის თვალსაზრისით წუნობს ნ. ბარათაშვილის ლექსს „შემოდამება მთაწმინდაზე“. თუმცა ეს ნაწარმოები მხატვრულობის თვალსაზრისით „ჩინებული ლექსია“, მაგრამ, — განაგრძობს ა. ფურცელაძე, — „მკითხველი რაღაც მომზადებით შეუდგება ამ ლექსის კითხვას და როდესაც გაათავებს, რჩება ხახა მშრალი, გულცარიელი, ეს ამიტომ, რომ აქედამ არ ამოგაქვთ გონების მსაზრდოებელი ლუკმა და როგორც მშვიერის გონებით შესდგომიხართ ამის კითხვას, ასეთივე და უფროც მშვიერი რჩებით, რადგანაც ეს იმ საკმელსა ჰგავს, რომ კაცს მადას უხსნის და კუქს კი არ ეცხობა რამდენიც გინდა სკანო“. ა. ფურცელაძე ეხება და მცირე გამონაკლისის გარდა ასეთივე მკაცრ შეფასებას აძლევს აგრეთვე „საქართველოს მოამბის“ პირველ ექვს ნომერში გამოქვეყნებულ პუბლიცისტურ და კრიტიკულ წერილებს.

ა. ფურცელაძე ფიქრობს, რომ ახალი თაობის ორგანო „გაება რომანიზმში და ცრუ აზრების გავრცელებაში“ და ვერ ამართლებს დაპირებას. „როგორც თვითონ „მოამბე“ აღვითქვამდა,—წერს ა. ფურცელაძე,—გვეგონა შეუდგებოდა ხალხის ნაკლებულების გამოკვლევასა და იმის მიზეზების ჩვენებას; გვეგონა, რომ ის გაბედვით გადაეღობებოდა ყოველს უგვანებასა, როგორც შეპფერის ყმაწვილ თაობასა, მაგრამ, ჩემო მკითხველო, ახლა ჩვენდა სამწუხაროდ ამას ვერ გეტყვით! „მოამბეს“ დაეკარგა გზა... საზოგადო სარგებლობის მაგიერათ გაჰყვა მარტო თავის ეგოისტურს შეხედულებას (თუმცა „სოცრემენიკის“ ფერი კაბა კი ჩაიცვა), აქვს მხედველობაში თავისი თავის მოყვარეობა და თავისი ინტერესი“¹.

„საქართველოს მოამბე“, მართლაც, „Современник“-ის როლს ასრულებდა საქართველოში, მაგრამ, როგორც ჩანს, ა. ფურცელაძე ამ პერიოდში მეტ სიმპათიებს იჩენდა დიმ. პისარევის „Русское слово“-ს მიმართ. შემთხვევითი არ ყოფილა, რომ სწორედ ამ ხანებში, 1864 წელს, ა. ფურცელაძემ „Русское слово“-ში გააგზავნა თავისი მოთხრობის „სამის თავ-

¹ ა. ფურცელაძე, „ქართული ლიტერატურა“, კრებ. ქართ. ლიტ. კრიტიკის ისტორიისათვის, 1955 წ., გვ. 355.

გადასავალის" რუსული თარგმანი¹. თვითონ ა. ფურცელაძის ერთი გვიანდროინდელი განცხადება, რომ მას თითქოს 1862 — 63 წლებში არც კი გაეგონა „პისარევი ვინ იყო“, რა თქმა უნდა, არ შეეფერება სიმართლეს. ა. ფურცელაძის ზემოდასახელებულ წერილებს აშკარად ეტყობათ გავლენა პისარევის იმ წერილებისა, რომლებიც „Русское слово“-ში იყვნენ გამოქვეყნებულნი. ა. ფურცელაძე „საქართველოს მოამბის" მესვეურთა წინააღმდეგ ილაშქრებს უკიდურესი მემარცხენე პოზიციებიდან. ეს არის ბრძოლა პროგრესულ-დემოკრატიულ მიმართულებასა და მის უკიდურეს მემარცხენე ფრთას შორის, დაახლოებით იმდაგვარი ხასიათის პოლემიკა, რასაც ადგილი ჰქონდა „Русское слово“-სა და „Современник“-ს შორის.

საბედნიეროდ, ლიტერატურულ ნაწარმოებთა მიმართ „ნიპილისტური" ტონი ა. ფურცელაძეს დიდხანს არ გაჰყოლია. ა. ფურცელაძის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან სულ მალე შეიგნო თავის მკვეთრ მსჯელობათა მცდარობა და უკვე მომდევნო, 1864 წლიდანვე კვლავ ზომიერ პოზიციებზე დადგა. 1864 წელს ა. ფურცელაძემ ჟურნ. „Литературный листок"-ის ფურცლებზე მალალი შეფასება მისცა მოთხრობას „კაცია-ადამიანი?!", ნაწარმოებს, რომელიც თერგდალეულთა იდეური ბელადის ი. ჭავჭავაძის კალამს ეკუთვნოდა და, რომელიც დაიბეჭდა ერთი წლის წინ მის მიერ ასე მკაცრად გაკრიტიკებულ ჟურნალში. ყველაფრიდან ჩანს, რომ „ცისკართან" პირველად კავშირის გაწყვეტის შემდეგ, უფრო სწორად, 1864 წლიდან ა. ფურცელაძე უკიდურეს მემარცხენე პოზიციებიდან კვლავ ზომიერ პოზიციებზეა გადანაცვლებული. „ცისკარში" მოღვაწეობის მეორე პერიოდში (1866—67 წწ.) ა. ფურცელაძე არამცთუ არ იჩენს მკვეთრ უკიდურესობებს, არამედ მალალ შეფასებასაც აძლევს თერგდალეულთა მოღვაწეობას.

საყურადღებო ფაქტია, რომ უკვე 60-იანი წლების მეორე ნახევრიდანვე ა. ფურცელაძე მალალ შეფასებას აძლევს მის მიერ ადრე მკაცრად გაკრიტიკებულ მწერალთა — ნ. ბარათაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, გ. ერისთავისა და სხვათა თხზულებებს;

¹ გაზ. „ივერია", 1889 წ., № 106.

1866 წელს დაწერილ სტატიაში „ჩვენი ლიტერატურა და ბეჭდვის შესახებ“, ა. ფურცელაძე ნ. ბარათაშვილს ქართველთა „თავმოსაწონებელ პოეტს“ უწოდებს, ხოლო ერთგან თავისი აზრების ცხადსაყოფად ადგილიც კი მოჰყავს დიდი პოეტის ლექსიდან. 1867 წელს დაბეჭდილ წერილში „შეუსრულებელი სურათი“ ა. ფურცელაძეს სხვადასხვა ადგილას ორჯერ მოჰყავს სათანადო ადგილები ნ. ბარათაშვილის „მერანადან“ და კვლავ მაღალ შეფასებას აძლევს მისი ავტორის პოეზიას. 1872 წელს გამოქვეყნებულ წერილში „საწყალი კუდაბზიკა“ ა. ფურცელაძე ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ახალი აზრები და მიმართულებანი ჩვენს ლიტერატურაში ნ. ბარათაშვილიდან იწყებაო; მეტიც, ა. ფურცელაძის აზრით, ნ. ბარათაშვილი თავის პოემაში „ბედი ქართლისა“ „ქადაგებს იმგვართა აზრთა“, რომელიც მაშინ თვით „რუსის მწერლობაშიც არ ისმოდა“. ასევე, ამავე ხანებში ა. ფურცელაძემ მაღალი შეფასება მისცა ი. ჭავჭავაძის ლექსებს „ელეგია“ და „ნანა“¹. უფრო გვიან ა. ფურცელაძემ უაღრესად მაღალი შეფასება მისცა გ. ერისთავის თხზულებებს², მათ შორის, იმ ნაწარმოებსაც („შეშლილი“), რომელიც 1863 წელს „ცისკრის“ ფურცლებზე მკაცრად ჰქონდა გაკრიტიკებული.

ვფიქრობთ, მოყვანილი რამდენიმე მაგალითი საკმარისია იმ დებულების საილუსტრაციოდ, რომ 1864 — 65 წლიდან ა. ფურცელაძეს დასახელებულ მწერალთა მიმართ, და არა მარტო ამ მწერალთა მიმართ, ზომიერი პოზიციები უკავია. შეიგნო რა თავის ადრინდელ ცალმხრივ მსჯელობათა მცდარობა, ა. ფურცელაძე შეუდგა მის გასწორებას. ა. ფურცელაძის მიერ ამ მიმართულებით გადადგმული ნაბიჯის გამოხატულება იყო მისი საჯარო განცხადება: ამ მოღვაწეთა შესახებ ახლა ისე მკაცრად აღარ ვილაპარაკებო. კერძოდ, ამას ამბობს ა. ფურცელაძე ი. ჭავჭავაძის შესახებ 1872 წელს: „რაც შეეხება უფ. ჭავჭავაძეზედ ჩემს ლაპარაკს (იმის ლექსების წერის ნიჭიერებაზედ იქნება ეხლა ისე სასტიკად აღარ ვილაპარაკო), ვამბობ-

¹ ა. ფურცელაძე, „გორის უეზილიამ“, „დროება“, 1870 წ., № 39.

² წერილები „გიორგი ერისთავი ჩვენი სცენისათვის“ და „წინასიტყვაობა“, საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნ. 5920/49 და 5918/49.

ღი და ვიტყვი კიდევაც, რომ აზრებისა, იდეებისა, ტემებისა სიუხვე და სიმდიდრე აქვს“¹. იგივე გაიმეორა ა. ფურცელაძემ 80-იან წლებში: „დღეს რომ ქვეყანაში წერა შემხედეს... მაშინ ბევრათ სხვა კილოზე ვილაპარაკებდით“².

მაგრამ რა გამოდის ყოველივე ზემოთქმულიდან? გამოდის ის, რომ ა. ფურცელაძე ბოლომდე ბრმად არ გაპყოლია დიმ. პისარევს. სწორედ იმ პერიოდში, 1865—66 წლებში, როდესაც პისარევის ესთეტიკური ნიჰილიზმი თეორიულ დასაბუთებას ღებულობს და სრული სახით ყალიბდება („ესთეტიკის დამსხვრევა“ და სხვა), ა. ფურცელაძე პირიქით, თავის ლიტერატურულ-ესთეტიკურ შეხედულებებში ზომიერ პოზიციებს იკავებს. „ნიჰილიზმი“ იყო დიმ. პისარევის ერთ-ერთი დიდი შეცდომა — ასე ესახება ეს ა. ფურცელაძეს; სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მას მხედველობაში, როდესაც წერდა: „შეცდომილებანი... იმასაც (პისარევსაც—ვ. ვ.), როგორც ყველა ახალი აზრების შემომტანს და შემმუშავებელს ბლომათა ჰქონდა“³. ა. ფურცელაძე, ამრიგად, არაა დიმ. პისარევის ორთოდოქსალური მიმდევარი და ამიტომაც მის „ნიჰილიზმზე“ მსჯელობა მხოლოდ განსაზღვრულ ფარგლებში თუ შეიძლება გამართლებულად ჩაითვალოს. თვით ტერმინი „ნიჰილიზმი“ ასეთ შემთხვევაში ყოველთვის წინწყლებში უნდა ვიხმაროთ.

მიუხედავად ამისა, სალიტერატურო კრიტიკაში ა. ფურცელაძის შესახებ შემუშავდა წარმოდგენა, რომ თითქოს ის იყო პისარევის ორთოდოქსალური მიმდევარი, ფანატიკოსი ნიჰილისტი, რომელიც ხელაღებით უარყოფდა ხელოვნების ყოველგვარ მნიშვნელობას საზოგადოებრივი ცხოვრების გაუმჯობესების საქმეში. ლიბერალურ-ბურჟუაზიულმა კრიტიკამ წინ წამოსწია ა. ფურცელაძის ესთეტიკური ნააზრევის ჰუსტი მხარე, აქცენტი გააკეთა ამ ნააზრევის იმ მომენტზე, რაც ბელინსკისა და ი. ქვეყანაძის მაგისტრალური ხაზიდან მცირეოდენ

¹ ა. ფურცელაძე, „საწყალი კუდაბზიკა“, „მნათობი“, 1872 წ., № 10—11—12.

² ა. ფურცელაძე, „ა. წერეთელს“, გაზ. „დროება“, 1879 წ., № 249.

³ ა. ფურცელაძე „რამდენიმე სიტყვა „ივერიის“ მაისის შინაურს მიმოხილვაზე“, „იმედი“, 1882 წ., № VII და № VIII.

გადახვევას წარმოადგენდა. კ. აბაშიძემ, მაგალითად, ა. ფურცელაძე მონათლა „ქართველ პისარევედ“, ისეთ კრიტიკოსად, „რომელიც თ. ნიკოლოზ ბარათაშვილის „მთაწმინდაზე შემოღამებას“ ჩირადაც არ აფასებს, კუქს არ მიძღობსო“¹. ხოლო ა. ჯორჯაძემ ნაშრომში „მასალები ქართველი ინტელიგენციის ისტორიისათვის“ ასევე მიკერძოებით, ცალმხრივად გააშუქა ა. ფურცელაძის მოღვაწეობა საერთოდ 60-იან წლებში, კერძოდ, მისი პოზიციები თაობათა ბრძოლაში, ესთეტიკური კონცეფცია და სხვა. ა. ფურცელაძემ რამდენიმე სპეციალური სტატიაც კი დაწერა მისი ნიჰილისტად განოცხადების წინააღმდეგ: კ. აბაშიძის საპასუხოდ გამოაქვეყნა „მე, პისარევი, სანდალა და კიტა“² და „კიტა აბაშიძეს“, ხოლო ა. ჯორჯაძეს უპასუხა წერილებით: „რამდენიმე სიტყვა არჩილ ჯორჯაძეს“³. „არჩილ ჯორჯაძის ფანდები“, „ვინ არის მოლაღატე? ვინ არის ზიზლის ღირსი?“ (უკანასკნელი ორი წერილი გამოუქვეყნებელია⁴). სამწუხაროდ, უშედეგო აღმოჩნდა ა. ფურცელაძის გულწრფელი ცდა მოეცილებინა ლიბერალურ-ბურჟუაზიული კრიტიკის მიერ უსამართლოდ მიკერებული იარაღი — ნიჰილისტისა⁵.

ყველაზე მძიმე ბრალდება, რომელიც, როგორც ნიჰილისტობის „დამადასტურებელი“ საბუთი, ა. ფურცელაძისათვის ოდესმე წაუყენებიათ, — ეს იყო ნ. ბარათაშვილის ლექსის „შემოღამება მთაწმინდაზედ“ დაწუნება. ფართოდ განაზოგადა რა ნ. ბარათაშვილის ლექსის რამდენადმე მკაცრად შეფასების (სწორედ რამდენადმე, და არა მთლიანად), ეს ერთადერთი შემთხვევა, ბურჟუაზიულმა კრიტიკამ შეჰქმნა წარმოდგენა ა. ფურცელაძეზე, როგორც ნ. ბარათაშვილის პოეზიის განმეჩიებელზე. ნამდვილად კი ა. ფურცელაძე იყო ნ. ბარათაშვილის დიდი თაყვანისმცემელი, მისი პოეზიის ეპო-

¹ კ. აბაშიძე, „მომამის“ მორალისტები, გაზ. „ივერია“, 1894 წ., № 193.

² „ივერია“, 1894 წ., № 202, № 203 და № 221.

³ „ბათუმის გაზეთი“, 1912 წ., № 141 და № 142.

⁴ სპ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელნაწ. 5914/49 და 5916/49.

⁵ ბ ა ნ ი, „ლიტერატურული ნილილიზმი“, გაზ. „ლომისი“, 1923 წ., გვ. 31.

ქალური მნიშვნელობის გულწრფელი მალიარებელი. ამას ადასტურებს ა. ფურცელაძის მრავალი წერილი, რომლებშიც ის ბარათაშვილის პოეზიას აძლევს უაღრესად მაღალ შეფასებას. ზევით ჩვენ ამ წერილთაგან მხოლოდ რამდენიმე დავასახელებთ და ამჯერადაც არა გვაქვს განზრახვა ჩამოვთვალოთ ყველა ისინი, მაგრამ გვერდს ვერ ავუვლით ერთ საინტერესო ფაქტს: ა. ფურცელაძის კალამს ეკუთვნის ნაწარმოები, რომელიც მიძღვნილი არის დიდი ქართველი პოეტის სახელისადმი. ეს არის ლექსი „პასუხი“, დაწერილი 1859 წელს. სათაურქვეშ ფრჩხილებში აღნიშნულია „ვეუძლვნი ნიკოლოზ ბარათაშვილის სახელს“. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს ნაწარმოები დღემდე სრულიად მივიწყებული იყო; ის მოხსენებული არაა ბიბლიოგრაფიაში „ნიკოლოზ ბარათაშვილი“, რომელიც გამოქვეყნდა 1947 წელს. თუ აღნიშნულ ლექსს ამ ბიბლიოგრაფიაში თავის ადგილს მიუვჩენთ, მაშინ გამოდის, რომ რიგით მეორე ნაწარმოები, რომელიც ბარათაშვილის სახელს მიეძღვნა, ეკუთვნის ა. ფურცელაძეს და არა ი. ჭავჭავაძეს. თუ სწორია გ. წერეთლის მოსაზრება, რომ „პასუხი“ დაწერილია „მერანის“ გავლენით (ჩვენი აზრით, აქ მართლაც შეინიშნება ერთგვარი გავლენა), მაშინ დასტურდება ისიც, რომ ნ. ბარათაშვილის ლექსი ა. ფურცელაძეს წაუყიფხავს ავტოგრაფში („მერანი“ პირველად დაიბეჭდა 1860 წელს). ნ. ბარათაშვილის პოეზიისადმი სიყვარულს ა. ფურცელაძე, ჩანს, ამჟღავნებდა თავიდან.

დაუჯერებელი იქნებოდა, ფაქტი რომ არ იყოს, რომ ლიტერატურის ისტორიის მკვლევართ მე-19 საუკუნეში და დიდხანს შემდეგშიც ერთი სიტყვითაც არაფერი უთქვამთ ა. ფურცელაძის სხვა მრავალ სტატიას, რომლებშიც ნ. ბარათაშვილის ლექსები ღირსეულადაა შეფასებული. მეტიც, ისევე როგორც ნ. ბარათაშვილის სახელისადმი მიძღვნილი ლექსი, არც ერთი ეს წერილი მოხსენებული არაა ბიბლიოგრაფიაში „ნიკოლოზ ბარათაშვილი“.

ჩვენ მხოლოდ მაგალითისათვის შევიჩერდით ნ. ბარათაშვილის პოეტურ მემკვიდრეობასთან ა. ფურცელაძის დამოკიდებულების საკითხზე. ასევე შეიძლებოდა ცალ-ცალკე გან-

გვეხილა სხვა მწერალთა ლიტერატურულ შემოქმედებასთან ა. ფურცელაძის დამოკიდებულება და ყველგან მსგავს შედეგს მივიღებდით, მაგრამ, ვფიქრობთ, საილუსტრაციოდ ესეც საკმარისია.

საერთოდ, ბურჟუაზიულ მკვლევართა ნაშრომებში აშკარად შეინიშნება ა. ფურცელაძის მოღვაწეობის მიეკრძალული გაშუქების ტენდენცია — თითქოს 1863 წელს გამოქვეყნებულ ზემოდასახელებული ორი სტატიის მეტი მას არაფერი დაეწეროს. მკვლევარები არ დაფიქრებიათ იმ გარემოებას, რომ ა. ფურცელაძე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ჩვენი „მწერლობის ერთიანად განმქიქებული და უარყოფელი“ თუნდაც მხოლოდ იმიტომ, რომ ის თვითონ იყო მწერალი — პოეტი და დრამატურგი, ბელეტრისტი და ფელეტონისტი. ადამიანი, რომელიც თვით ეწევა შემოქმედებით საქმიანობას, არ შეიძლება იყოს ლიტერატურისა და ხელოვნების დიდი მნიშვნელობის უარყოფელი. ა. ფურცელაძე ამხელდა და უარყოფდა მხოლოდ იდეალისტურ ესთეტიკას, ხოლო სამაგიეროდ თანმიმდევრულად იბრძოდა მატერიალისტური ესთეტიკის დანერგვისა და განმტკიცებისათვის. ა. ფურცელაძე არის არა მარტო რეალისტი მწერალი, არამედ კრიტიკული რეალიზმის ერთ-ერთი თვალსაჩინო თეორეტიკოსიც ჩვენს სინამდვილეში.

ცნობილი ფაქტია, რომ თავისი დროის მოღვაწეებთან ა. ფურცელაძე ხშირად პოლემიკაში იყო ჩაბმული. რამდენადაც ა. ფურცელაძეს რიგი საკითხების გადაწყვეტაში შედარებით მემარცხენე-რადიკალური პოზიციები ეკავა, პოლემიკასაც პრინციპული ხასიათი ჰქონდა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს პაექრობა ბევრჯერ არაპრინციპულ ხასიათსაც ღებულობდა. ამისი მიზეზი კი, უნდა დაუფარავად ითქვას, მეტწილ შემთხვევაში თვითონ ა. ფურცელაძე იყო. მებრძოლი ტემპერამენტი და უკომპრომისო პრინციპულობა, რაც მისი, როგორც ადამიანისა და პუბლიცისტის, საუკეთესო თვისებას წარმოადგენდა, ხშირად უკიდურესობამდე ვითარდებოდა — გადადიოდა ჭირვეულობასა და ჯიუტობაში. ამას ემატებოდა პრეტენზია ამა თუ იმ საკითხზე საკუთარი სიტყვის პირველად თქმისა — და ყველაფერი ეს განაპირობებდა თანამედროვე მოღვაწეებთან

მის არაკოლეგიალურ დამოკიდებულებას. ა. ფურცელაძის მემარცხენე-რადიკალური ტონი პოლემიკებში კიდევ უფრო მწვავე, კიდევ უფრო მძაფრი ხდებოდა. ასე იყო ეს კერძოდ, 1863 წელს „საქართველოს მოამბის“ მესვეურთა წინააღმდეგ გალაშქრებისას. რომ, მაგალითად, ა. ფურცელაძეს პირად ურთიერთობაში „შვილებთან“ საერთო ენა გამოენახა და მათ ორგანოში დამკვიდრებულის, ექვს გარეშეა, მისი მემარცხენეობაც ესოდენ უკიდურეს ხასიათს არ მიიღებდა.

მემარცხენე-რადიკალურმა ტონმა და ზემოაღნიშნულმა უარყოფითმა თვისებებმა ბევრი დააქლო ა. ფურცელაძეს, ბევრი წეწვა-გლეჯა გადაატანინა და ბევრი საყვედური არგუნა მას. ადამიანები, რომლებიც ა. ფურცელაძის მოღვაწეობას განსჯიდნენ არა იმ პროგრესულის მიხედვით, რასაც ის შეიცავდა, არამედ ცალკეულ შეცდომათა მიხედვით — ამყამად ფიზიკურად დაღუმებულნი არიან, მაგრამ მათ მიერ გამოთქმულ არასწორ შეხედულებათა რეცედივები დღესაც გვხვდება სამეცნიერო ლიტერატურაში. სხვა რომ არაფერი იყოს, ამის ერთგვარი დადასტურებაა ის ინდიფერენტიზმიც, რაც ა. ფურცელაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლის მიმართ უკანასკნელ დრომდე შეინიშნებოდა.

ა. ფურცელაძე ჩვენს წინაშე დგას, როგორც თერგდალეულთა პოზიციების განმამტკიცებელი, ქართველი ხალხის უკეთესი მომავლისათვის მებრძოლი, პროგრესულ-დემოკრატიული იდეების მქადაგებელი საზოგადო მოღვაწე.

შინაარსი

წინასიტყვაობა

3

თავი პირველი. ანტონ ფურცელაძის მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბება და განვითარება

9

თავი მეორე. ანტონ ფურცელაძის ფილოსოფიური შეხედულებანი

76

თავი მესამე. ანტონ ფურცელაძის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებანი :

: 138

თავი მეოთხე. ანტონ ფურცელაძის ესთეტიკური შეხედულებანი .

206

რედაქტორი ირ. ყიფიანი
ტექრედაქტორი ა. კოკია
კორექტორები: ე. ტრიპოლსკაია, ო. ცინცაძე

გადაეცა წარმოებას 15/VIII-57 წ. ხელმოწე-
რილია დასაბეჭდად 27/IV-58 წ. ანაწყოების
ზომა $5,5 \times 9$. ქალაქის ზომა $84 \times 108 \frac{1}{32}$. ფიზ.
ნაბეჭდი თაბახი 8,125. სააღრ.-საგამომც. თაბა-
ხი 12.03. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 12.32.
სააქტორო თაბახი 11.82.

უე 00369. ტირაჟი 2.000. შეკვ. № 494.
ფასი 5 მან. 10 კაპ.

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს
მთავარპოლიგრაფგამომცემლობის ბეჭდვითი სიტყვის
კომბინატი. თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. 5.

*

Комбинат печати Главполиграфиздата
Министерства культуры Грузинской ССР.
Тбилиси, ул. Марджанишвили. 5.